

e-ISSN 2310-323X

Ю Р И Д И Ч Н И Й Ж У Р Н А Л

ПРАВО УКРАЇНИ

Заснований у 1922 р.

Видається щомісячно
07/2026 (31.07.2026)

Передплатний індекс 74424

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 23026-12866ПР

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів медіа:
R30-03772

ISSN 1026-9932

DOI: 10.33498/louu-2026-07

Адреса редакції

вул. Загорівська, 17–21
м. Київ, 04107, Україна

тел.: +380(66) 972-39-27

Головний редактор

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
ОЛЕКСАНДР СВЯТОЦЬКИЙ

Співголова Ради почесних членів
Honoris Causa

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
РУСЛАН СТЕФАНЧУК

Вебсайт: pravoua.com.ua

Імейл: editor.pravoua@gmail.com

Офіційна сторінка у мережі “Фейсбук”:
<https://www.facebook.com/pravoua.com.ua>

Юридичний журнал “ПРАВО УКРАЇНИ” внесено до:

Бази даних періодичних видань *Ulrichsweb (Ulrich's Periodicals Directory)* (США) (з 2002 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних *EBSCO Publishing, Inc.* (США)
(Ліцензійні угоди від 16 травня 2013 р. та 1 травня 2015 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних *Index Copernicus International* (Польща) (з 2014 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних *HeinOnline* (США)
(Ліцензійна угода від 11 січня 2016 р.)

Бази даних періодичних видань з гуманітарних і соціальних наук *ERIH PLUS*
(*European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences*) (Норвегія) (з 2020 р.)

Засновники: Національна академія правових наук України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Видавничий Дім “Ін Юре”, Юридичне видавництво “Право України”, Юридичний портал “Ратіо Деціденді”, Інформаційні технології “Ратіо Деціденді”, Адвокатське об'єднання “Адвокатська компанія “Кайрос”

Видавець

© Юридичне видавництво “Право України”

РЕДАКЦІЙНА РАДА

ОЛЕКСАНДР СвЯТОЦЬКИЙ (головний редактор), д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ОЛЕГ ПОСИКАЛЮК (перш. заст. головного редактора), к. юрид. наук, доц.; ТЕТЯНА КОЛОМОЄЦЬ (заст. головного редактора), д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; ВІКТОРІЯ РЕЗНІКОВА (заст. головного редактора), д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; ЕНРІКО АЛЬБАНеЗІ (Enrico Albanesi), Ph.D., Prof. (Italy); НАНА БАКАЯНОВА, д. юрид. наук, проф.; ЮРІЙ БАРАБАШ, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ОЛЕКСАНДР БАТАНОВ, д. юрид. наук, проф.; ОЛЕКСАНДР ДРОЗДОВ, д. юрид. наук, проф.; ВОЛОДИМИР ЄРМОЛЕНКО, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; АНАТОЛІЙ ЗАЄЦЬ, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ОКСАНА КАПЛІНА, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ОЛЕКСІЙ КРЕСІН, д. юрид. наук, проф.; МИКОЛА КУЧЕРЯВЕНКО, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; РОМАН МАЙДАНИК, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ЛІДІЯ МОСКВИЧ, д. юрид. наук, проф.; ВОЛОДИМИР НІКІФОРЕНКО, д. юрид. наук, проф.; ЮРГІТА ПАУЖАЙТЕ-КУЛВІНСКЕНЕ (Jurgita Paužaitė-Kulvinskienė), Doctor of Law, Prof. (Lithuania); РОМАН ПЕТРОВ, д. юрид. наук, проф.; ПИЛИП ПИЛИПЕНКО, д. юрид. наук, проф.; ЮРІЙ ПРИТИКА, д. юрид. наук, проф.; СВІТЛАНА СЕРЬОГІНА, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; КСЕНІЯ СМІРНОВА, д. юрид. наук, проф.; МАРИНА СТЕФАНЧУК, д. юрид. наук, проф.; МИКОЛА СТЕФАНЧУК, д. юрид. наук, доц.; ІВАН ТЕРЛЮК, д. юрид. наук, проф.; ЄВГЕН ХАРИТОНОВ, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; СЕРГІЙ ХАРИТОНОВ, д. юрид. наук, проф.

РАДА ПОЧЕСНИХ ЧЛЕНІВ *HONORIS CAUSA*

Співголови Ради

РУСЛАН СТЕФАНЧУК, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ВЯЧЕСЛАВ БОРИСОВ, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ОЛЕКСАНДР СКРИПНЮК, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ВІЛЬЯМ Е. БАТЛЕР (William E. Butler), Doctor of Law (LL.D.), Prof., Foreign Member of NAS of Ukraine, NALS of Ukraine (USA)

Члени Ради

ВІКТОР АКУЛЕНКО, д. юрид. наук, проф.; НАТАЛІЯ АНТОНЮК, к. юрид. наук., доц.; КРИСТІАН ФОН БАР (Christian von Bar), Dr. Dr. h.c. mult., Prof., FBA (Germany); ЮРІЙ БАУЛІН, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ВОЛОДИМИР БЕВЗЕНКО, д. юрид. наук, проф.; ФЕРНАНДО КАСАЛЬ БЕРТОА (Fernando Casal Bertoa), Ph.D., Prof. (United Kingdom); ІГОР БОЙКО, д-р юрид. наук, проф.; ОЛЕКСАНДР БРЬОСТЛ (Olexander Bröstl), Dr. jur., Prof. (Slovakia); ЮРІЙ ГАЛАЄВСЬКИЙ, засл. юрист України; МАРСЕЛО ГАЛУППО (Marcelo Galuppo), Ph.D. in Law, Prof. (Brazil); АНАТОЛІЙ ГЕТЬМАН, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; СЕРГІЙ ГОЛОВАТИЙ, д. юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України; ОКСАНА ГРИЩУК, д. юрид. наук, проф.; ДМИТРО ГУДИМА, к. юрид. наук., доц.; ДАМІРЛІ МЕХМАН АЛІШАХ ОГЛИ, д. юрид. наук, проф.; ОЛЬГА ДЕМ'ЯНЕНКО, правник, фахів. з корпоративного права; АНАТОЛІЙ ДОВГЕРТ, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; ВОЛОДИМИР ЖУРАВЕЛЬ, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ДМИТРО ЗАДИХАЙЛО, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; ВОЛОДИМИР ЗУБАР, к. юрид. наук, доц.; НАТАЛІЯ КАМІНСЬКА, д. юрид. наук,

проф.; Олександра Кологойда, д. юрид. наук, проф.; Вячеслав Комаров, к. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Тетяна Комарова, д. юрид. наук, проф.; Олександр Костенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олексій Кот, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олена Кохановська, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Станіслав Кравченко, к. юрид. наук; Василь Крат, к. юрид. наук, доц.; Олександр Крупчан, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Наталя Кузнєцова, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Павло Кулинич, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Ярослав Лазур, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Дмитро Луспенник, к. юрид. наук, доц.; Сергій Максимов, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олександра Матвійчук, українська правозахисниця; Віра Михайленко, к. юрид. наук.; Анатолій Мірошниченко, д. юрид. наук, проф.; Анатолій Музика, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Василь Нор, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Володимир Носік, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Наталя Онщенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Наталя Пархоменко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Петро Пацурківський, д. юрид. наук, проф.; Олег Первомайський, к. юрид. наук, доц.; Олександр Петришин, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Сергій Погрібний, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Юрій Пономаренко, д. юрид. наук, проф.; Сергій Рабінович, д. юрид. наук, проф.; Лариса Рогач, к. юрид. наук; Михайло Савчин, д. юрид. наук, проф.; Анатолій Селіванов, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Василь Сиренко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Михайло Смокович, д. юрид. наук; Інна Спасибо-Фатєєва, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Михайло Теплюк, д. юрид. наук, акад. НАПрН України; Олег Ткачук, д. юрид. наук, доц.; Вячеслав Труба, д. юрид. наук, проф.; Віталій Уркевич, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Тетяна Цувіна, д. юрид. наук, доц.; Олександр Чирич (OLEKSANDR CIRIC), Doctor of Law, Prof. (Serbia); Валерій Шепітько, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Оксана Щербанюк, д. юрид. наук, проф.; Олексій Ющик, д. юрид. наук, проф. Ячіко Ямада (YASHIKO YAMADA), Prof. (Japan); Олександра Яновська, д. юрид. наук, проф.

РАДА КОЛЕКТИВНИХ ЧЛЕНІВ

Національна академія правових наук України; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; Дніпровський державний університет внутрішніх справ; Донецький національний університет імені Василя Стуса; Національний університет “Києво-Могилянська академія”; Національний університет “Острозька академія”; НТУ України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”; Одеський державний університет внутрішніх справ; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; Ужгородський національний університет; Харківський національний університет внутрішніх справ; Юридична фірма “Юрлайн”

ЗМІСТ

Актуальна тема номера:
“ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
У ПРАВОВОМУ ВИМІРІ”

Вступ до актуальної теми
ОЛЕКСАНДР СвЯТОЦЬКИЙ, ІВАН ТЕРЛЮК
Тяглість української державно-правової традиції
в контексті історико-теоретичних проблем державності. 8

I. Теоретичні засади української державності

ІВАН ТЕРЛЮК
Український народ, нація і держава: теоретико-правове
розмежування понять у контексті постання державності
та національної державності. 13

ОЛЕКСАНДР СвЯТОЦЬКИЙ
До питання понять “державність” і “держава”
та чому вони не є синонімами. 33

ДМИТРО ЧОБИТ, ВІКТОР АКУЛЕНКО
Постання української державності та її значення в історії народу. 44

II. Джерела і пам'ятки українського права як основи державності

ОЛЬГА БОРИСОВА, ВОЛОДИМИР ГРЕЧЕНКО
Пам'ятки права як невід'ємні підвалини
та атрибути української державності. 68

ІГОР БОЙКО
Місце і роль національних пам'яток права в історії
української державності. 79

МИКОЛА КОБИЛЕЦЬКИЙ
Європейські дослідження “Руської правди” як джерела
української державності: історико-теоретичний і правовий аналіз. 106

III. Форми правління та установча влада в українській державно-правовій традиції

МИХАЙЛО ТЕПЛУК, ОЛЕКСІЙ ЮЩИК
Установча влада як ключовий чинник державності. 122

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

ГАННА ЦІРАТ

Судова дискреція при зменшенні неустойки: від ч. 3 ст. 551 чинного
Цивільного кодексу України до ст. 830 проекту – крок уперед
чи відтворення невизначеності..... 137

ДОКТРИНА В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Спори про дифамацію, порушені від імені юридичної особи,
яка здійснює державну владу, не можуть вважатися такими,
що мають законну мету захисту репутації інших осіб 150

Актуальна тема наступного номера:
“ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
У ПРАВОВОМУ ВИМІРІ (продовження)”

TABLE OF CONTENTS

Central Topic of the Issue:
“HISTORICAL AND THEORETICAL ISSUES OF UKRAINIAN STATEHOOD
FROM A LEGAL PERSPECTIVE”

Introduction to the Central Topic OLEKSANDR SVIATOTSKYI, IVAN TERLYUK Continuity of the Ukrainian State and Legal Tradition in the Context of Historical and Theoretical Issues of Statehood	8
---	---

I. Theoretical Foundations of Ukrainian Statehood

IVAN TERLYUK Ukrainian People, Nation and State: An Attempt at a Theoretical and Legal Distinction of Concepts in the Context of the Emergence of Statehood and National Statehood	13
---	----

OLEKSANDR SVIATOTSKYI On the Concepts of “Statehood” and “State” and Why They are not Synonyms	33
--	----

DMYTRO CHOBIT, VICTOR AKULENKO The Emergence of Ukrainian Statehood and its Significance in the History of the People	44
---	----

II. Sources and Monuments of Ukrainian Law as Foundations of Statehood

OLGA BORISOVA, VOLODYMYR GRECHENKO Monuments of Law as Inherent Foundations and Attributes of Ukrainian Statehood	68
---	----

IHOR BOIKO The Place and Role of National Legal Monuments in the History of Ukrainian Statehood	79
---	----

MYKOLA KOBYLETSKYI European Studies of Ruska Pravda as a Source of Ukrainian Statehood: Historical-Theoretical and Legal Analysis	106
---	-----

III. Forms Of Government And Constituent Power in The Ukrainian State And Legal Tradition

MYKHAILO TEPLIUK, OLEKSII YUSHCHYK Constituent Power as a Key Factor of Statehood	122
--	-----

DISCUSSIONS AND DEBATES

GANNA TSIRAT

Judicial Discretion in Reducing Contractual Penalties:
From Article 551(3) of the Current Civil Code of Ukraine
to Article 830 of the Draft – a Step Forward
or a Reproduction of Uncertainty?..... 137

DOCTRINE IN CASE LAW

Defamation Disputes Brought on Behalf of an Entity Exercising
Public Power Cannot Be Regarded as Pursuing the Legitimate Aim
of Protecting the Reputation of Others..... 150

Central Topic of the Next Issue:
“HISTORICAL AND THEORETICAL ISSUES OF UKRAINIAN
STATEHOOD FROM A LEGAL PERSPECTIVE (continuation)”

Актуальна тема номера:
“ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ПРАВОВОМУ ВИМІРІ”

ВСТУП ДО АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ

Олександр Святоцький

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
заслужений юрист України,
головний редактор юридичного журналу “Право України”
editor.pravoua@gmail.com

Іван Терлюк

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права факультету
управління, економіки та права
Львівського національного університету ветеринарної
медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького
i.terlyuk2406@gmail.com

ТЯГЛІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ
В КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИХ
ПРОБЛЕМ ДЕРЖАВНОСТІ

Сучасна Україна переживає не лише збройну агресію, а й глибоке цивілізаційне випробування, у контексті якого питання тяглості української державно-правової традиції набуває особливої ваги й постає одним із ключових у сучасному історико-правовому дискурсі. Відтак актуальність зазначеної у заголовку проблеми значною мірою зумовлена тим, що російська агресія не зводиться лише до фізичного знищення, а супроводжується систематичним запереченням історичної легітимності української державності.

Тези про “штучність” держави, “пізнє” постання нації, “спільну давньоруську спадщину” чи “незавершеність” українського націотворення давно

стали ідеологічною зброєю, що обґрунтовує окупацію України та денаціоналізацію українського народу. Саме тому спростування імперських наративів і зміцнення національної ідентичності через відновлення історичної правди перетворилися на одне з головних завдань української історико-правової науки.

Деколонізація історико-правової науки, що набула особливої актуальності після початку російсько-української війни на сході України у 2014 р. та особливо повномасштабного російського вторгнення у 2022 р., робить невідкладним перегляд спотворених уявлень про українську державність. Європейська інтеграція, зокрема переговорний процес щодо членства України в ЄС, потребує чіткого й аргументованого обґрунтування її європейської правової ідентичності, витоки якої сягають раннього Середньовіччя. Водночас внутрішні виклики пострадянського державотворення – кризи легітимності, конфлікти між гілками влади, недостатня реалізація принципів народовладдя – зумовлюють необхідність звернення до історичного досвіду самоврядування та конституційних традицій українського народу.

У цих умовах наукове осмислення тяглості української державно-правової традиції виходить далеко за межі суто академічного інтересу. Воно набуває значення важливого чинника національної безпеки, потужного інструменту деколонізації суспільної свідомості та надійного підґрунтя для післявоєнного відновлення правової системи України як органічної складової європейської цивілізації.

Проблема тяглості української державно-правової традиції в контексті історико-теоретичного осмислення державності зумовлена передусім багатовіковим викривленням і фальсифікацією українських державницьких традицій.

Українську державність століттями трактували як явище фрагментарне, перервне, залежне від зовнішніх впливів або як низку невдалих спроб створення держави. Імперська історіографія – російська, радянська, частково польська – або привласнювала українські правові традиції, або зводила їх до периферійних елементів чужих державних утворень. Проте об'єктивний аналіз джерел, пам'яток права, інститутів влади та правової культури малює зовсім іншу картину: українська державно-правова традиція є безперервною, внутрішньо зумовленою і самобутньою. Попри періоди втрати власної держави, українська державність зберігалася як державно-правова спадкоємність – через звичаєве право, писані правові пам'ятки, інститути самоврядування, правову свідомість і мову як найглибший маркер національної ідентичності.

Зазначена проблема проявляється щонайменше в кількох взаємозв'язаних вимірах. Понятійний вимір спонукає розмежувати поняття державності й держави та з'ясувати, як саме це розмежування дає змогу пояснити збереження державницьких традицій у періоди відсутності власної держави.

Хронологічний аспект порушує питання про час зародження української державності та причини, з яких її витoki тривалий час відсуваються у пізніші історичні періоди. Джерельний аспект актуалізує проблему інтерпретації ключових правових пам'яток, які нерідко трактуються як периферійні або "спільні", а не як свідчення самостійної правової культури. Інституційний вимір дає змогу зрозуміти, чому українська політико-правова традиція історично тяжіла до обмеження одноосібної влади та розвитку форм народовладдя, хоча неодноразово зазнавала зовнішніх обмежень. Ціннісний аспект, своєю чергою, пояснює, чому правова культура українців й українська мова витримали століття асиміляційного тиску і донині залишаються одним із ключових стрижнів національної ідентичності.

З огляду на зазначені взаємозв'язані виміри проблеми, постає необхідність системного підходу до осмислення української державності та її правової традиції. Звідси мета запропонованих у рамках актуальної теми досліджень полягає у спробі системного осмислення понад тисячолітньої тяглості української державно-правової традиції в контексті історико-теоретичних проблем державності, показати її внутрішню зумовленість, європейську орієнтацію та роль як духовної основи сучасного державотворення в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Завершальним елементом актуальної теми є проєкт Закону України "Про утвердження української державності", який пропонує законодавчо закріпити цю тяглість, принципи народного суверенітету, соборності, верховенства права та інші засади, що впливають із історико-теоретичного аналізу.

Ключові напрями досліджень розгортаються в чотирьох взаємозв'язаних площинах, кожна з яких розкриває окремий аспект тяглості, даючи змогу інтегрувати концептуальні, хронологічні, джерельні та ціннісні підходи до вивчення української державно-правової традиції.

Перший напрям стосується теоретичного осмислення сутності понять "народ", "нація" та "державна" в контексті становлення української державності та національної державності. Актуальність цього напрямку зумовлена відсутністю усталених критеріїв розмежування зазначених понять, варіативністю їх історико-правового змісту, а також неоднозначністю визначення часу зародження української нації та оцінок неперервності державотворчих процесів. Особлива увага приділяється з'ясуванню співвідношення понять "державність" і "державна", де державність розглядається як ширший феномен, що охоплює правові звичаї, традиції самоврядування, колективну правосвідомість і здатність суспільства до самоорганізації навіть за відсутності централізованої влади. Саме ці ознаки дають змогу пояснити збереження української державно-правової традиції у періоди втрати власної держави. Окрему увагу приділено обґрунтуванню хронологічних витоків української державності: висловлюється аргументована позиція, що її початки сягають

періоду виокремлення української мови з праслов'янської мовної спільності та формування перших політичних утворень на території сучасної України.

Другий напрям присвячений правовим пам'яткам як матеріальним свідченням тяглості української державно-правової традиції. Ключові пам'ятки права аналізуються у кількох взаємозв'язаних аспектах. По-перше, вони розглядаються як атрибути державності, що відображають їх автохтонне походження, київський центр формування, а також поєднання юридичного регулювання з моральними й філософськими уявленнями про справедливість. По-друге, як джерела пізнання історії української державності, що засвідчують тяглість правової традиції та формування національної правової культури. У них відображено еволюцію державно-правових інститутів, систему правових цінностей і уявлення про свободу, справедливість, рівність, демократію, правопорядок, владу та права людини в різні історичні епохи. По-третє, як складова загальноєвропейського правового розвитку, що підтверджується порівняльністю окремих правових інститутів "Руської правди" з нормами германського, скандинавського та візантійського права, а також висновками європейських дослідників про її належність до спільної еволюції середньовічної європейської правової традиції.

Цей напрям дослідження доводить, що джерела й пам'ятки українського права виконували важливу функцію збереження основ державності та національної ідентичності в періоди втрати власної держави.

Третій напрям розкриває окремі аспекти інституційного виміру тяглості української державно-правової традиції. У його межах аналізуються механізми формування та функціонування публічної влади в різні історичні періоди – від ранньомодерної козацької державності до конституційного розвитку сучасної України. Особлива увага приділяється феномену установчої влади сучасності як вираженню суверенітету народу та її ролі у процесах державотворення, зокрема у контексті Декларації про державний суверенітет України 1990 р. Водночас розглядаються проблеми реалізації установчої влади в повоєнній Україні, що демонструє, наскільки важливим залишається відновлення реального народовладдя та повноцінного здійснення установчої влади народу в умовах післявоєнного державотворення. Еволюція форми правління в українській політико-правовій традиції досліджується на прикладі Гетьманщини XVII–XVIII ст., де поєднувалися елементи виборності, станово-представницького врядування та концентрації влади в інституті гетьманства.

Узагальнення цих процесів дає змогу показати, що інституційний розвиток української державності характеризувався постійним пошуком балансу між народним суверенітетом, ефективністю влади та механізмами її обмеження, що є однією з ключових рис української державно-правової традиції.

Четвертий напрям звертається до правової культури та мови як духовних основ тяглості української державно-правової традиції. У цьому кон-

тексті правова культура розглядається як важливий чинник державотворення, що виявляється у притаманних українському суспільству цінностях свободи, справедливості, самоврядування та верховенства права. Особливе значення надається осмисленню історико-правового контексту формування цієї культури крізь призму її державотворчої ролі та ідейної місії.

Водночас окрема увага приділяється мові як найстійкішому маркеру національної ідентичності та невід’ємному атрибуту державності, що витримав століття асиміляційного тиску і сприяв збереженню правосвідомості народу навіть у найскладніші історичні періоди.

Зазначені чотири напрями матеріалів актуальної теми формують основу комплексного підходу до історико-теоретичних проблем української державності: від теоретичних засад і хронологічних витоків – через джерела та пам’ятки права й особливості інституційних форм – до її духовно-ціннісних основ. Такий системний погляд дає змогу не лише спростувати імперське нівелювання феномену української державності, а й сформулювати науково обґрунтовані відповіді на її сучасні виклики – від деколонізації історичної свідомості та зміцнення конституційних засад народовладдя до розвитку правової освіти й міжнародної презентації України як повноправної складової європейської правової цивілізації.

Практичним продовженням окреслених ідей постає проєкт Закону України “Про утворення української державності”, який передбачає законодавче закріплення тяглості української державно-правової традиції та принципів, що впливають із усіх напрямів актуальної теми.

У час, коли ворог намагається стерти нашу історичну пам’ять, осмислення тяглості державно-правової традиції набуває особливого значення: воно стає актом національного самоусвідомлення та важливою передумовою майбутньої Перемоги.

Іван Терлюк

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права факультету
управління, економіки та права
Львівського національного університету ветеринарної
медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0900-4388>
i.terlyuk2406@gmail.com

УДК 340.15(477):342

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД, НАЦІЯ І ДЕРЖАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЬЯТЬ У КОНТЕКСТІ ПОСТАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Анотація. Статтю присвячено теоретико-правовому аналізу понять “народ”, “нація” і “державність” в контексті становлення української державності та національної державності. Актуальність зумовлена відсутністю усталених критеріїв для розмежування цих понять, варіативністю їх історико-правового змісту, а також неоднозначністю визначення часу зародження української нації та поглядів щодо неперервності державотворчих процесів. Мета статті, яка методологічно спирається на історико-правовий, системно-структурний і формально-логічний підходи, полягає у спробі з’ясувати теоретико-правовий зміст означених понять та їх історико-правового розмежування. Показано, що народ репрезентує первинну форму колективної ідентичності, засновану на етнокультурній спільності, правових звичаях і територіальній тягlosti, тоді як нація відображає перехід до політико-правового суб’єкта, здатного усвідомлювати себе носієм суверенітету. Мотивовано, що держава постає як інституційна форма здійснення публічної влади, яка, однак, у ранніх і середньовічних утвореннях, зокрема на українських землях, мала персоніфіковану та династично-станову природу і не ґрунтувалася на народному суверенітеті. Установлено, що державність охоплює ширший історико-правовий процес формування, відтворення та тягlosti форм публічної влади, правової культури та традицій самоврядування. Висловлено переконання, що ранньомодерна Козацька держава, зокрема Гетьманщина, поєднала історичну тягlosti української державно-правової традиції з формуванням національної політичної суб’єктності, заклавши правові й ідейні основи української національної державності. А козацькі вольності й ідея свободи стали стійким ціннісно-нормативним орієнтиром національної державної традиції.

Ключові слова: народ; нація; держава; державність; національна державність; націогенез; історико-правовий аналіз; вольності; правові засади державотворення.

Визначення співвідношення понять “народ”, “нація”, “державність”, “державність” і “національна державність” залишається одним із найскладніших і водночас найактуальніших питань сучасної української юридичної науки. Проблема має подвійний характер: з одного боку, вона пов’язана

© Іван Терлюк, 2026

з відсутністю сталих критеріїв для чіткого розмежування цих категорій і варіативністю їхнього історико-правового змісту в різні епохи; а з іншого – з тим, що в науковому і суспільно-політичному дискурсі досі не сформовано єдиної позиції щодо часу зародження української нації та безперервності державотворчих процесів. Саме тому визначення теоретичних засад історико-правового аналізу проблематики, окресленої у заголовку, є необхідною передумовою для розуміння того, коли і за яких умов відбулося поєднання етнічних, політичних та інституційних чинників державотворення, що зумовило формування української національної державності як самостійного правового феномена.

Наукова проблематика, пов'язана з осмисленням феноменів народу, нації та держави, як у загальнотеоретичному, так і в українському контексті, має тривалу й багатогранну історію досліджень. Якщо тимчасово відкласти питання державності, то чи не найбільше дослідницької уваги у зазначеній тріаді привертає проблема *нації* (тут і далі курсив наш. – І. Т.). Вона викликала інтерес насамперед як феномен, що поєднує етнокультурний компонент народу з інституційною формою держави. Вивчення нації, відповідно до усталеної в науці традиції, здійснюється в межах двох провідних парадигм – *етнічної* (примордіалістської) та *політичної* (конструктивістської).

Примордіалісти (зокрема Дж. Армстронг, К. Гірц, В. Коннор, Е. Сміт, Д. Лангевіше, а серед українців – Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, Ю. Фігурний, В. Шевчук та інші відомі вчені) виходять із об'єктивних ознак – спільного походження, території, релігії, культури, мови, світогляду – і вважають, що нація існує як соціальна спільнота протягом тривалого історичного періоду. Натомість конструктивісти (Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум, К. Дойч, Е. Ренан, Д. Шнаппер, М. Грох, а серед українських учених або дослідників українського походження – С. Єкельчик, Б. Кравченко, В. Масненко, Р. Шпорлюк та ін.) розглядають націю як модерне та політичне явище XIX – початку XX ст., сформоване інтелектуальною елітою шляхом конструювання уявлень про спільність походження, єдність інтересів і рівність усіх громадян перед законом.

Як незаперечний факт констатуємо наявність розвиненої історіографії, у межах якої простежуються різні підходи до осмислення проблем української нації та державотворення – від умовно класичних праць О. Бочковського, Д. Донцова, В. Липинського, С. Рудницького, В. Старосольського до досліджень сучасних українських істориків, політологів і правознавців (Я. Грицака, Г. Касьянова, А. Колодій, І. Кресіної, П. Рабіновича, В. Колісника, О. Макаренкова та ін.). Втім, попри розвинену історіографію, як видається, проблема співвідношення понять “народ”, “нація” і “держави” – а відтак і питання постановки української державності та національної державності – залишається висвітленою радше фрагментарно, аніж концептуально. Власне саме поняття “державності” як самостійного історико-правового

феномена лише нині починає набувати чіткої наукової визначеності, оскільки тривалий час воно або ототожнювалося з державою, або розчинялося у ширших політичних, філософських і соціокультурних контекстах.

Мета дослідження полягає у здійсненні теоретико-правового аналізу понять “народ”, “нація” і “державна” та їх історико-правового розмежування в контексті становлення української державності й національної держави. Особливу увагу зосереджено на з’ясуванні співвідношення цих понять у системі політико-правових категорій, зокрема таких, як влада, суверенітет, легітимність; простеженні їх еволюції та окресленні змісту в історико-теоретичному вимірі; обґрунтуванні значення такого розмежування для сучасного розуміння феномену української державності. Методологічну основу дослідження становлять історико-правовий, системно-структурний і формально-логічний підходи.

Авторів цих рядків уже неодноразово доводилося звертатися до заявленої проблематики. У попередніх дослідженнях предметом уваги були питання, пов’язані з феноменом нації – передусім у контексті основних підходів, сформованих у світовій та українській науковій думці щодо сутності цього поняття, його змістового наповнення, часових меж формування та співвідношення з категоріями “етнос” і “народ”¹. Окрему увагу приділено також теоретичним аспектам державності як суспільного явища та, зокрема, її співвідношенню з поняттям “державна”².

Відтак у межах цієї статті немає потреби відтворювати зміст попередніх досліджень із посиланнями на конкретні публікації (їх можна віднайти у відповідних працях автора), а лише окреслити ключові положення попередніх висновків щодо змісту понять, якими оперує дослідження: “нація”, “етнос”, “народ”, “державна” та “державність” – насамперед тих, що стосуються їхньої сутності та часу постання.

Методологічно виправданим видається структурування подальшого викладу матеріалу за семантично спорідненими групами понять відповідно до мети та логіки дослідження.

Формування української спільноти: історичні, правові й політичні параметри понять “народ” і “нація”

З огляду на потребу розмежування понять, які формують основу суспільно-політичного буття, насамперед зосередимо увагу на феноменах “народу”

¹ Див.: І Терлюк, ‘Феномен нації у науковому дискурсі: до методології проблеми історичної спадковості нації та держави’ [2018] 902 Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: Юридичні науки 19–25; І Терлюк, ‘Феномен нації і націогенезу в контексті (національного) державотворення’ [2022] 2(34)9 Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки” 13–22 <https://doi.org/10.23939/law2022.34.013>.

² Див.: І Терлюк, “Державна” і “державність”: до проблеми теоретико-правового та історико-правового змісту понять в контексті українського (національного) державотворення’ [2021] 1(29)8 Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки” 17–28 <http://doi.org/10.23939/law2021.29.017>.

та “нації”. Вони чи не найбільше відображають етнокультурну й політичну природу людської спільноти.

Як найбільш багатопланове серед зазначених бачимо поняття “народ”. В українській історико-правовій традиції, зокрема й у попередніх студіях автора, воно розглядається у трьох основних значеннях – соціальному, етнічному та суспільно-політичному. У соціальному сенсі народ розуміється як колектив людей, що об’єднує різні соціальні групи й верстви суспільства; в етнічному – як спільнота зі своєю мовою, культурою та усвідомленням власної єдності й відмінності від інших; у суспільно-політичному – як населення держави, згуртоване на основі спільних громадянських (національно-громадянських) інтересів. Саме в цьому останньому значенні поняття “народ” наближається до поняття “нація” – як такого народу, що піднесений запасом державницьких сил, наділений здатністю до самоідентифікації та відмежування від інших націй державними кордонами, а також спроможністю інтегрувати інші етнічні спільноти до складу своєї держави на правах національних меншин.

Ці концептуальні особливості народу, а також нації, відображено у численних дослідженнях українських істориків-етнологів, філософів, правників і політологів. З-поміж праць, присвячених теоретичним аспектам феномену нації та національної державності, варто відзначити доробок В. Євтуха, В. Колісника, В. Крисаченка, С. Макарчука, В. Наулка, Ю. Римаценка та ін., у яких аналізуються поняття “українська нація” й “українська політична нація”. У їхньому розумінні цього феномену простежуються суттєві відмінності: в першому випадку українська нація постає як етнічне явище, у другому – як політична спільність, що ґрунтується на громадянській ідентичності.

Проблема часу появи української нації є не менш дискусійною в українській історіографії. Прихильники примордіалістської (первинної) традиції вбачають її витoki ще в добу Середньовіччя (В. Балушок, В. Баран, М. Грушевський, Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, В. Шевчук та ін.). Інші дослідники пов’язують формування української нації з раннім Новим часом (З. Когут, П. Сас, Ф. Сисин, Н. Старченко, О. Струкевич, В. Щербак та ін.). Натомість представники політичної (конструктивістської) парадигми трактують українську націю як модерне утворення, що сформувалося у XVIII–XIX ст. (Я. Грицак, Г. Касьянов, Б. Кравченко, В. Масненко, С. Плохій, Р. Шпорлюк та ін.). Частина науковців вважає, що українська нація як цілісне суспільне утворення сформувалася лише у XIX ст., а деякі – навіть у XX ст. Існують також поодинокі підходи, згідно з якими про повноцінне становлення української нації можна говорити лише в контексті подій початку XXI ст. – після Євромайдану або в часи повномасштабної російсько-української війни та утвердження нової громадянської солідарності.

З метою глибшого осмислення еволюції та співвідношення понять у історико-правовому контексті вважаємо за доцільне звернутися до праць

провідних українських (і не лише українських) істориків – М. Грушевського, П. Саса, С. Плохія, чії підходи репрезентують різні інтерпретаційні моделі походження та розвитку народу, нації й державності.

М. Грушевський – класичний представник української національної історіографії – питання про український “народ” і “націю” та їхні витоки опосередковано порушував, зокрема, у першому томі своєї “Історії України-Руси” (1898). Попри фундаментальність цієї праці, його теоретичні міркування щодо зазначених понять розсосереджені у вступі, передмові та розділах, присвячених слов’янським племенам. Водночас очевидно, що в цих міркуваннях учений послідовно дотримувався виразного примордіалістського підходу. Він виходив із переконання, що етноси й нації мають давні, майже “генетичні” витоки, а не є модерними конструкціями. Тож Грушевський уживав термін “народ” (народъ) як базове позначення етнічної спільноти від найдавніших часів, тоді як “націю” використовував радше як означення сучасного стану розвитку цієї ж спільноти, хоча в історичному контексті вважав їх тотожними поняттями.

Зокрема, для Грушевського український народ – не абстракція, а органічна еволюція окремої гілки слов’янських племен, історична тяглість яких на території сучасної України сягає щонайменше IV–VI ст. Учений категорично відкидав імперську схему, що пов’язувала витоки “руського народу” з північно-східними князівствами або монгольським періодом, а наполягав на тезі про те, що саме ‘в антах маємо предків українських племен’. З антами він також пов’язував формування полян та інших племен Київщини VIII–IX ст., і вважав їх найдавнішими історично знаними предками українського народу. Учений переконував, що спадкоємність між антами та українцями забезпечується мовною, територіальною й культурною безперервністю. Цю тяглість учений обґрунтовував локалізацією антів у межириччі від Дністра до Дону, спільністю слов’янської мови й громадських звичаїв, а також археологічними матеріалами пеньківської культури V–VII ст.

Загалом, як впливає з цієї та інших праць М. Грушевського, “народ” на початкових етапах формування українців постає як своєрідна протонація, що поступово розгортається в “націю” через становлення державних інститутів і розвиток культури. Інакше кажучи, народ у його концепції – це етнічний фундамент, закладений у добу стародавності та Середньовіччя, тоді як нація – це той самий народ, але вже оформлений у власній державній формі. Першою українською нацією в державі М. Грушевський уважав Русь (Руську державу), фактично ототожнюючи “руський народ” із українською нацією³. Відтак для М. Грушевського українська нація – це етнічна спільнота (народ) з історичною тяглістю, що формується від давніх племінних об’єднань через територію, мову, культуру та державу.

³ М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 1* (3-тє вид., доп., Наукова думка 1994) 1–20, 177, 177–178, 128–145, 188–193, 366–378, 496–538.

С. Плохій, авторитетний американський історик українського походження, репрезентує конструктивістсько-політичну парадигму, у центрі якої – роль державних інституцій, еліт та модерних механізмів масової комунікації. На відміну від М. Грушевського, він виходить із того, що нації не “народжуються”, а конструюються – і не в глибині віків, а в добу модерну, коли з’являються масовий друк, загальна освіта, централізована держава й національні рухи. Саме еліти – інтелектуали, духовенство, адміністрація – створюють наративи, міфи та тексти, які й формують модерну націю. Домодерні ж спільноти на території України – від антив, включно з Руссю і козацтвом, – були, на думку С. Плохія, радше історичною “сировиною” для майбутнього українського національного проєкту.

Послугуючись насамперед “Повістю временних літ” як “джерелом множинних ідентичностей”, С. Плохій підкреслює, що після монгольської навали племінні назви й локальні ідентичності справді відроджуються, однак не розвиваються у напрямі нації. Причиною є відсутність спільної еліти, цілісної писемної культури та єдиного політичного проєкту. Домодерна ідентичність, хоча й була гнучкою, залишалася регіональною, династичною та релігійною; на відміну від модерної нації – масової, уніфікованої та етнічно маркованої – вона не мала етнічного виміру. Відтак увесь домодерний період, за С. Плохієм, не був етапом творення “української спільноти”, а становив послідовність елітних проєктів політичних і релігійних спільнот, що конкурували між собою за спадщину Русі.

Інакше кажучи, анти та Києво-Руська держава в його моделі не розглядаються як початок української нації, а лише як один із можливих історичних наративів. Аргумент щодо мови як осердя культурної тяглості в домодерні часи для С. Плохія не є переконливим: мовна належність тоді не була маркером етносу, а функціонувала передусім як інструмент елітної легітимації. Писемність, хроніки, правові збірники слугували потребам держави, церкви чи владних груп, але не були засобом масової комунікації. Лише в модерну добу мова перетворюється на етнічний і національний маркер, стаючи визначальною для формування національної ідентичності⁴.

Питання етнічної невизначеності домодерного періоду порушував і провідний український медієвіст О. Моця. Він наголошував, що сільське населення Русі слід розглядати як безетнічне, оскільки замкненість селянського побуту та слабкість комунікацій перешкоджали формуванню усвідомленої спільноти між жителями різних територій. Селяни жили в значно локальніших і конкретніших “світах”, ніж це уявляється з позицій пізнішої національної історії⁵.

⁴ С. Плохій, *Походження слов’янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі* (пер. з англ. С. Плохій, Критика 2015) 19, 45, 224, 301, 412–415.

⁵ О. Моця, *Українці: народ і його земля (етапи становлення)* (Стародавній Світ 2011) 206–217, 216.

Лише ранньомодерна доба відкрила нові можливості для ширших форм колективної ідентифікації. Саме щодо цього періоду С. Плохій формулює важливий для нашого дослідження висновок: лейтмотивом суспільного дискурсу, що оформив руську (українську) ідентичність, була не лояльність правителям (як у Московії), а утвердження прав окремих інституцій, станів і по-різному уявлених народів⁶.

На істотні ментальні, соціокультурні та політичні ознаки руської (української) ідентичності вказують і численні іноземні джерела. Так, Павло Алепський (Халебський), мандруючи у 1650-х роках українськими землями в складі патріаршої свити, а згодом повертаючись із Московської держави через Україну додому, докладно ознайомився з релігійним життям, звичаями та культурними практиками місцевого населення. У своєму подорожньому щоденнику він високо оцінював побожність українців, їхню схильність до милосердя, доброзичливості, відкритості, гостинності, свободолюбності і “ліричність душі”. Водночас, провівши тривалий час у Московії, П. Алепський зауважив різкий контраст між тамтешнім укладом життя та знайомою йому українською дійсністю⁷.

Важливі чинники зміцнення ранньомодерної української ідентичності сформувалися в період перебування українських земель у складі Речі Посполитої під впливом тогочасних політичних процесів. Знаковим явищем у цьому сенсі слід вважати Берестейську унію 1596 р. Зокрема, вона активувала полемічну літературу, в межах якої вперше теоретично артикулюється ідея “руського народу” як окремої історичної та культурної сутності (твори Мелетія Смотрицького, Іпатія Потія, Захарії Копистенського та ін.). Як слушно зазначає В. Щербак, підґрунтям формування цієї концепції стали історичні ретроспективи, що саме тоді набули довершених змістових контурів: наголос на свободі “народу руського”, здобутої ще за київських князів; готовність до самопожертви заради “вітчизни”; а також переконання у рівноправності з польським і литовським народами. Інтерес до княжої Русі як до “святої старовини” поступово перетворюється на важливий чинник самоусвідомлення та культурного самоствердження спільноти⁸.

У цьому контексті термін “руський народ” (або “народ руський”), який наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. позначає специфічну етнополітичну та культурну спільноту, яка постає як результат політичного, конфесійного та інтелектуального розвитку східних воєводств Речі Посполитої – Київщини, Волині, Брацлавщини та інших “руських” земель. Саме ці території дедалі виразніше асоціюються із “Україною” як із простором східних кресів Речі Посполитої. Це надає поняттю “руський народ” не лише історичного, а й геополітичного виміру.

⁶ Плохій (н 4) 224.

⁷ П. Халебський, *Україна – земля козаків. Подорожній щоденник* (М. Рябий (упоряд.), Ярославів Вал 2009) 224–226.

⁸ В. Щербак, *Державна ідея в ранньомодерній Україні* (Твори 2019) 24–36.

Соціально спільнота охоплювала шляхту (еліту), духовенство, міщан і козаків. Особливо інтенсивно поняття “руський народ” поширюється у першій половині XVII ст., коли зростає роль козацтва як захисника “руського народу” – що виразно простежується у відновленні православної ієрархії 1620 р., Хотинській війні 1621 р. та повстаннях 1620–1630-х років.

Проте чітко окресленого політичного змісту концепції “руського народу” надала руська шляхта, яка, зокрема у сеймових виступах 1620, 1629 і 1641 рр., наполягала на політичній рівноправності. Як зауважував польський дослідник Г. Літвін, ця тенденція надалі відбивається й у дипломі Яна Казимира 1649 р., де фіксується ідея про “об’єднання польського, литовського й руського поштивих народів” як трьох рівноправних елементів Речі Посполитої⁹.

До 1648 р. руська ідентичність поступово еволюціонує в напрямі ідеї державної автономії, а провідним її носієм стає козацтво, яке дедалі частіше сприймає себе як “політичний народ”. У петиціях 1621–1632 рр. козаки вже відкрито вимагали прав на рівні зі шляхтою. Після ж “козацьких воєн” і зміни політичної конфігурації шляхта істотно втрачає свої позиції, а концепція “руського народу” переходить у форму козацької державності – Гетьманщини¹⁰.

Власне, поява наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. перших політичних проєктів “українського / руського народу” як окремої спільноти, стала для П. Саса, знаного історика, точкою відліку формування української нації. Займаючи проміжну позицію між концепціями М. Грушевського і С. Плохія, цей вчений найбільш послідовно репрезентує ранньомодерну модель становлення української національної спільноти, органічно пов’язаної з соціальними та політичними трансформаціями доби.

У трактуванні П. Саса “руський народ” – це насамперед етноконфесійна спільнота, головними ознаками якої виступають мова, віра і традиція. Дослідник підкреслює її витоки та певну тяглість від Київської держави й Великого князівства Литовського, де провідними маркерами руськості поставали православ’я та “руська” самосвідомість. Саме там, за П. Сасом, сформувалася етнічна основа *майбутньої* української нації. Хоча вона як спільнота в той період ще не володіла політичною суб’єктністю. Нацією, на думку вченого, стає лише та етнічна спільнота, у якій пробуджується політична самосвідомість широких соціальних верств. У ранньомодерній Україні провідними каталізаторами такої спільноти були масовий козацький рух і конфесійна боротьба, а духовним стрижнем – ранньомодерна національна ідея, зокрема ідея релігійної свободи руського народу¹¹.

⁹ Г. Літвін, *З народу Руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)* (пер. з польськ. Л. Лисенко, Дух і літера 2016) 5–105, 455–491.

¹⁰ Щербак (н 8) 58–68.

¹¹ П. Сас, *Витоки українського націотворення* (Ін-т історії України НАН України 2010) 43–86, 130–138, 323–327, 352–374, 604–621.

Водночас у своїх ранніх працях П. Сас розглядає становлення національної свідомості українців крізь призму розвитку політичної культури цього часу. Особливо промовистим є його висновок про те, що в політичній самосвідомості запорозьких козаків поняття “народ” виходило за межі буденного значення (“люди”) й набуло абстрактного, концептуального змісту: “руський народ” постає як категорія політичної культури¹². Рецензент цієї праці П. Саса, проф. Ю. Мицик, слушно відзначає ширший культурний контекст цього явища: у польськокомовній історіографії та публіцистиці XVI–XVIII ст., які активно використовувалися тогочасною українською інтелектуальною елітою, термін *narod* уживався у значенні “нація” – у сенсі, близькому до його сучасного розуміння¹³.

Наукова позиція автора цих рядків полягає в тому, що українська нація постала на культурному (етнічному) ґрунті. Процес формування нації – націогенез – багатовимірний історичний розвиток етносу, який, на відміну від етногенезу, нерозривно пов’язаний із пробудженням його політичної самосвідомості в умовах боротьби за власну державу або її розбудови. У цьому процесі ядром націотворення ставала певна соціальна група (стан), що мала власну корпоративну солідарність, культуру, ментальність і передусім – усвідомлені інтереси. Насамперед потреба в політичному захисті цих інтересів через державні інституції створила підґрунтя для зародження національної державності та формування національної (національно-державної) ідеї.

Поштовхом до переходу етносу у стан нації виступали “вузлові події” історії (за М. Фуко – “історичні злами”¹⁴): війни, революції, завоювання або різкі зміни соціального та правового статусу різних суспільних груп. Протягом відносно короткого часу такі події спричиняли глибинні, нерідко епохальні зміни, а сам етнос опинявся у нових (часто гірших) умовах існування. Ключовим наслідком такого “історичного стресу” ставало критичне усвідомлення необхідності зберегти, щонайменше, попередній соціально-політичний статус.

Первинно ідея нації як політичного способу розв’язання актуальних проблем спільноти охоплювала переважно привілейовані верстви. Згодом, під впливом ширшої інтелектуальної та релігійної комунікації відбувався процес “націоналізації свідомості” (термін Ю. Земського¹⁵), що охоплював дедалі ширші суспільні верстви – міське населення, духовенство. Селяни, “мовчазна більшість”, до цього процесу долучалися найпізніше, фактично з початком модернізаційних процесів. Упродовж тривалого періоду провідним ідеологічним чинником націотворення виступала релігія, насамперед

¹² П. Сас, *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*: навч. посіб. (Львів 1998) 57–58.

¹³ Ю. Мицик, “Сас П. М. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша пол. XVII ст.)*”, 1998. 295 с. [1998] 5 *Український історичний журнал* 126.

¹⁴ М. Фуко, *Археологія знання* (пер. з фр. В. Шовкун, Вид-во Соломії Павличко “Основи” 2003) 7–9.

¹⁵ Ю. Земський, *Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст.* (Хмельницький 2011) 1215.

церква, що формувала моральні орієнтири, суспільні норми й культурну тяглість спільноти.

Початок українського націогенезу та, відповідно, зародження власне національного державотворення – у сенсі усвідомленої потреби у власній державі – припадає на “історичний злам” останньої третини XVI – першої половини XVII ст. Саме тоді, в умовах новопосталої Речі Посполитої, різко змінилося соціальне та правове становище руської (української) спільноти внаслідок втрати попередніх звичаєво-правових вольностей.

Ця зміна породила потребу збереження хоча б попереднього статусу або – за сприятливих умов – домогтися вищого. Оскільки традиційна еліта – князівсько-боярська – була майже повністю полонізована й окатоличена, носіями ідей, здатних консолідувати суспільство, ставали інші, активніші соціальні групи – духовенство та, передусім, козацтво. Ці верстви виступили основними генераторами концептів, що виводили руську спільноту до рівня нації й зумовили процес “націоналізації свідомості” ширших суспільних верств. У підсумку ідея державності, вперше виразно сформульована козацькою верствою, набула рис повноцінної національної ідеї.

Константа вольностей, передусім козацьких, виконала роль об’єднавчого принципу українського суспільства ранньомодерної доби. Вона стала спільною цінністю для різних соціальних верств і заклала один із ключових напрямів еволюції українського націогенезу – особливе історичне розуміння національної ідеї в контексті поступу української державності. У добу Нового часу ця категорія “вольностей” кореспондує поняттям “воля” та “свобода”, а в сучасну добу Новітнього часу її можна умовно зіставити з широким модерним поняттям “демократія”.

Отже, узагальнення викладеного дає змогу виокремити такі проміжні висновки.

1. Еволюція понять “народ” і “нація” у процесі формування української спільноти засвідчує їхню історичну тяглість і трансформацію від етнокультурної спільноти до політико-правового суб’єкта. Різні рівні колективної ідентичності – русь, руські, козаки, – що формувалися на окремих етапах розвитку спільноти під впливом історичних, соціокультурних і політико-правових чинників, ґрунтувалися на спільних закономірностях націотворення.

2. Підвалиною українського націогенезу став етнокультурний фундамент. Ранні форми української ідентичності (русь) ґрунтувалися на спільності мови, правових звичаїв і територіальній тягlosti, що забезпечувало відносну сталість колективного статусу в межах різних державних утворень – від Києво-Руської держави, а почасти й перших слов’янських союзів на території сучасної України, до Великого князівства Литовського.

3. Ранньомодерний імпульс у розвитку української (руської) спільноти в умовах Речі Посполитої був викликаний “історичним зламом” XVI–XVII ст. – різкою зміною її соціально-правового статусу, що актуалізувало

потребу збереження власного статусу, прав і культурної окремішності. Активізація конфесійної боротьби та поява полемічної літератури створили середовище, у якому етноконфесійний “руський народ” почав здобувати ознаки політичної спільноти. Носіями ідеї народної суб’єктності виступило насамперед козацтво й духовенство, частково також українська шляхта. Вони формували уявлення про народ як носія прав, вольностей і легітимних державницьких претензій.

4. У цьому середовищі поняття народу вперше отримало чітке правове наповнення як спільноти, здатної до самоуправління та правового самовизначення. Інтегральною цінністю та водночас ранньою формою української політичної свободи стали козацькі вольності, які згодом еволюціонували в модерні уявлення про волю, свободу і, зрештою, демократичні ідеали. У підсумку українська нація постає як результат поєднання етнокультурної тягlosti з формуванням політико-правової суб’єктності, що стала основою української державницької традиції.

“Держава” і “державність” як історико-правові поняття

У теоретико-правовому дискурсі поняття “держава” і “державність”, репрезентуючи різні виміри державно-правової дійсності, належать до різних рівнів аналізу, хоча перебувають у внутрішньому, змістовно необхідному взаємозв’язку.

Зазвичай поняттям “держава” відображають інституційну форму публічної влади, що функціонує на визначеній території, спирається на систему правових норм і володіє апаратом управління та примусу. “Державність” натомість охоплює ширший історико-правовий і культурно-цивілізаційний вимір. Йдеться не лише про наявність державних установ, а й про тривалу традицію політичного самоврядування, правової культури, легітимаційних практик, способів організації суспільної влади та символічних структур, що забезпечують самовідтворення спільноти як суб’єкта політичного життя.

Інакше кажучи, якщо держава віддзеркалює інституційно-правову форму організації публічної влади, то державність охоплює всебічний історико-культурний, політичний і соціально-правовий контекст, у межах якого ця влада виникає, функціонує та відтворюється.

Себто у категорії державності акумульовано не лише правовий зміст, а й соціально-історичні механізми тягlosti публічної влади – від ранніх форм колективної самоорганізації до ранньомодерних і модерних типів політичної суб’єктності. Така багатоаспектність, на нашу думку, й зумовлює те, що в науковій літературі це поняття не має єдиної, усталеної та загальновизнаної дефініції. Його зміст охоплює різні феномени: форми політичної самоорганізації, що передують утворенню власне держави; специфічні форми політичної організації суспільства в різні історичні періоди (наприклад, “українська середньовічна державність”); прояви та риси держави на окремих етапах її

розвитку (як-от “українська національна державність 1917–1921 рр.”); а також властивість суспільства, що відображає рівень його “державницького” розвитку тощо. Певне компромісне поняття державності, що розкриває особливості смислового зв’язку між різними історичними вимірами державно-правової дійсності, надає М. Мірошніченко. Вона пропонує розуміти державність ‘як державу з боку її соціально-історичної укоріненості в бутті [народу], а державу – як державність з боку її організаційно-правового утвердження’, тобто як форму інституційної реалізації публічної влади, що визначає межі організуючого впливу держави на суспільство через систему позитивного права та законодавства¹⁶.

Широке історико-правове розуміння державності потребує своєю чергою і більш гнучкого підходу до визначення самої держави як феномену. У цьому контексті домінуючий у сучасній позитивістській теорії держави і права – і вже усталений у правознавстві – підхід, відповідно до якого сучасна держава визначається як універсальна політико-правова організація суспільства, що характеризується суверенітетом, територіальною визначеністю та публічною владою, яка спирається на комплекс адміністративних, військових, судових і культурних інституцій, видається надмірно звуженим. Така дефініція майже не враховує державу як історико-правове явище та як культурно зумовлену форму суспільної організації. Унаслідок цього редукціонізму держава постає передусім як апарат управління, тоді як насправді вона є значно ширшим феноменом – носієм правових традицій, політичного досвіду, морально-ціннісних уявлень і уявлень про справедливість, що визначають нормативні засади її функціонування.

Також важливо пам’ятати, що така держава, як її загалом тлумачить сучасна юридична наука, існує порівняно недовго – її формування пов’язане з кризою феодальних відносин, інституціоналізацією публічної влади, становленням централізованого апарату управління та утвердженням принципу суверенітету в добу абсолютизму й перших буржуазних революцій. Відповідно, застосовуючи поняття “держава” до попередніх історичних епох, ми неминує виходимо за межі сучасного юридичного визначення. Натомість змушені оперувати ширшою, історико-правовою та культурно-антропологічною моделлю державної організації.

До прикладу, ранні державні утворення, порівняно з сучасними, демонструють зовсім інший рівень інституційної розбудови: у них лише починали формуватися адміністративні структури та писане право. А перші системи управління таких держав узагалі базувалися на владі правителя, жерців і військової еліти, а також поєднанні сакральної та політичної влади. Відтак держава Стародавнього світу ще не постає як інституційно деперсоналізована форма публічної влади, а функціонує переважно через персоніфіко-

¹⁶ М. Мірошніченко, *Генезис національних правових систем: теоретико-методологічний аспект* (Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини “Україна” 2007) 85.

вані владні відносини в умовах слабкої диференціації соціальних і правових структур. З огляду на це, її також коректно трактувати як протодержаву.

В умовах Середньовіччя поняття держави також було майже відсутнє у сучасному розумінні; натомість існували “князівство”, “королівство”, “земля”, “влада князя (короля)”. Держава сприймалася не як інституція, а як “порядок” (лат. – “ordo”), що поєднувався з монархом, який уже не був божеством, однак мав “божественне право” на владу. Відтак сутнісною ознакою середньовічної держави як форми суспільного розвитку можна було б вважати власне саму династію монархів, з якою асоціювалася й навколо якої розбудовувалася держава.

Ця тенденція зберігалася й у наступний період. До прикладу, попри те що в ранньомодерній Європі починають формуватися окремі риси держави в сучасному її розумінні – нормативно оформлений суверенітет, поява постійного адміністративного апарату, професіоналізація судової влади, становлення регулярного війська та бюрократії, – у тогочасній правовій свідомості надалі домінував принцип “немає землі без монарха”. Він передбачав, що існування держави є невіддільним від особи монарха як носія верховної влади; відповідно, території, які залишалися без короля чи законного володаря, сприймалися сусідніми державами як території, що не перебувають під чийось суверенітетом, а отже, можуть бути предметом претензій чи окупації¹⁷.

Як відомо, традиції держави і права на території сучасної України сягають глибокої давнини. Ще до виходу на історичну арену пращурів українського народу – слов’ян (І тис. н. е.) – у межах історичної України впродовж тисячоліть існували численні етнічно й культурно неоднорідні спільноти, для яких були притаманні певні ознаки ранніх державних утворень. Звичайно, давні суспільства на території сучасної України – кімерійці, скіфи, античні поліси Північного Причорномор’я, сармати, готи – не мають прямого генетичного зв’язку з українською державністю наступних епох і з цієї підстави не можуть розглядатися як її безпосередні форми.

Водночас створені ними форми політичної організації, елементи права, структури управління та володарювання становили важливе історико-правове підґрунтя подальшого розвитку державницьких і правових традицій українського історичного простору. Саме через них формувалися первинні зразки публічної влади, нормативності та територіальної організації суспільства, що забезпечували тяглість державно-правового розвитку українського народу на його історичній території.

На нашу думку, така тяглість ґрунтується на автохтонності українців та органічному засвоєнні зовнішніх впливів у межах власного культурно-правового середовища. Саме цей процес забезпечував спадкоємність форм державності, правової культури й традицій самоврядування, які згодом стали

¹⁷ В Макарчук, *Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.: Курс лекцій* (Атіка 2000) 166–167.

визначальними для формування української державності в її історичному та національному вимірах.

Водночас витoki власне української державності слід пов'язувати з першими слов'янськими політичними утвореннями на території сучасної України, які характеризувалися територіальною організацією населення, наявністю форм колективного управління та ознаками публічної влади (зокрема народними зборами, владним впливом родових вождів). Йдеться про союзи східнослов'янських племен, які в історико-правовому вимірі доцільно розглядати як протодержавні форми публічної влади, що передували формуванню держави як інституційно оформленої політико-правової організації суспільства. Серед них особливе місце посідає Антський союз – одне з найбільших і найпотужніших політичних та військово-племінних об'єднань IV – початку VII ст.

Ці протодержавні форми та досвід слов'янських союзів заклали основу для подальшого формування середньовічної української державності. Тривалий процес соціально-економічного розвитку та внутрішньої консолідації східних слов'ян привів до поступового становлення і еволюції середньовічної української держави – Руської держави. У різних політичних формах – Києво-Руська, Галицько-волинська та Литовсько-Руська – ця держава проіснувала до середини XVI ст., асоціюючись із династіями монархів – Рюриковичів, Романовичів (бічна гілка волинських Мономаховичів із династії Рюриковичів) і Гедиміновичів та демонструючи різні рівні територіальної єдності, правового розвитку й державницької активності. Завершення середньовічного етапу української державності та перехід до нової фази українського державотворення знаменувала Люблінська унія 1569 р. У результаті її укладення змінилися форма держави, суспільний лад і частково правова система.

Якісно новим явищем української державності в добу раннього Нового часу стала Козацька держава – унікальний цивілізаційний феномен українського народу XVI–XVIII ст. Уже у своїх початкових формах – Запорозька Січ та реєстрове козацтво у складі Речі Посполитої – Козацька держава заклала правові та інституційні підвалини модерного українського державотворення. Вона формувалася як республіканська за своєю природою, і саме цей період історії України традиційно пов'язують із зародженням республіканських форм правління на українських землях. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. козацтво вже володіло власними органами управління, судовими інституціями та розвиненими формами зовнішніх зносин, що засвідчує наявність елементів публічної влади, відокремленої від державного апарату Речі Посполитої. Та головне навіть не в цьому: визначальним є те, що ідеї свободи, справедливості, рівності та самоврядування, уособлені козацтвом як носієм політичної суб'єктності українців цього часу, набули державно-правового змісту та інституційного втілення. У цьому сенсі коза-

цька державність знаменувала перехід від попередніх форм державності до якісно нового – національного – рівня українського державотворення.

Як переконливо доводить П. Сас, сукупність цих ознак свідчить про те, що запорозьке козацтво було не лише військово-соціальною спільнотою, а й теоретичним і практичним конструктом української національної державності, тоді як козацька доба загалом постає не передісторією, а юридичним фундаментом українського національного державотворення. У цьому контексті він виокремлює низку ключових юридичних подій і актів, що мають державотворче значення.

Зокрема, йдеться про етнополітичну концепцію українського народу, зафіксовану в козацьких трактатах і листуванні 1590 р., у межах якої “український народ” уперше постає як суб’єкт права. Важливим кроком у цьому напрямі стала Роставицька комісія 1619 р. – перша автономна угода, в якій було закріплено козацький реєстр, визначено права та територіальну юрисдикцію козацтва. Не менш показовим є відновлення православної ієрархії (акти єрусалимського патріарха), що мало значення церковно-державної легітимації козацтва як захисника Руської церкви, а також посольство Петра Конашевича-Сагайдачного до короля у 1621 р., яке слід розглядати як прояв дипломатичної діяльності національного (протонаціонального. – І. Т.) утворення з чітко сформульованими вимогами автономії.

Особливої уваги заслуговує інститут козацької ради, який у традиційній історіографії нерідко інтерпретувався як прояв політичної анархії. Натомість у правничому вимірі, за слушним зауваженням П. Саса, козацька рада постає як рання форма представницького органу – протопарламент української національної державності, що втілював принципи народного суверенітету та колективного ухвалення владних рішень¹⁸.

Апогею козацька державність досягла в середині XVII ст. унаслідок Великого повстання – Національної революції українського народу, – коли стало “Військо Запорозьке”, ранньомодерна козацько-гетьманська держава (Гетьманщина). Вона мала визначену територію, систему державної влади, місцеву адміністрацію, регулярне військо, а також власні фінансову, податкову й нормативно-правову системи. Однак, на нашу думку, принципово важливим було інше: саме її постанови засвідчили подальше формування сутнісно національної державно-правової традиції, у межах якої український народ через козацтво почав продукувати власні політико-правові ідеї, засновані на константі “вольностей” – природно-правових цінностях свободи, рівності та права на опір насильству з боку влади.

Водночас спроби Богдана Хмельницького надати Українській державі монархічної форми правління свідчили про його серйозне й стратегічне ставлення до перспектив довготривалого існування української державності. Погодимося з Ю. Пазиніч, яка обґрунтовано зауважує, що за умов

¹⁸ Сас (н 11) 130–139, 375–404, 450–463, 585, 604–620.

домінування в Європі монархічної державницької ідеології Б. Хмельницький не міг забезпечити належну легітимність державотворчих претензій, спираючись лише на власне ім'я, оскільки не походив із княжого роду. За-разом й самопроголошення монархом було практично неможливим, адже Вселенська церква не визнала б такого акту. А це автоматично поставило б Українську державу в опозицію до усієї системи європейських монархій¹⁹. На нашу думку, це також підкреслює, що козацька державність розвивалася за особливими політичними, правовими та культурними умовами, форму-ючи фундамент української національної державності.

Феномен козацької доби загалом і Гетьманщини як основної організацій-ної форми Козацької держави зокрема справив глибокий і тривалий вплив на українське суспільство. Уже в період існування Гетьманщини прикмет-ник “козацький” набуває узагальнювального характеру й використовуєть-ся для позначення національних і політичних явищ – “козацька Україна”, “козацький руський народ”, “козацька мова” тощо. Це свідчило про транс-формацію козацтва з окремого соціального стану й носія політичної суб’єкт-ності у репрезентанта національної спільноти. Навіть після поступового обмеження, а згодом і ліквідації автономії, суспільно-політичні інститути Гетьманщини залишили відчутний слід у правовій культурі, державницькій традиції та політичній ідентичності українського народу, передавши у спа-док ідеї самоврядності, верховенства права, громадянської участі та військо-во-політичної організації публічної влади.

На нашу думку, значення козацької доби для формування української національної державності особливо виразно проявилось у площині істо-рико-правової тяглості. Так, козацька державність постає спадкоємицею Руської держави, однак уже наповненою якісно новим юридичним і со-ціально-політичним змістом. Вона означала перехід від етнічної спільноти до політичної нації через боротьбу за *вольності* як комплекс природно-пра-вових прав і свобод у протистоянні польському державному та соціальному гніту.

Важливим виміром цієї трансформації стала реалізація ідеї сувереніте-ту. Спроби Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Пилипа Орлика спрямовувалися на утвердження національно-територіального суверенітету Української держави, що набувало юридичне закріплення в договірних ак-тах, які фіксували автономний або напівсуверенний статус України у відно-синах з Річчю Посполитою та Московською державою. Отже, суверенітет у козацьку добу постав не як абстрактна доктрина, а як практична правова вимога. Проте кульмінацією розвитку державно-правової думки козацької доби став козацький конституціоналізм, який у XVIII ст. досяг найвищого

¹⁹ Ю Пазиніч, ‘Історико-політичні аспекти українського державотворення в другій половині XVII–XVIII ст.’, 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (ЛьвівДУВС 2010) 121.

рівня свого теоретичного оформлення. “Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького” Пилипа Орлика репрезентували модель обмеженої державної влади, елементи поділу влад і гарантії прав людини, що засвідчувало наявність в українській політико-правовій традиції сталих демократичних і республіканських засад.

У цьому контексті еволюціонувала й сама державницька ідея – від уявлення про козацтво як привілейований стан до концепції “козацької нації” як політичного проєкту побудови власної держави. Константа “вольностей” виконувала інтегративну функцію, консолідуючи різні соціальні групи та формуючи спільну правову ідентичність, що згодом справила визначальний вплив на процеси модерного українського націогенезу XIX–XX ст.²⁰

У підсумку козацька доба може бути осмислена як своєрідний юридичний акт народження української національної державності, у межах якого етнічний народ еволюціонував у політичну націю через власну державно-правову традицію вольностей. Саме вона становить фундамент для розуміння української національної ідеї та історичної тяглості української державності.

Отже, на підставі викладеного можна сформулювати такі проміжні висновки.

1. Поняття “держава” і “державність” різняться: перше відображає інституційну форму публічної влади, друге – ширше суспільно-правове явище, що охоплює історичні, культурні, політичні й духовні основи існування народу і його держави.

2. Принципове значення для осмислення історії українського державотворення має розмежування понять “українська державність” і “українська національна державність” – йдеться про феномени, відмінні за своєю природою, структурою та історико-правовим змістом.

3. Українська державність постає як ширша історико-правова категорія, що ґрунтується на автохтонності українців, органічному засвоєнню зовнішніх впливів у межах власного культурно-правового середовища та сталому зв’язку державної організації з українською спільнотою в історичному часі й просторі сучасної України – незалежно від форм її самоназви в різні епохи (руси, русини, козаки, українці). Саме ця тяглість забезпечувала спадкоємність форм державності, правової культури та традицій самоврядування на українських землях від доби Стародавнього світу.

4. У цьому сенсі етнічно й культурно неоднорідні спільноти з окремими ознаками ранніх державних утворень, що існували в межах історичної України ще до виходу на історичну арену слов’ян (I тис. н. е.), – безпосередніх пращурів українського народу та носіїв первинних форм його державності, – попри відсутність прямого генетичного зв’язку з українською дер-

²⁰ Див. докл.: І Терлюк, *Українська державність: формування національної державно-правової традиції. Друга половина XVI – початок XX ст.* (Галицька видавнича спілка 2022) 136–193.

жавністю наступних епох, становили важливе історико-правове підґрунтя подальшого розвитку державницьких і правових традицій цього простору.

5. Тяглість українського історичного простору в середньовічний період виявляється у формуванні перших слов'янських політичних утворень (III–IV ст.) з територіальною організацією населення, колективними формами управління та ознаками публічної влади, Антського союзу (IV – початок VII ст.), а згодом – у постанні (VIII–IX ст.) та еволюції Руської держави. У різних політико-правових формах – Києво-Руська держава з київським політичним центром і руською (давніоукраїнською) соціально-правовою основою, Галицько-Волинська та Литовсько-Руська держави – і на різних рівнях державницької активності українська середньовічна державність проіснувала до середини XVI ст.

6. Виникнення української національної державності як якісно іншого державно-правового явища пов'язане з формуванням нації, тобто переходом народу до стану політичної спільноти, здатної усвідомлювати себе носієм суверенітету та інституційно реалізовувати власну політичну волю. У цьому контексті ранньомодерна Козацька держава, насамперед Гетьманщина, постає як рання форма української національної державності. Саме в козацьку добу вперше було інституційно оформлено елементи народного представництва, власної нормотворчості, юрисдикції та військово-адміністративної організації влади, що засвідчило трансформацію українського народу з етнічної спільноти в політичну спільноту (козацький народ) з власною владною компетенцією та ідеєю вольностей як засадничою основою державно-правової традиції, яка заклала фундамент для формування української національної ідеї й усвідомлення історичної тяглості української державності.

Висновки. Здійснена спроба теоретико-правового аналізу понять “народ”, “нація” та “держава” дала змогу окреслити їхні історико-правові межі й співвідношення у процесі становлення української державності. У цьому вимірі поняття народу постає як історично первинна форма колективної ідентичності, заснована на етнокультурній спільності, правових звичаях і територіальній тяглості, що зумовлювала здатність спільноти до самоорганізації та збереження власного соціально-правового статусу в межах різних політичних утворень. Нація репрезентує якісно новий етап розвитку цієї спільноти – перехід до стану політико-правового суб'єкта, здатного усвідомлювати себе носієм суверенітету, формулювати колективні права й претендувати на інституційне втілення власної політичної волі. Держава в цьому контексті розглядається як організаційно-правова форма здійснення публічної влади, яка в ранніх і середньовічних політичних утвореннях, у тому числі на території України, ґрунтувалася передусім на династичній легітиматії та становій ієрархії, характеризувалася персоніфікованістю владних повноважень і відсутністю уявлення про народ як носія суверенітету в сучасно-

му розумінні. Натомість державність охоплює ширший історико-правовий процес формування, відтворення та спадкоємності форм публічної влади, правової культури й традицій самоврядування на українських землях.

Саме у взаємодії цих категорій – від народу через націю до держави в контексті державності – розкривається логіка та специфіка українського державотворчого процесу, кульмінаційним етапом якого стало постання ранньомодерної Козацької держави. Вона поєднала історичну тяглість української державно-правової традиції з формуванням національної політичної суб'єктності, заклавши правові й ідейні засади подальшого розвитку української національної державності. У цьому сенсі козацькі вольності та сформована в козацьку добу ідея свободи постають як стійкий ціннісно-нормативний орієнтир української державно-правової традиції, що зберігає значення для осмислення її історичної тяглості та сучасних форм.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Hrushevskiy M, *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn. T. 1* (3-ie vyd., dop., Naukova dumka 1994) (in Ukrainian).
2. Makarchuk V, *Istoriia derzhavy i prava zarubiznykh krain: navch. posib.: Kurs lektsii* (Atika 2000) (in Ukrainian).
3. Miroshnychenko M, *Henezys natsionalnykh pravovykh system: teoretyko-metodolohichni aspekt* (Vidkryty mizhnarodnyi un-t rozvytku liudyny "Ukraina" 2007) (in Ukrainian).
4. Motsia O, *Ukrainsi: narod i yoho zemlia (etapy stanovlennia)* (Starodavnyi Svit 2011) (in Ukrainian).
5. Sas P, *Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI – persha polovyna XVII st.): Navch. posib.* (Lybid 1998) (in Ukrainian).
6. Sas P, *Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia* (In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy 2010) (in Ukrainian).
7. Shcherbak V, *Derzhavna ideia v rannomodernii Ukraini* (Tvory 2019) (in Ukrainian).
8. Terliuk I, *Ukrainska derzhavnist: formuvannia natsionalnoi derzhavno-pravovoi tradytii. Druha polovyna XVI – pochatok XX st.* (Halytska vydavnycha spilka 2022) (in Ukrainian).
9. Zemskyi Yu, *Polska, rosiiska ta ukrainska elity v zmahanniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyny XIX st.* (Khmelnitskyi 2011) (in Ukrainian).

Edited and translated books

10. Fuko M, *Arkheolohiia znannia* (per. z fr. V Shovkun, Vyd-vo Solomii Pavlychko "Osnovy" 2003) (in Ukrainian).
11. Khalebskyi P, *Ukraina – zemlia kozakiv. Podorozhnyi shchodennyk* (M Riabyi (uporiad), Yaroslav Val 2009) (in Ukrainian).
12. Litvin H, *Z narodu Ruskoho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648)* (per. z polsk. L Lysenko, Dukh i litera 2016) (in Ukrainian).
13. Plokhii S, *Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi* (per. z anhl. S Plokhii, Krytyka 2015) (in Ukrainian).

Journal articles

14. Mytsyk Yu, 'Sas P. M. Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI – persha pol. XVII st.) K., 1998. 295 s.' [1998] 5 *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 126 (in Ukrainian).

15. Terliuk I, "Derzhava" i "derzhavnist": do problemy teoretyko-pravovoho ta istoryko-pravovoho zmistu poniat v konteksti ukrainskoho (natsionalnoho) derzhavotvorennia' [2021] 1(29)8 Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha". Serii: "Iurydychni nauky" 17–28 <http://doi.org/10.23939/law2021.29.017> (in Ukrainian).
16. Terliuk I, 'Fenomen natsii i natsiogenezu v konteksti (natsionalnoho) derzhavotvorennia' [2022] 2(34)9 Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha". Serii: "Iurydychni nauky" 13–22 <https://doi.org/10.23939/law2022.34.013> (in Ukrainian).
17. Terliuk I, 'Fenomen natsii u naukovomu dyskursi: do metodolohii problemy istorychnoi spadkoiemnosti natsii ta derzhavy' [2018] 902 Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha". Serii: Yurydychni nauky 19–25 (in Ukrainian).

Conference papers

18. Pazynich Yu, 'Istoryko-politychni aspekty ukrainskoho derzhavotvorennia v druhii polovyni XVII–XVIII st.', *300 rokiv Konstytutsii hetmana Ukrainy Pylypa Orlyka: problemy stanovlennia i rozvytku ukrainskoho derzhavotvorennia: materialy Mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii* (LvDUVS 2010) 121 (in Ukrainian).

Ivan Terlyuk

UKRAINIAN PEOPLE, NATION AND STATE:
AN ATTEMPT AT A THEORETICAL AND LEGAL DISTINCTION
OF CONCEPTS IN THE CONTEXT OF THE EMERGENCE
OF STATEHOOD AND NATIONAL STATEHOOD

ABSTRACT. The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the concepts of "people", "nation" and "state" in the context of the formation of Ukrainian statehood and national statehood. The relevance is determined by the lack of established criteria for the delimitation of these concepts, the variability of their historical and legal content, as well as the ambiguity of determining the time of the emergence of the Ukrainian nation and views on the continuity of state-forming processes. The purpose of the article, which is methodologically based on historical and legal, systemic and structural and formal and logical approaches, is to attempt to clarify the theoretical and legal content of the above concepts and their historical and legal delimitation. It is shown that the people represent the primary form of collective identity, based on ethno-cultural community, legal customs and territorial continuity, while the nation reflects the transition to a political and legal subject capable of realizing itself as a bearer of sovereignty. It is motivated that the state appears as an institutional form of exercising public power, which, however, in early and medieval formations, in particular in Ukrainian lands, had a personified and dynastic-estate nature and was not based on popular sovereignty. It is established that statehood encompasses a broader historical and legal process of formation, reproduction and continuity of forms of public power, legal culture and traditions of self-government. It is believed that the early modern Cossack state, in particular the Hetmanate, combined the historical continuity of the Ukrainian state and legal tradition with the formation of national political subjectivity, laying the legal and ideological foundations of Ukrainian national statehood. And Cossack freedoms and the idea of freedom became a stable value-normative reference point of the national state tradition.

KEYWORDS: people; nation; state; statehood; national statehood; natogenesis; historical and legal analysis; freedoms; legal principles of state formation.

Олександр Святоцький

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений юрист України,
головний редактор юридичного журналу “Право України”
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8219-4782>
Scopus ID: 57218659997
editor.pravoua@gmail.com

УДК 340.12:342.1(477)

ДО ПИТАННЯ ПОНЯТЬ “ДЕРЖАВНІСТЬ” І “ДЕРЖАВА” ТА ЧОМУ ВОНИ НЕ Є СИНОНІМАМИ

АНОТАЦІЯ. У статті здійснено дослідження співвідношення понять “державність” і “держава” в українській юридичній науці. Показано, що попри часте ототожнення цих категорій у наукових джерелах їхній зміст суттєво відрізняється. На основі аналізу праць українських мислителів (А. Шептицький, В. Винниченко) і сучасних науковців (В. Греченко, В. Селіванов, І. Бойко, І. Терлюк) обґрунтовано, що державність є фундаментом і передумовою держави, може існувати навіть за відсутності формальної суверенної організації, а її сутність полягає в безперервності та тягlostі українського державотворення від союзів східнослов'янських племен до сучасної незалежної України. Держава визначається як суверенна політико-територіальна організація суспільства, основними ознаками якої є: територія, населення, публічна влада, суверенітет, правнича система, податкова система, офіційні державні символи. Тоді як сутність державності значно багатогранніша, ніж держави, адже охоплює понад тисячолітню історію, культуру та правничу спадщину, ментальність народу та його прагнення до самовизначення. Виокремлюються такі риси української державності, як: історична тягlostь; традиція безперервності; державотворення; політичні, економічні, правничі, історичні, культурні, соціальні, міфологічні і релігійні чинники державності. У статті доводиться, що зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям “держава”. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання, своєю чергою, є однією зі складових – своєрідним вінцем державності.

Ключові слова: державність; держава; українська державність; державотворення; історична тягlostь; традиція безперервності; доктрина української державності; національна ідентичність; чинники державності.

Сьогодні, як ніколи, постає потреба у фундаментальному дослідженні української державності, з'ясуванні її природи, часу виникнення, фіксуванні перших письмових згадок її постанов, а також визначенні поняття та дефініції.

Мусимо констатувати, що попри надзвичайну популярність у сучасній українській історико-правничій науці та публіцистиці поняття “державність” досі вживається як суто літературна метафора, без означення чіткого змісту. Інколи його пов'язують із категорією “держава”, вживаючи як синоніми¹. Так, “Великий енциклопедичний юридичний словник”, а саме

¹ Українська державність: історико-правничі нариси (В. Смолій (заг ред), 2-ге вид., доповн., Право України 2021) 48.

автор терміна “державність”, академік НАН України Ю. Шемшученко так сформулював його зміст:

Державність – специфічна ознака державно-політичної організації суспільства. Термін має багато значень і вживається: а) як синонім держави в цілому чи держави відповідного історичного типу (феодальна державність, буржуазна державність тощо); б) для характеристики системи (механізму) політичної організації суспільства; в) з метою визначення ступеня розвитку системи органів держави (державного апарату). Характер державності зумовлений обсягом тієї чи іншої держави. У незалежній Україні головними чинниками суверенної державності є специфічні форми політичної організації суспільства (форми правління, державного устрою, організації державної влади та ін.), державницька ідеологія і традиції, державна мова, державна символіка (герб, гімн, прапор) та ін. Із цими чинниками пов’язаний суспільний і політико-правовий зміст державності як засобу забезпечення суверенного розвитку України².

Поняття державності автор пов’язує лише з поняттям “держава”. Однак, відповідно до сучасної юридичної доктрини, українська державність визнає понад тисячолітню тяглість державності та державотворення, а також традицію її безперервності.

Ще у грудні 1941 р. український Мойсей – митрополит Андрей Шептицький написав надзвичайно важливий і ґрунтовний богословсько-соціальний трактат “Наша Державність”, у якому послідовно викладено та наголошено, що ‘ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенаціональна Хата-Батьківщина’.

<...> могутньою організацією, що забезпечує щастя всім громадянам, Батьківщина може стати тільки тоді, коли <...> з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей не тільки матеріальним, але й моральним тілом³.

<...> родина і громада є <...> протоплазмами, первісними клітинами, з яких складається людська суспільність⁴.

Для збереження природної та правильної свободи громадян керівна влада встановляє справедливі закони, непротивні Божому праву і загальному добру, та безсторонне і незалежне судівництво, яке пристосовує загальні закони до поодиноких випадків і розмежовує взаємні права й обов’язки громадян⁵.

Хто має власть, мусить дбати про добро тих, кому служить; дбати про своє добро перед добром загалу – це надужиття (зловживання) кожної влади⁶.

<...> є ще інституції, що є добрими школами громадянських чеснот. Тими інституціями є родина, громада та добровільні стоваришення і спільноти людей. Вони є знаменитими школами громадянських чеснот, бо вони є тими органічними клітинами, з яких складається всенаціональний організм⁷.

² Великий енциклопедичний юридичний словник (Ю Шемшученко (ред), 2-ге вид., переробл. і доповн., Юридична думка 2012) 187.

³ Митрополит Андрей Шептицький, *Наша Державність. Як будувати Рідну Хату* (Артос 2010) 5.

⁴ Там само 6.

⁵ Там само 8.

⁶ Там само 13.

⁷ Там само 15.

<...> в устрою Батьківщини, мабуть, найважливішою справою буде запевнити громадам якнайбільшу свободу⁸.

На чому ж опреться єдність хати? На національній єдності. Український народ є одним народом <...> Що ж робить якесь число людей одним народом? Передовсім мова⁹.

Крім мови, конституційним елементом національності буде <...> злучитися в одну організацію¹⁰.

Що <...> Церкви відіграватимуть важну роль в будівництві Батьківщини, про це не можна сумніватися. У християнських народах немає більше виховної сили, ніж сила Церкви. Вона-то виховує народи, вона вціплює вже в душу дитини ті християнські чесноти, які зроблять із неї доброго патріота і мудрого громадянина¹¹.

Якщо хочемо всенациональної Хати хотінням глибоким і щирим, якщо та воля не є тільки фразою, ілюзією, то вона мусить проявлятися діланням, і те ділання мусить вести до єдності <...> в усіх напрямках <...>¹².

Думки й поучення митрополита Андрея Шептицького у його посланні не втратили своєї актуальності й сьогодні. Адже вже сама його назва – “Наша Державність” та ідеал нашого національного життя, до якого треба прагнути, красномовно й переконливо свідчать, що державність є тим безперервним процесом державотворення, до якого треба всім нам прагнути – наша рідна всенациональна Хата-Батьківщина, підкреслюючи, тим самим, що держава – це не просто політичний механізм, а “Рідна Хата” – спільний дім, де панують порядок, взаємодопомога та християнська мораль. Отже, державність передуює державі, є її підвалиною.

У 1949 р. український письменник, державний і політичний діяч Володимир Винниченко визначив державність як устрій усього матеріального й духовного буття цілого народу; як комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, що діють на території, населеній національним колективом, які зв’язують його в компактну цілісність і забезпечують розвиток у сучасному та майбутньому. Він цілком справедливо стверджував і про те, що, як і у всякої індивідуальної істоти на землі, найперша потреба – це зберегти своє життя, забезпечити його розвиток, передати спадщину наступним поколінням, так і для кожної нації власна держава є найкращим засобом збереження життя і розвитку. “Нація без державності є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі, так звані “недержавні нації” прагнуть своєї держави <...>”¹³.

Зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям “держава”. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання, своєю чергою, є однією із складових – своєрідним вінцем державності¹⁴.

⁸ Митрополит (н 3) 16.

⁹ Там само 20.

¹⁰ Там само 20.

¹¹ Там само 22.

¹² Там само 25.

¹³ В Винниченко, *Заповіт борцям за визволення* (Криниця 1991) 6.

¹⁴ Див.: *Українська державність: історико-правничі нариси* (н 1) 34–98.

Доктор історичних наук, професор В. Греченко наголошує на тому, що 'в історико-правовій літературі під "державністю" дуже часто мають на увазі форму політичної організації суспільства, що передуює створенню власне держави. Тобто державність – це протодержава'¹⁵. Погоджуючись з таким твердженням, автор зазначає, що в межах сучасної України відомо про декілька міжплемінних союзів (об'єднань) східнослов'янських племен з III по IV (V) ст. (союзи антів, склавинів, дулібів та ін.), які дали початок українському державотворенню. Основними елементами державності протодержавних міжплемінних об'єднань східних слов'ян були: територія, поділ населення за територіальною ознакою, органи публічної влади (вождь, рада старійшин, народні збори (віче), народне ополчення). Вища політична влада зосереджувалася у руках народних зборів – віче. 'Звідси, під державністю цілком можемо розуміти витоки власне держави'¹⁶.

Згідно з науковою концепцією одного із фундаторів української державності, доктора юридичних наук, члена-кореспондента НАПрН України В. Селіванова, становленню будь-якої суверенної держави передуює тривале еволюційне зародження елементів державності. Ці елементи (самосвідомість, інституції, правова культура) можуть існувати навіть за відсутності самої формальної суверенної держави, формуючи фундамент для майбутнього державотворення. Тобто державність є ширшим поняттям, ніж держава. Вона охоплює історичний досвід, культуру, традиції самоврядування та прагнення до незалежності¹⁷.

Вчений-правознавець, фахівець з історії держави і права України, доктор юридичних наук, професор І. Бойко у своїй публікації "Історико-правова доктрина української державності" наголошує на тому, що

у розкритті історико-правової доктрини української державності важливим є правильне розуміння і використання у науковій та навчальній роботі понять "державність" і "держава". Поняття і зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям і змістом держави. В основі поняття "державність" лежить поняття "держава". Державність включає в себе не тільки державні, а й недержавні інститути, які пов'язані з державою та істотно впливають на державу, напрямки її діяльності. Державність – це тривалий і складний процес боротьби української нації як корінної, титульної за право створити національну державу. Вона має своїм результатом створення держави як підсумок розвитку української нації. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання, зі свого боку, однією зі складових – своєрідним вінцем державності¹⁸.

¹⁵ В Греченко, 'До питання про сутність поняття "державність"' [2002] 20 Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ 245.

¹⁶ І Терлюк, "Держава" і "державність": до проблеми теоретико-правового та історико-правового змісту понять в контексті українського (національного) державотворення' [2021] 1(29)8 Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки" 19 <https://doi.org/10.23939/law2021.29.017>.

¹⁷ Див.: В Селіванов, *Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти* (Ін Юре 2002) 724.

¹⁸ Ігор Бойко, 'Вступне слово' [Актуальна тема номера: "Історико-правова доктрина української державності"] [2020] 1 Право України 12.

Найбільш науково обґрунтовано феномен української державності розглядає у своїх дослідженнях і публікаціях доктор юридичних наук, професор І. Терлюк, який зазначає, що

поняття держави і державності як наукові категорії – це поняття різних вимірів державно-правової дійсності. Державність є складним суспільним феноменом, який виходить за межі суто політико-правового виміру держави. Вона охоплює історичні, культурні та соціальні аспекти, що визначають існування та розвиток державних інституцій. На відміну від держави як інституційної форми влади, державність є ширшою категорією, що поєднує традиції, ідеї та принципи організації суспільства. У контексті української історії державність слід розглядати як тривалий процес суспільної інтеграції, який або завершується становленням суверенної держави, або залишається незавершеним¹⁹.

У зазначеній конотації автор розглядає також поняття “державотворення”, яке є суголосним поняттю державності та охоплює ‘не лише політичні чи економічні аспекти, а й культурні, міфологічні, релігійні тощо фактори’²⁰.

Повертаючись до понять “державність” і “державна” та чому вони не є синонімами, слід зазначити, що в сучасній юридичній науці найбільше уваги приділяють державі.

Державна – це суверенна політико-територіальна організація суспільства, що має владу, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм та забезпечує управління, безпеку і порядок на певній території.

Основними ознаками держави є:

1. Територія – визначена межами площа, на яку поширюється влада держави.
2. Населення – спільнота людей, що проживає на цій території.
3. Публічна влада – спеціальний апарат управління (органи влади, армія, поліція).
4. Суверенітет – незалежність у внутрішніх та зовнішніх справах.
5. Правнича система – встановлення обов’язкових законів.
6. Податкова система – збір коштів для утримання апарату влади та забезпечення потреб суспільства.

7. Державна має офіційні державні символи: прапор, герб, гімн.

Отже, можна зробити висновок, що терміни “державна” і “державність” – доволі близькі, але різні поняття, які різняться за змістом, формою та історичним контекстом.

Сутність державності є значно багатограннішою, ніж держави, адже охоплює понад тисячолітню історію, культуру та правничу спадщину, ментальність народу та його прагнення до самовизначення. Вона охоплює динаміч-

¹⁹ І Терлюк, ‘Українська державність: концептуальні засади, сутнісний зміст і взаємозв’язок із державою’ [2025] 1–2 Українська державність 14–19.

²⁰ Там само.

ну еволюцію від державності античності до сучасності, де державні форми буття дають змогу нації реалізовувати свій потенціал.

Українська державність не є суто сучасним утворенням. Це безперервний процес, що охоплює Антську державу (IV – поч. VII ст.), Києво-Руську державу (IX – XIII ст.), Галицько-Волинську державу (XII – перша пол. XIV ст.), перебування українських земель у складі Польського Королівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (друга пол. XIV – друга пол. XVIII ст.), добу Української козацької держави – Гетьманщини (сер. XVII – друга пол. XVIII ст.), перебування українських земель у складі Австрії, Австро-Угорської та Російської імперій (XVIII – поч. XX ст.), добу Української національної революції (1917–1921 рр.), період Української Соціалістичної Радянської Республіки (1919–1991 рр.), добу відновлення незалежності та розбудови самостійної держави Україна (1991 р. – дотепер).

Багатоманітність сутності української державності також переконливо підтверджує правнича та культурна тяглість. Це розвиток правничої думки, яка налічує 648 пам'яток українського права від “Руської правди” та Литовських статутів, а також збереження національної ідентичності в умовах боротьби за існування²¹.

Державність виявляється у здатності захищати свій вибір, територію та право на існування у жорстокій боротьбі, що підтверджується у реаліях сьогодні, коли Російська Федерація прагне знищити як українську націю, так і державність.

Основна відмінність між державою і державністю полягає в тому, що держава – інструмент управління, це суверенна політико-територіальна організація суспільства, що має владу, територію, населення, систему органів управління та правничу систему. За своїм характером держава – це матеріальна, інституційна форма. У часовому вимірі існує в конкретний час (тепер), але може зникнути у результаті втрати суверенітету.

Державність – це складніша система зв'язків, що відображає історичний процес самоорганізації народу, його потяг до власної суверенності, для неї характерними є культурна укоріненість, національна свідомість, історична тяглість. Державність може зберігатися, навіть якщо народ не має незалежної держави. Державність – це особлива форма національного мислення, ядром якого є воля до самовизначення та усвідомлена потреба в державі як способі забезпечення спільного існування. Вона формується під впливом менталітету та духу народу, його певних традицій та історичного досвіду.

Відповідно до сучасної юридичної доктрини українська державність має такі риси:

²¹ Див.: Скарбниця пам'яток українського права. Національний проєкт (Юридичне видавництво “Право України”, 2019) 33 <<https://pravoua.com.ua/uk/publication/19>> (дата звернення 27.06.2026); “Скарбниця пам'яток українського права” – правова спадщина української державності: [до 100-річчя вояків Я. Мудрого] (Голос України. 2019. 13 листоп. № 217) 1, 5–11 <<https://www.golos.com.ua/article/323912>> (дата звернення 27.06.2026).

1. Історична тяглість – це неперервність історичного процесу, послідовний зв’язок між минулим, теперішнім і майбутнім, що забезпечує збереження культурних, державних та соціальних традицій. Це процес передачі досвіду, культури та державності від покоління до покоління.

В українському контексті історична тяглість підкреслює зв’язок державності від її постання у часи Антського союзу племен (IV – поч. VII ст.) через Русь-Україну, Козаччину до сучасності.

Тяглість може включати зміни та трансформації, але зберігає ідентичність, тоді як безперервність потребує чіткої відсутності будь-яких перерв у часі чи просторі.

Тяглість доводить, що Україна не є “штучним” утворенням, а безперервність (континуїтет) підтверджує, що 24 серпня 1991 р. було відновлення незалежності, а не її перше здобуття, що важливо для міжнародного права. Тобто тяглість – це духовний, культурний та ідейний зв’язок між різними етапами існування держави, навіть якщо між ними були великі часові перерви. Це про успадкування традицій, символіки, права та ідентичності. Безперервність – це юридичний та інституційний факт відсутності паузи у функціонуванні державної влади. Це про легітимну передачу повноважень від одного уряду до іншого без юридичних розривів.

2. Традиція безперервності – це принцип, згідно з яким культурні, історичні, правничі чи державні елементи передаються від покоління до покоління, зберігаючи свою сутність попри зміну епох або тимчасові перерви. Це процес тяглості (історичної послідовності), який об’єднує минуле з теперішнім.

Традиція безперервності української державності – це ідея, що сучасна Україна є спадкоємицею попередніх державотворчих форм: Антська держава (IV – поч. VII ст.), Києво-Руська держава (IX – XIII ст.), Галицько-Волинське князівство (40-ві рр. XIV – 70-ті рр. XV ст.), Українська козацька держава (Гетьманщина) (сер. XVII – 70–80-ті рр. XVIII ст.), Українська Народна Республіка (УНР), Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, ЗУНР (1917–1921 рр.), Карпатська Україна (1939 р.), УРСР (1919 – 24 серпня 1991 рр.).

3. Державотворення – це комплексний, довготривалий, історичний процес, спрямований на утворення держави, що охоплює політичні, економічні, правничі, історичні, культурні, соціальні, міфологічні та релігійні чинники.

У контексті України державотворення охоплює як історичні етапи – Антська держава, Русь, Галицько-Волинське князівство, доба Козаччини та Гетьманщина, Українська національна революція, так і сучасний період розбудови незалежної держави після 1991 р.

4. Політичні чинники державності – це сукупність факторів, пов’язаних із функціонуванням влади, політичних інститутів та відносин, що забезпечують формування, існування та розвиток держави.

5. Економічні чинники державності – це сукупність матеріальних, виробничих і фінансових умов, які зумовлюють виникнення, розвиток, стабільність та незалежність держави.

6. Правничі чинники державності – це сукупність юридичних норм, принципів, інститутів і правничих відносин, які закріплюють, організовують і забезпечують функціонування держави, її суверенітет та правопорядок.

7. Історичні чинники державності – це сукупність об'єктивних умов, подій та процесів, що відбувалися протягом тривалого часу й зумовили виникнення, розвиток, занепад або відродження держави в певного народу на певній території. Для української державності, яка має багатовікову історію – від антив і Русі до сучасної держави Україна.

8. Культурні чинники державності – це сукупність духовних і матеріальних надбань народу, що виступають фундаментом національної ідентичності та забезпечують його єдність.

До основних культурних чинників державності належать:

а) мова – фундаментальний чинник, що виступає засобом спілкування, носієм національної пам'яті та маркером самоідентифікації народу;

б) історична пам'ять та традиції – опертя на давні традиції, обряди та історичні державні інституції, що дають змогу формувати наступність державотворення;

в) ментальність (національний характер) – особливості світогляду, психології, ціннісних орієнтацій та стилю життя, що відрізняють один народ від іншого;

г) релігія та церква – світоглядна роль релігійних традицій у формуванні моральних та етичних норм суспільства;

ґ) культурна спадщина та мистецтво – високі зразки літератури, музики, архітектури, що формують естетичний код нації;

д) освіта та наука – розвиток інтелектуального капіталу;

е) державна символіка – герб, прапор, гімн, знаки, що візуалізують та стверджують державність.

Культура і державність нерозривно пов'язані: культура живить державність, а остання захищає та розвиває культуру, створюючи умови для її функціонування в усіх сферах життя.

9. Соціальні чинники державності – це сукупність умов, процесів та відносин у суспільстві, що безпосередньо впливають на виникнення, функціонування та розвиток держави. Держава не є лише правничим інститутом, вона є продуктом розвитку суспільства та його соціальної структури.

До основних соціальних чинників державності належать:

а) демографічний чинник (щільність населення);

б) соціальна неоднорідність (розшарування) за майновою, професійною, релігійною або іншою ознаками;

в) технологічний прогрес і “надлишковий продукт”;

г) громадянське суспільство – рівень розвитку незалежних організацій і громадських ініціатив;

г) соціальна солідарність;

д) соціальна структура – розвиток соціально-трудових відносин, ринку праці та захисту вразливих верств населення.

Згідно зі ст. 1 Конституції, Україна проголошена саме соціальною державою²², що зобов’язує її створювати умови для гідного життя кожного громадянина.

У сучасному контексті, особливо для України, соціальна держава передбачає пріоритет прав людини, соціальну відповідальність держави (захист тих, хто потрапив у важкі обставини), соціальну справедливість та забезпечення гідного рівня життя, екологічну свободу.

10. Міфологічні чинники державності – це сукупність архаїчних уявлень, легенд, символів та вірувань, які формують унікальну етнокультурну модель, об’єднують народ навколо ідеї власної держави та легітимізують її існування. В українському контексті вони базуються на пантеїзмі (єдності Бога та природи) і переплітаються з народною релігійністю.

Основні міфологічні чинники державності:

а) міф про походження (етногенез) – це розповіді про спільних предків, героїчне минуле, визначають особливе місце народу на своїй землі;

б) сакралізація території – уявлення про те, що територія держави – це “своя”, освячена земля, сповнена вищими силами, що потребує захисту;

в) культ героїв і лідерів – це культ предків і легендарних постатей, що втілюють мужність і боротьбу за свободу (козаки-характерники, богатири, гайдамаки), які слугують прикладом для нації;

г) символи та знаки – це міфологізовані предмети (тризуб, калина, вишиванка), які несуть глибинний, магічний, захисний зміст;

г) пантеїзм і зв’язок з природою – міфологічне сприйняття природи, бо боги та істоти є близькими до людини, формуючи гармонійний світогляд;

Міфи забезпечують історичну спадкоємність, трансформуючи реальні історичні події в символічні образи, що важливо для національної самоідентифікації.

11. Релігійні чинники державності:

Релігійні чинники державності відіграють значну роль у процесах державотворення, функціонуючи як елементи культури, соціальної інтеграції та національної ідентичності.

Основні релігійні чинники державності:

а) легітимізація державної влади – релігія історично надавала владі “сакрального” статусу, обґрунтовуючи її божественне походження;

²² Конституція України, прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 27.06.2026).

б) консолідація нації – спільна віра формує єдину систему цінностей та ідентичність;

в) вплив на правничу систему – релігійні організації та церкви впливають на формування правничої ідеології та механізмів реалізації прав і свобод людини;

г) релігійний плюралізм як фактор демократії – в Україні наявність багатьох конфесій запобігає встановленню теократичного чи авторитарного режиму одним центром, що сприяє розвитку релігійної свободи та конкуренції;

г) історична пам'ять та традиції – релігійні традиції та інституції часто виступають носіями історичної пам'яті, що зміцнює державну тяглість.

У модерній Україні релігія продовжує виступати державотворчим підґрунтям, сакралізуючи ідею незалежності та суверенітету.

Отже, українська державність – це безперервний процес понад тисячолітньої тягlosti державотворення, що охоплює політичні, економічні, правничі, історичні, культурні, соціальні, міфологічні та релігійні чинники, які діють на території, населеній національним колективом, зв'язують його в компакту цілісність і забезпечують розвиток у сучасному та майбутньому.

Зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям “державна”. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання, своєю чергою, є однією зі складових – своєрідним вінцем державності.

Державність передує державі й навіть суверенітетові. Це головна умова їхнього виникнення та збереження²³.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Vynnychenko V, *Zapovit bortsiam za vyzvolennia* (Krynytsia 1991) (in Ukrainian).
2. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi, *Nasha Derzhavnist. Yak buduvaty Ridnu Khatu* (Artos 2010) (in Ukrainian).
3. Selivanov V, *Pravo i vlada suverennoi Ukrainy. Metodolohichni aspekty* (In Yure 2002) (in Ukrainian).

Edited books

4. *Ukrainska derzhavnist: istoryko-pravnychi narysy* (V Smolii (zah red), 2-he vyd., dopovn., Pravo Ukrainy 2021) (in Ukrainian).

Journal articles

5. Boiko I, ‘Vstupne slovo [Aktualna tema nomera: “Istoryko-pravova doktryna ukrainskoi derzhavnosti”]’ [2020] 1 Pravo Ukrainy 12 (in Ukrainian).
6. Hrechenko V, ‘Do pytannia pro sutnist poniattia “derzhavnist”’ [2002] 20 Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav 245 (in Ukrainian).
7. Terliuk I, “Derzhava” i “derzhavnist”: do problemy teoretyko-pravovoho ta istoryko-pravovoho zmistu poniat v konteksti ukrainskoho (natsionalnoho) derzhavotvorennia’ [2021]

²³ Див.: Українська державність: історико-правничі нариси (н 1) 49.

- 1(29)8 Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”. Seriia: “Iurydychni nauky” 19 <https://doi.org/10.23939/law2021.29.017> (in Ukrainian).
8. Terliuk I, ‘Ukrainska derzhavnist: kontseptualni zasady, sutnisnyi zmist i vzaiemozviazok iz derzhavoiu’ [2025] 1–2 Ukrainska derzhavnist 14–19 (in Ukrainian).

Newspaper articles

9. “Skarbnytsia pamiatok ukrainskoho prava” – pravova spadshchyna ukrainskoi derzhavnosti: [do 100-richchia vokniashinnia Ya. Mudroho] (Holos Ukrainy. 2019. 13 lystop. № 217) 1, 5–11 <<https://www.golos.com.ua/article/323912>> (accessed 27.06.2026) (in Ukrainian).

Encyclopaedias

10. *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk* (Iu Shemshuchenko (red), 2-he vyd., pererobl. i dopovn., Yurydychna dumka 2012) 187 (in Ukrainian).

Websites

11. Skarbnytsia pamiatok ukrainskoho prava. Natsionalnyi proiekt (Iurydychne vydavnytstvo “Pravo Ukrainy”, 2019) 33 <<https://pravoua.com.ua/uk/publication/19>> (accessed 27.06.2026) (in Ukrainian).

Oleksandr Sviatotskyi

ON THE CONCEPTS OF “STATEHOOD” AND “STATE”
AND WHY THEY ARE NOT SYNONYMS

ABSTRACT. The article explores the relationship between the concepts of “statehood” and “state” in Ukrainian legal science. It is shown that despite the frequent identification of these categories in academic sources, their content differs significantly. Based on the analysis of works by Ukrainian intellectuals (A. Sheptytskyi, V. Vynnychenko) and modern scholars (V. Hrechenko, V. Selivanov, I. Boiko, I. Terliuk), it is substantiated that statehood is the foundation and prerequisite of a state, can exist even in the absence of a formal sovereign organization, and its essence lies in the continuity and sequence of Ukrainian state-building from the unions of East Slavic tribes to modern independent Ukraine. The state is defined as a sovereign political-territorial organization of society, the main features of which are: territory, population, public authority, sovereignty, legal system, tax system, and official state symbols. Meanwhile, the essence of statehood is much richer than that of the state, as it encompasses over a thousand years of history, culture, and legal heritage, the mentality of the people, and their desire for self-determination. The following properties of Ukrainian statehood are distinguished: historical continuity; the tradition of unbroken continuity; state-building; political, economic, legal, historical, cultural, social, mythological, and religious factors of statehood. The article proves that the content of statehood is significantly broader compared to the concept of “state”. Statehood is a kind of foundation, the roots of a state, while the latter, in turn, is one of its components – a kind of crown of statehood.

KEYWORDS: statehood; state; Ukrainian statehood; state-building; historical continuity; tradition of unbroken continuity; doctrine of Ukrainian statehood; national identity; factors of statehood.

Дмитро Чобіт

український історик, політик, письменник, краєзнавець,
народний депутат України I, II, III скликань,
член Національної спілки письменників України,
Національної спілки журналістів України,
Національної спілки краєзнавців України
(Київ, Україна)
chobit52@ukr.net

Віктор Акуленко

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу
міжнародного права та права Європейського Союзу
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(Київ, Україна)
viakulenko@ukr.net

УДК 340.12:321.01(477)(091)

ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ НАРОДУ

АНОТАЦІЯ. Держава і державність є головними ознаками цивілізаційного розвитку кожної нації, її незалежності та самостійного існування. Однак станом на сьогодні загальна схема державотворення на українських землях за період із часів Стародавнього світу, Античності й до раннього Середньовіччя залишається майже не дослідженою, тому саме цим питанням присвячено головну увагу.

У статті дано визначення термінів “держава”, “протодержава”, “державність”, “державотворення”, “державницька ідея”. Такі поняття, як “мова”, “народ” і “державність” нерозривно пов’язані між собою. Про національну державу народу можна говорити лише з часу постанови не лише держави, а й самого народу та його мови. Саме мова є найголовнішою ознакою народу. Коли є мова, то є й її носій – народ.

Основні фонологічні й лексичні особливості мови, яку тепер ми називаємо українською, остаточно сформувалися вже у III–IV ст. н. е. На цей час, зокрема 375–376 рр., припадають перші згадки візантійських джерел про антів і їх короля Божа. Якщо був король, якого визнавали сусідні держави, то було й королівство. У державі Антів розмовляли українською мовою, тому їх король Бож був етнічним українцем.

Ці факти дають підставу для ще для одного дуже важливого висновку: держава Антів стала першою національною українською державою. У 2025 р. виповнилося 1650 років Королівству антів, а цього, 2026, року минає 1650 років від часу загибелі короля Божа.

Ключові слова: держава; державність; державотворення; державницька ідея; державотворчий етнос; постання української державності; королівство Божа.

Наявність держави й державності є головними ознаками цивілізаційного розвитку кожної нації, її незалежності та самостійного існування. Тільки незалежна держава може забезпечити нації вільний соціально-економічний, військовий і культурно-освітній розвиток, свободу і справедливість. Держава – це організована форма існування народу, гарантія його буття серед міжнародної спільноти. Бездержавні нації, або народи, які втрачали свою державу, зазнавали поневолення, національного гніту, асиміляції з боку загарбників, окупантів і колонізаторів, втрачали рідну мову, самобутність. Тільки великі й могутні народи в умовах вікового іноземного поневолення могли зберегти свою ідентичність. Саме до таких і належить український народ – другий за чисельністю серед слов'ян.

Мусимо констатувати, що станом на сьогодні загальна схема державотворення на українських землях за період із часів Стародавнього світу, Античності й до раннього Середньовіччя залишається майже не дослідженою. Наукова лакуна у вивченні державотворення на давніх українських землях зокрема та античної минувшини українського народу загалом є наслідком ідеологічної цензури в період імперського минулого України та штучного підтасування історії українського народу до загальноприйнятих у Московії політизованих концепцій про так звану єдину давньоруську народність та не менш одіозну колиску трьох братніх народів. Упродовж комуно-імперського минулого ця “колиска” так заколисала деяких істориків, що вони у своїх працях ніяк не можуть вийти із цього летаргічного сну щодо давнього минулого українського народу і витоків його державності.

У силу ідеологізації гуманітарних галузей наук і насадження імперської доктрини щодо провідної ролі Росії та росіян (“руських”), історичне минуле українського народу десятиліттями подавалося у спотвореному й неправдивому висвітленні загалом і, зокрема, щодо питань держави й державності на давніх українських землях. На цих питаннях було табу, а саме дослідження подібних тем могло зазнати звинувачень у так званому українському буржуазному націоналізмі та загрожувало політичними переслідуваннями.

У радянський період самі згадки про самостійну українську державність не допускалися й вважалися ледве не злочинами. Яскравим прикладом є випадок із книгою першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста “Україно наша Радянська”, яка вийшла у світ у 1970 р.¹ У ній один із розділів був присвячений Зопорозькій Січі, де наведено слова Карла Маркса, який назвав її “християнською козацькою республікою”². У Москві книгу П. Шелеста визнали “шкідливою”, автора звинуватили в ідеологічних помилках, прославленні “патріархальщини” й зняли з посади. Саму книгу заборонили, вилучили з продажу та з бібліотек і знищили. Якщо так вчинили з керівником Радянської України, то що могло чекати сумлінних, але звичайних вчених?

¹ П Шелест, *Україно наша Радянська* (Політвидав 1970) 280.

² Там само 20.

Тоді ж усіляких переслідувань і звільнень з роботи зазнали відомі українські історики Олена Апанович, Михайло Брайчевський, Олена Компан, Ярослав Дзира, письменники Іван Дзюба, Іван Білик та інші дослідники історичного минулого українського народу.

Звісно, в умовах комуністичних репресій питання давньої української минувшини не досліджувалися, більше того такі державотворчі теми, як “Центральна Рада”, “Українська Народна Республіка”, “Західно-Українська Народна Республіка”, “Українська Держава”, “Директорія” в підручниках історії не висвітлювалися, а доступ дослідників до їх архівних спецфондів був заборонений. Імена керівників вищих органів державної влади періоду Української революції 1917–1921 рр. Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Павла Скоропадського, Симона Петлюри та інших українських державних діячів теж перебували під забороною, їх у публікаціях можна було згадувати тільки в площині критики. Як наслідок питання щодо історії державності на українських землях не досліджувалися.

Що ж ми мали в тогочасному бібліографічному доробку, зокрема істориків-правників УРСР, у контексті державності нашого народу? На цю тему відома одна монографія професорів С. Макогона, А. Ткача і В. Цветкова “Розвиток радянської державності на Україні”, в якій автори висвітлити процес виникнення і розвитку УРСР, як держави диктатури пролетаріату, переростання СРСР у загальнонародну державу в умовах будівництва соціалізму й комунізму. І все ж у значному за обсягом заідеологізованому тексті є абзац, який варто процитувати, віддаючи належне пам’яті відомого вченого правника-історика Аркадія Ткача: ‘Український народ відіграє видатну роль у світовій історії. Вивчення його історичного минулого, процесу виникнення і розвитку соціалістичної державності на Україні сприяє глибшому осмисленню сучасності, правильному розумінню закономірностей і перспектив розвитку в майбутньому’³.

Ці, вдягнуті в ідеологічні постулати слова, все-таки розкривають значення дослідження теми української державності, бо вони дійсно сприяють осмисленню минулого України, закономірностей і перспектив розвитку українського народу в майбутньому.

Окрім згаданої монографії, інші праці щодо державності на українських землях, особливо давнього періоду історії, у виданнях радянського часу відсутні, принаймні про такі авторам невідомо.

Про терміни, пов’язані з державотворенням, їх роль і значення

При дослідженні суспільних явищ важливе значення мають терміни. Чим чіткіше визначення терміна – тим кращим буде процес і результати дослідження відповідної теми. Безперечно, що до таких складних і надзвичай-

³ С. Макогон, А. Ткач, В. Цветков, *Розвиток радянської державності на Україні* (Політвидав України 1966) 5.

но важливих тем належать походження українського народу, його первісної історії, мови, державності й самої держави.

З огляду на наведене є важливим мати чітко визначену термінологію щодо таких понять, як “держава”, “протодержава”, “державність”, “державотворення”, “державницька ідея”, адже ці терміни мають специфічні ознаки державно-політичної організації суспільства.

“Українська радянська енциклопедія” дає таке визначення головного терміна: ‘Держава – основне знаряддя політичної влади в класовому суспільстві; політична організація пануючого класу’⁴. Подібне пояснення міститься й в “Українському радянському енциклопедичному словнику”, в якому записано, що ‘держава – організація політичної влади економічно пануючого в суспільстві класу; основне знаряддя політичної влади в класовому суспільстві’⁵. Аналогічне пояснення знаходимо в “Большой советской энциклопедии”⁶ (далі – БСЭ).

Більш розлоге визначення терміна “держава” подає “Філософський енциклопедичний словник”. За ним,

Держава є основним інститутом політичної системи класового суспільства, яка здійснює управління суспільством, охорону його економічної і соціальної структури; в класово антагоністичних суспільствах знаходиться в руках економічно панівних класів і використовується ними перш за все для придушення своїх соціальних противників⁷.

Усі визначення терміна “держава” в радянських виданнях виходили з так званого класового підходу до усіх історико-суспільних явищ і ґрунтувалися на твердженні головного комуністичного ідеолога Леніна про те, що ‘державна – це машина для підтримання панування одного класу іншим’⁸. Терміна “державність” українські радянські енциклопедичні видання не містять, а в БСЭ про нього коротко сказано, що то “синонім держави загалом” з тезою про застосування терміна “державність” (“государственность”) ‘для назви етапу розвитку держави певного історичного типу’⁹. Серед переліку типів держави БСЭ на перше місце поставила “Державу ранніх слов’ян”¹⁰. Згадка про державу ранніх слов’ян в БСЭ є, але самого гасла під цією назвою у ній немає. Виникає запитання: чому? На перший погляд, це незначна деталь, але вона розкриває суть радянської системи нещадного ідеологічного нагляду й цензури.

⁴ Українська радянська енциклопедія: в 12 т. Т. 3: Гердан–Електрографія (М Бажан (голов. ред.), УРЕ 1979) 303.

⁵ Український Радянський Енциклопедичний Словник: у 3-х т. Т. 1: А – Кабарга (М Бажан (голов. ред.), УРЕ 1986) 500.

⁶ Большая советская энциклопедия (в 30 томах) Т. 7. Гоголь – Дебит (А. Прохоров (гл. ред.), Советская энциклопедия 1972) 176.

⁷ Философский энциклопедический словарь (Сов. энциклопедия 1983) 123.

⁸ Там само 123.

⁹ Большая советская энциклопедия (в 30 томах) Т. 7. Гоголь – Дебит (н 6) 162.

¹⁰ Там само 472.

За прийнятою в радянські часи періодизацією вітчизняної історії період ранніх слов'ян припадав на VI–VIII ст., звідси, згідно з “Великою радянською енциклопедією”, випливає, що вже тоді слов'яни мали державу, тобто задовго до прибуття у 862 р. варяга Рюрика в далеку балтійську Ладогу. У цей час (VI–VIII ст.) на просторах теперішньої Московії слов'ян ще не було. Виходить: чесні історики ще в радянські часи добре знали, що ранні слов'яни Середнього Придніпров'я вже у VI–VIII ст. мали державу, але розгорнуте гасло про це не потрапило на сторінки БСЭ з суто цензурних міркувань, бо воно під корінь рубало міф про так звані єдину давньоруську народність і першість російської державності. Ось чому в найбільшій радянській енциклопедії залишилась лише коротка згадка про державу ранніх слов'ян Середнього Придніпров'я VI–VIII ст., однак цю вельми важливу й цікаву тему не висвітлено в окремій енциклопедичній статті!

Наведене свідчить, що проблема держави й державності на давніх українських землях є вельми важливою й нагальною. З огляду на це актуальною є потреба чіткого визначення в українській правничій науці термінів “державна”, “державність”, “державотворення”, “державницька ідея” не на основі спадку російського імперського минулого, а у загальному цивілізаційному й європейському контексті.

Як визначає “Юридична енциклопедія”, термін “державність” має чимало значень і живається: а) як синонім держави загалом чи держави відповідного історичного типу (рабовласницька, феодальна, буржуазна тощо); б) для характеристики системи (механізму) політичної організації суспільства; в) з метою визначення ступеня розвитку системи органів держави (державного апарату)¹¹. “Велика українська енциклопедія” подає інше визначення державності, як якісної характеристики суспільства, властивість його державно-політичної організації¹². Недарма кажуть, що чим лаконічніша дефініція, тим ніби ширше поняття вона охоплює. У томі 3 “Загальна теорія права” “Великої української юридичної енциклопедії” взагалі відсутній цей важливий термін “державність”. Можливо тому, що саме поняття “державність” не всіма істориками права сприймається однозначно та навіть заперечується, не стає предметом дисертаційних робіт та окремих наукових праць тощо.

У цьому контексті доцільно навести слова українського державного діяча і письменника, автора Четвертого універсалу УНР Володимира Винниченка з праці “Заповіт борцям за визволення”, написаної ще у 1949 р.:

Нація без державності є покалічений людський організм <...> Адже як і у всякої індивідуальної істоти на землі найперша потреба – це зберегти своє життя, забезпечи-

¹¹ Юридична енциклопедія. Т. 2: Д–Й (Ю Шемшученко (ред), Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана 1999) 162.

¹² О Бойко, “Державність”, Велика українська енциклопедія <<https://vue.gov.ua/Державність>> (дата звернення 29.07.2026).

ти його розвиток, передати спадщину в наступні покоління, так і для кожної нації власна держава є найкращим засобом збереження життя і розвитку¹³.

В. Винниченко визначив державність як устрій усього матеріального і духовного буття цілого народу, як сукупність інститутів політичних, економічних та культурних, які діють на території, на якій проживає етнос, які зв'язують його в компактну цілісність. 'Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, – писав він, – а остання у свою чергу є однією із складових – своєрідним вінцем державності'¹⁴. Із наведеного видно, що для В. Винниченка терміни "держава" і "державність" не були синонімами, вони мають цілком самостійне значення. В. Винниченку належить і таке визначення: 'Державність, як найкращий, всеохоплюючий засіб національного життя, мусіла бути, мусіла досягатися, творитися'¹⁵. Тобто термін "державність" В. Винниченко розумів як найкращий і визначальний засіб національного життя народу. За В. Винниченком, "державність" "досягалася і творилася", тобто вона була складовою державотворення.

Як справедливо відзначив головний редактор юридичного журналу "Право України", доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України О. Святоцький,

Мусимо констатувати, що попри надзвичайну популярність у сучасній українській науці та публіцистиці питання державності, цей термін вживається, як суто літературна метафора, без означення чіткого змісту. Відповідно, подібна ситуація сприяє виникненню безлічі спекуляцій довкола поняття державності. У кращому разі державність пов'язують із категорією "держава", вживаючи ці слова як синоніми¹⁶.

Згодом він висловився ще чіткіше: 'Попри надзвичайну популярність в українській історико-правничій науці та публіцистиці, поняття "державність" досі вживається як суто літературна метафора. Інколи його пов'язують із категорією "держава", вживаючи як синоніми'¹⁷.

Отже, в історико-правничій літературі терміни *держава* і *державність* часто використовуються як синоніми, а під "державністю" розуміють форму політичної організації суспільства, що передуює створенню власне держави.

¹³ В. Винниченко, *Заповіт борцям за визволення* (Книга роду 2008).

¹⁴ Винниченко (н 14).

¹⁵ В. Винниченко, *Відродження нації: (Історія української революції [липень 1917 р. – грудень 1919 р.]): в 3 ч. Ч. 2* (Відень, Дзвін 1920) 102.

¹⁶ Див.: Світлана Чорна, 'Українська державність: витоки та етапи становлення' (Голос України, 15 травня 2018 р.) <<https://www.golos.com.ua/article/302908>> (дата звернення 29.07.2026).

¹⁷ О. Святоцький, 'Поняття, ознаки, атрибути та символи державності' [2021] 9 *Право України* 22 <https://doi.org/10.33498/louu-2021-09-022>.

Таке визначення стало лейтмотивом наукових праць істориків права І. Терлюка¹⁸, В. Греченка¹⁹, М. Тараненка, М. Тараненка²⁰, Л. Шевчук²¹ та ін.

На перший погляд, такий підхід значно спрощує проблему, якщо є держава, то логічно існує й державність. Однак тлумачення терміна *державність* як синоніма до слова *держава* породжує певну проблему. Якщо керуватися правилами української мови, то обидва терміни *держава* і *державність* є іменниками, але вони мають цілком інші ознаки, тому не можуть бути синонімами. *Держава* – конкретна форма, а *державність* – більш абстрактна. *Держава* – це констатація наявності організації в суспільстві певної форми управління, а сутність *державності* має значно ширші ознаки. Державність починається тоді, коли в суспільстві визріли нагальні потреби в організації спільного життя на певній території. Для постання державності мусить бути ідея спільної організації життя. Ця ідея зароджується насамперед з двох основних потреб – установлення правил (законів) внутрішнього життя людей та їх захисту від зовнішніх ворогів, тобто оборони певної території.

Як правило, найголовнішою об'єднувальною силою суспільства виступала мова. Тому практично всі держави поставали за головною національною ознакою – мовою. Мова відрізняла своїх від чужих. Саме тому кордони давніх держав фактично збігалися з межами проживання народів. Коли якась частина людей певного етносу потрапляла в межі іншої держави, вона могла втратити національну мову й прийняти чужу, що ставало найгіршою ознакою поневолення.

Терміни “держава” і “державність” дуже подібні, але не тотожні. Держава – це форма існування народу, а державність – це сукупність ознак, які характеризують самобутність народу та визначають його прагнення мати свою державу. І якщо власну державу українці на певних етапах історії втрачали, то традиція державності не переривалася ніколи, бо вона має безперервну тяглість і охоплює не тільки періоди державності, а й часи боротьби за неї; до них належать не тільки національно-визвольні змагання, а й збереження підневільним народом своєї самобутності, культури, традицій і мови. Саме збереження народом цих духовних цінностей було надійною основою для відродження власної держави. Ось чому російські колонізатори так нищили українську самобутність і переслідували українську мову.

Як слушно стверджує О. Святоцький,

¹⁸ І Терлюк, “Держава” і “державність”: до проблеми теоретико-правового та історико-правового змісту поняття в контексті українського (національного) державотворення [2021] 7(29) Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки” 17–27 <https://doi.org/10.23939/law2021.29.017>.

¹⁹ В Греченко, ‘До питання про сутність поняття “державність”’ [2002] 20 Вісник Національного університету внутрішніх справ 244–249.

²⁰ М Тараненко, М Тараненко, ‘Перші державні утворення на території України’ [2016] 1/2 (29/30) Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія, Соціологія, Право.

²¹ Л Шевчук, ‘З історії становлення української держави: слов’янські протодержави’ [2016] 62 Вісник Львівського університету. Серія юридична 72–79 <https://doi.org/10.30970/vla.2016.62.385>.

державність – це особлива форма національного мислення, ядром якого є воля до самовизначення та усвідомлена потреба в державі як способі забезпечення спільного існування на певній території. Вона формується під впливом менталітету та духовності народу, його правових традицій та історичного досвіду. Державність передую державі і навіть суверенітетові. Це головна умова їх виникнення та збереження. Витоками державності є сформована ідея, в основі якої лежить інтерес народу (народів) до існування²².

Цю важливу слушну думку поділяють й інші дослідники²³.

Отже, державність – це найголовніша ознака державотворення. Без державності не може бути держави. Основу витоків державності становить ідея, в основі якої лежить інтерес народу до свого впорядкованого на загальноприйнятих правилах життя та самостійного й незалежного від сусідів існування. Цю ідею слід назвати державотворчою.

Державотворча ідея виникає у свідомості найбільш мудрих представників певного етносу, перед яким постала потреба в спільній організації суспільного життя. Такими потребами були дві головні причини – внутрішня і зовнішня. Внутрішня причина полягала в забезпеченні спільних правил проживання на певній території. Це була внутрішня причина створення держави, тобто спільного управління на певній території задля дотримання однакових для всіх норм поведінки, тобто забезпечення справедливості.

Зовнішня причина виникала з необхідності створення держави як суспільної організації для захисту країни від зовнішніх ворогів. Друга причина мала суто воєнний характер і потребувала суспільної організації для створення війська і спорудження оборонних споруд для захисту населення країни.

Державотворчий етнос. Межі країни, як правило, визначалися територією проживання етносу, заради якого створювалася держава. Головною ознакою етносу була мова. Звідси випливає ще один суттєвий елемент державотворення – *державотворчий етнос*. Таким державотворчим етносом на давніх українських землях у I тис. до н. е. були праслов'яни, а після остаточного розпаду в III–VI ст. н. е. праслов'янської мовної єдності – українці, прямих і генетичних предків яких тоді називали русами, росами, антами, скіфами, росомонами.

Складовими ознаками проявів державності на давніх українських землях насамперед є свідчення писемних джерел: античних, візантійських, східних, західноєвропейських і скандинавських. У них доволі часто на землях межиріччя Дністра й Середнього Дніпра згадуються правителі, царі, королі, кагани, князі, підлеглі їм населення, що однозначно свідчить про тогочасні

²² Святоцький (н 17) 23.

²³ Див.: *Українська державність: історико-правничі нариси* (В Смолій (заг ред), 2-ге вид., доповн., Право України 2021) 49.

державність і державу. На державу вказують і писемні повідомлення іноземних джерел про королівства черв'ян і антів.

Згадані державні утворення та їх правителі брали участь у війнах з царем Понту Мітрідатом VI Євпатором (111–63), вели переговори з римськими й візантійськими імператорами, захищали свободу свого народу у війнах з готами.

Для того, щоб зібрати багатотисячні війська, цим правителям потрібно було задіяти весь державний управлінський механізм на підвладній їм території: встановити правила співжиття, вершити правосуддя, збирати податки, змушувати населення нести певні повинності та виконувати суспільно необхідні роботи, такі, як прокладання і ремонт доріг, бродів, мостів, будівництва фортифікаційних споруд. Правитель, територія і народ – це визначальні ознаки державності. Але, окрім цього, державу й народ об'єднують такі спільні категорії, як мова, релігія, міфи, звичаї, традиції, торговельні зв'язки, ментальна пам'ять і так до нескінченності – це усе свідчення державності й держави.

Нікими свідками наявності в давні часи державності на українських землях є пам'ятки матеріальної культури, насамперед могутні городища середини I тис. до н. е. – залишки давніх міст, Змієві вали середини I тис. н. е., штучно створене Амадоцьке озеро рубежу нашої ери та навіть скарби давньоримських монет I–V ст. н. е., а також пам'ятки нематеріальної культури (топоніми, мовні ідіоми, народні звичаї, обряди тощо).

Основними завданнями тогочасних державних утворень були: внутрішнє, себто організація і підтримання правопорядку, економічних і торговельних зв'язків, зведення оборонних укріплень, спорудження штучних водойм; зовнішнє – оборона, тобто захист населення й території його проживання від ворогів, установлення та підтримання зв'язків з сусідніми етносами, державами тощо.

Що ж то була за державність на давніх українських землях, як вона виникла, як розвивалася в поступі свого державотворення, які залишила по собі сліди, традиції, матеріальні й нематеріальні пам'ятки?

Ще з сивої давнини в суспільстві, за суворих реалій людського буття зароджувалися, міцніли, слабшали й знову розвивалися на українських землях складові ознаки державотворення не стільки, образно кажучи, по нисхідній і по спіралі, як у жорстокій боротьбі із зовнішніми ворогами. Отже, у нашому контексті постає ще один такий важливий термін, як “державотворення”, який потребує також свого відповідного правового визначення, що безпосередньо стосується ретроспективних досліджень витоків державності в далекій минувшині на українських землях. А поки що обмежимося його тлумаченням у Вікіпедії.

‘Державотворення (англ. State Building, нім. Staats bildung, Staatsaufbau) – комплексний довготривалий процес, спрямований на утворення держави,

який включає культурні, політичні, міфологічні, релігійні та інші чинники²⁴, до яких можна додати міжнародні, військові, економічні, географічні. До того ж треба врахувати, що не в кожній державі поняття й властивості “державотворення” мали ті значення та роль, якими вони були в процесі їх виникнення, становлення і розвитку на давніх українських землях.

Нині перед науковцями-правниками постало актуальне завдання чітко сформулювати новий понятійно-термінологічний апарат, дати визначення того, що ми розуміємо під такими категоріями, як “держава”, “державність”, “державотворення”, “державотворча ідея”, “державотворчий етнос”, “протодержава”. І коли в нас буде дійсно наукова класифікація, то з’ясуємо достовірно й доказово, які державні утворення на давніх українських землях були й могли бути в умовах Стародавнього світу, Античності, Середньовіччя і Нового часу, бо тут догматична марксистсько-ленінська методологія про так звану класову боротьбу та первісно-общинний, рабовласницький, феодальний і капіталістичний лад давно не тільки застаріла, а й гальмує наукові дослідження цієї теми.

Але повернімося до термінів “держава” і “протодержава”. Тепер існує чимало визначень терміна “держава”, вони різнобічно й змістовно розкривають суть цієї суспільно-політичної інституції. Але не слід теперішні критерії держави і державності застосовувати до державних утворень античних часів і Середньовіччя. Розвиток суспільних відносин і постання держав – це постійний процес, який у певних історичних епохах мав зовсім інший зміст, організаційну форму і структуру, ніж тепер.

Однак, чи ж достатньо наукових напрацювань у цьому правовому аспекті щодо визначення основоположних категорій, які так необхідні при дослідженні понад двохтисячолітньої історії державотворення на українських землях? Мабуть, що ні. Тема давньої державності та держави на давніх землях нинішньої України потребує подальшого всебічного вивчення, а державотворення – надійного визначення. Серед них є три головних терміни: державність, державотворення, держава, яким передують державницька ідея.

Як наукові категорії ці терміни розглядаються у різних вимірах і навіть як синонімічні поняття, але, хоча вони й близькі за змістом, між ними існує суттєва відмінність.

Державність хронологічно передуює державі в тривалому й комплексному процесі постання елементів і структур державної влади. Ще В. Винниченко писав, що державність – це коріння держави, а держава – вінець державності. На нашу думку, об’єднувальним терміном між ними є державотворення, а вихідним і визначальним у становленні першооснов держави є державницька ідея.

²⁴ Державотворення (Вікіпедія) <<https://uk.wikipedia.org/wiki/Державотворення>> (дата звернення 29.07.2026).

У правничій літературі можна натрапити на твердження, що державність народу або завершується з появою суверенної держави, або свідчить про незавершеність її побудови. Ми з цим не згодні, бо переконані, що державотворення ніколи не закінчується. Суспільство і держава не стоять на місці, а перебувають у постійному розвитку, у процесі якого з'являються нові виклики часу соціального, внутрішнього або міжнародного характеру, які потребують невідкладного правового регулювання державного механізму, тому й державність вдосконалюється і набуває нових ознак.

Тож спробуємо сформулювати основні державотворчі терміни, які використовуються у цьому дослідженні. Наголошуємо, що всі вони обґрунтовані не сучасними критеріями щодо визначення теперішніх держав, а поглядами античних філософів і державних діячів, таких як Платон і Ціцерон про державу тих далеких часів, бо саме з періодом Античності пов'язані першовитоки державності на давніх українських землях, що є предметом нашого наукового інтересу. Насамперед це стосується найважливіших термінів: *державність, державотворення, держава, державницька ідея*.

Держава – це результат творчої діяльності державотворення, вона є одним із найважливіших інститутів громадянського суспільства, центральним елементом його політичної системи. До універсальних ознак держави належать територія, населення, влада. На сьогодні є декілька визначень поняття держави, які відбивають такі його найважливіші аспекти:

- держава як організація політичної влади;
- держава як апарат влади;
- держава як політична організація всього суспільства.

У часи Античності та в період раннього Середньовіччя, чому присвячене це дослідження, держава являла собою суверенну організацію політичної влади в суспільстві з визначеною територією, населенням, економікою, національною культурою, духовністю, вона мала спеціальний апарат управління й примусу та виконувала три головні функції: забезпечувала справедливість серед населення, організовувала спільні роботи в інтересах всіх мешканців відповідної території та організовувала захист народу від зовнішніх небезпек.

Найголовнішою ознакою давньої держави був правитель певної території. Ця територія, як правило, поширювалася у межах проживання певного етносу, від імені якого й виступав правитель. Він був сувереном на підвладній йому території.

Першопричиною виникнення державного управління у давні часи була спільна потреба людей у забезпеченні справедливості у самому суспільстві та в його захисті від зовнішніх ворогів, а також у необхідності об'єднання зусиль народу задля спорудження значних спільних будов: фортифікацій, доріг, мостів, міст, каналів, релігійних центрів, гідротехнічних об'єктів.

Наявність таких споруд є прямими доказами існування держави на час їх будівництва.

Тобто держава в давні часи передусім означала владу, здатну об'єднати народ для вирішення спільних потреб оборонного чи господарського призначення. Безумовно, що такий елемент, як *примус* мусив бути присутній при державному управлінні. Знаряддям примусу виступало військо, воно ж виконувало функції захисту й оборони, а для його утримання потрібна була податкова система. Усе це й є характерними ознаками *державності та держави*.

У цьому дослідженні ми виділили чотири терміни: “державність”, “державотворення”, “держава” і “державницька ідея”, аби розглянути їх дефініцію разом. Щоб виникла держава, спочатку мусить з'явитися державницька ідея, яка накреслить шлях до держави. Процес державотворення опирається на ідею, а окремі елементи цього процесу становлять державність і наповнюють державу. Це єдиний процес від зародження ідеї до становлення держави. Тому ці терміни слід розглядати у взаємозв'язку від виникнення державницької ідеї до побудови суверенної держави з міжнародним визнанням.

Державність, державотворення й держава є дуже близькими термінами. Якщо їх розглянути в логічній і змістовній послідовності, то можна сказати, що державність – це державотворення держави. Таке формулювання додає більш логічного й комплексного тлумачення та розуміння всього поступального процесу державотворення від зародження державницької ідеї та першовитоків державності до завершення формування в суспільстві суверенної держави та її міжнародно-правового визнання.

Узагальнивши наведене, можемо надати такі визначення основних державотворчих термінів.

Держава є головною ознакою цивілізованого суспільства. В основі виникнення і становлення держави лежить суспільна необхідність. Держава – це закономірний результат внутрішнього розвитку суспільства. З античних часів державою називають людську спільноту, об'єднану в суспільну організацію для вирішення загальних завдань щодо забезпечення спільних правил проживання та захисту від зовнішніх загроз і ворогів. Держава – це форма існування народу, вона характеризується наявністю спільної території проживання населення, однаковою веденням господарської діяльності, спорідненістю звичаїв і традицій, єдністю мови. До основних ознак держави належать публічна влада, територія, населення, військо, апарат управління.

Головним і основоположним атрибутом держави є її суверенітет, тобто державна незалежність. Держава забезпечує суверенітет над територією та населенням, на яке поширюється її влада.

Доволі цікаве визначення держави надав український історик і державний діяч першої половини ХХ ст. Нечипір Григорій (літературний псевдонім – Григорій Наш). Наведемо фрагмент із його праці про початок дер-

жавного життя. Перший параграф має назву “Закон, держава, державець” і починається словами: “Припис, якого люди мають слухатися по всій державі, зветься законом. Той, хто править людьми й дає їм свої закони, зветься державцем або державним володарем. Вся країна, де люди слухаються законів, зветься державою”²⁵.

На розвиток цієї думки можна додати ще й таке визначення. У давні часи в Україні державою називали двір головного господаря (власника), якому підпорядковувалося все населення села. Тобто під державою розуміли те, що держить (тримає) людську спільність і нею управляє.

На зорі цивілізації держави мали кочові народи й осілі. На давніх українських землях у Північно-Західному Причорномор’ї існували держави кочівників: кімерійців, скіфів, гунів, аварів. Основою їх господарського життя було скотарство. Праслов’яни займали значно вищий суспільний ступінь, бо головним їх заняттям було відтворювальне господарство – хліборобство і тваринництво, які потребували осілого способу життя.

Державність. Цей термін визначає загальні ознаки державотворення й не обов’язково свідчить про наявність у суспільстві самої держави. В основі державності лежить воля народу до самовизначення та усвідомлення ним потреби в державі як способі забезпечення спільного існування. Тобто державність – це ідеологія, вона існує й тоді, коли національної держави ще немає або коли вона з якихось причин втрачена.

Державність є складовою державотворення. Тому можна дати й таке визначення: державність – це державотворення держави.

В юридичній літературі й навіть енциклопедіях можна натрапити на пояснення, що терміни “держава” і “державотворення” є синонімами. Однак – це не так. Зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям “держава”. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а держава є вінцем державності. Державність – це устрій матеріального й духовного буття народу. Для державності характерним є безперервність державотворення.

Термін “державність” не є синонімом поняттю “держава” ще й з точки зору законів і правил мовознавства. “Державність” і “держава” є іменниками, але такими, що мають цілком інший зміст і позначають зовсім різні поняття, тому не можуть бути тотожними й однойменними, тобто синонімами. Держава – це конкретна форма організації суспільства, а державність лиш вказує на ознаки держави й державотворення. Без державності не може бути державотворення та держави, але ознаки державності можуть себе проявити задовго до завершення державотворення та створення суверенної держави. Однак зі створенням держави процеси державотворення не припиняються – поки існує держава, вони набувають нових ознак і нових державних атрибутів.

²⁵ Григорій Нап, *Історія українського народу* (Богдана 1993) 13.

Державотворення. Довготривалий, комплексний історичний процес, спрямований на утворення держави, називається державотворенням. У кожній країні державотворення має свої особливості. Термін “державотворення” відрізняється від поняття “державність”; вони також не є тотожними. Державність – це те, що вже є, а державотворення – це процес творення нового. Державотворення включає в себе формування й трансформацію політичних утворень від найранішніх спільнот до сучасних національних держав. Державотворення складається з історичних, культурних, економічних, релігійних і політичних чинників, які формують самобутність народу і пробуджують у нього усвідомлення єдності та потребу мати власну державу.

Державницька ідея. Держава не може виникнути сама по собі. Найпершою умовою створення держави як механізму впорядкованого життя її населення за загальноприйнятими правилами (законами) та захисту цього населення від зовнішніх загроз і ворогів має стати розуміння в необхідності об’єднання спільних зусиль щодо життєво важливих потреб, вирішити які поодиночі люди не можуть. Таке розуміння виникає у свідомості окремих осіб, які й проявляють свої лідерські якості та до яких прислуховуються всі інші. Як правило, її виразниками і носіями ставали наймудріші провідники етносу, народні герої, воєводи, загалом обдаровані та здібні люди свого часу.

У перекладі з грецької мови слово *ιδέα* (ідея) – “початок, принцип”. Тобто державницька ідея – це першопочаток, що лежить в основі створення суспільної організації – держави. Державницька ідея є вихідним пунктом і передумовою виникнення державного управління для забезпечення внутрішнього порядку серед населення певної території та його захисту від зовнішніх загроз. Тож державницька ідея – це фундаментальне поняття, основна засада, яка народжується і лежить на самому початку державотворення, тобто ще перед виникненням і становленням держави.

Звідси випливає, що державницька ідея – це першооснова створення держави. Вона також не може сформулювати повне й усебічне бачення держави та її устрою водночас. Від появи державницької ідеї до виникнення держави проходить доволі складний і тривалий процес, який охоплюється поняттям “державотворення”. Але одне є беззаперечним – виникнення і початки держави починаються з державницької ідеї. Отже, ідея лежить у витках державності.

Державотворчий етнос. Цей термін також є дуже важливим у творенні держави. Кожну державу, як правило, створює для власних потреб етнос певної території, який об’єднують мова й спільні господарські інтереси.

На території давніх українських земель таким державотворчим етносом у часи ранньої, класичної й пізньої античності, тобто в період VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. були праслов’яни. За висновками мовознавчої науки, в V–VI ст. н. е. українська мова вже виокремилася із лона праслов’янської

та існувала як самостійна. А оскільки була мова, то мусив бути її носій – український народ. Звідси висновок: державотворчим етносом на землях межиріччя Дністра і Середнього Дніпра у період раннього Середньовіччя (V–IX ст. н. е.) були люди, які там проживали й розмовляли українською мовою, тобто українці, які всі разом складали український народ і який у ті часи давні джерела називали русами й росами.

Отже, державотворчим етносом на просторах від Дністра на заході до лівих допливів Середнього Дніпра на сході у V–IX ст. н. е. був один етнос, який тоді називали русами. Тепер його представників називають українцями. Той факт, що цей народ проживав на такій значній території, свідчить, що то був великий багатолюдний народ, який створив сильну й могутню державу – Антське королівство (царство) на чолі з королем Божем, про що й пишуть візантійські автори.

Народовладдя. Це питання для українців має надзвичайно важливе значення й визначає сутність волелюбного українського народу, тому ми цьому терміну присвячуємо окреме місце.

Протодержави. Термін “протодержави” означає переддержавний стан суспільства. У правничій та історичній науці, особливо у працях з історії української державності, цей термін застосовується до періоду II–IX ст. н. е., що не відповідає історичній дійсності, бо численні джерела свідчать про те, що на українських землях, зокрема у межиріччі Дністра і Середнього Дніпра цього і набагато ранішого часу діяли держави. Про це йтиметься далі.

Тобто про процеси, пов’язані з протодержавою на українських землях, можна говорити лише в період до початку I тис. до н. е., бо вже у VIII–VI ст. до н. е. у межиріччі Дністра й Середнього Дніпра з’являються матеріальні ознаки держави й державності – великі міста з грандіозними фортифікаціями, тепер це городища – пам’ятки історії та культури на межі Українського Лісостепу із Степом. Це беззаперечні свідчення державності. А в V–II ст. до н. е. з’являються й писемні античні повідомлення про царів на давніх українських землях, що й підтверджує наявність державності цього часу.

Античні філософи про державотворення і державу

Державотворення на українських землях бере початок ще в часи трипільської цивілізації VI–III тис. до н. е., що хронологічно збігається з пізнім етапом Стародавнього світу і продовжується в період Античності.

Про саму суть держави, її місце і значення в суспільному житті ще у IV ст. до н. е. чудово описав найвидатніший філософ Платон у фундаментальній праці “Держава”. Зміст цієї праці полягає в тому, що державне управління потрібне для двох головних суспільних завдань – утверджувати справедливість серед громадян певної території (держави) і здійснювати її оборону від зовнішніх ворогів. Платон подав визначення терміна “держави”, він писав, що держава зароджується тоді, коли люди ‘самотужки не можуть забез-

печити собі вкрай необхідні речі, а мають потребу ще в багато чому'. Далі він пояснював: 'Постійно що-небудь потребуючи, багато людей збираються разом, щоб спільно жити й допомагати одне одному; таке об'єднання ми називаємо державою'²⁶. Платон наголошував, що головне завдання держави – це захист своїх громадян від зла, 'інакше щастя неможливе ні для них, ні для держави'²⁷. Якраз для дотримання порядку і справедливості люди створюють державу та ухвалюють закони. Платон зазначав, що 'одні держави підлягають владі тиранів, інші – народу, а ще інші – аристократам'²⁸.

Платон описав сім типів державного управління. Ідеальним він називав державне управління, яке не потребує законів, бо його громадяни живуть по правді та справедливості. За Платоном, до цього потрібно прямувати, підвищуючи суспільну мораль, але такої держави на той час не існувало. Серед тих шести, що залишилися, Платон називав дві форми державного управління правильними – царську владу й аристократію, а чотири спотвореними: тимократію, олігархію, демократію, тиранію. В усіх шести видах державного управління існують закони, тобто правила суспільного життя.

Платон так розрізняв правильні види державного ладу: 'Коли серед правителів перше місце посяде одна людина, це можна назвати царською владою, а якщо правителів більше, то це буде аристократія'²⁹. Платон стверджує, що всі держави "мають правителів і народ"³⁰. Серед титулів керівників держав Платон називав "тиранів", "правителів", "архонтів", а в умовах демократичної форми – "співтоваришів в управлінні"³¹. Згадував Платон і царів³². Про царя скіфів писав і римський автор II ст. н. е. Клавдій Еліан, причому він вказував, що той цар 'утік до Дарія'³³. Дарія він також називає царем, тобто рівноцінним титулом. У даному випадку йшлося про похід перського царя Дарія у Скіфію 513 р. до н. е. Слід зазначити, що стародавні греки і римляни скіфами називали усе населення межиріччя Дністра і Середнього Дніпра без огляду на його етнічну належність і мову, якою воно розмовляло.

Цей факт ще раз вказує на те, що правителі з титулом "цар" існували серед скіфів ще у середині I тис. до н. е. Безперечно, що питання щодо царів скіфів потребують окремого дослідження, бо ця тема є дуже важливою і повчальною й може принести чимало цікавого.

Слід наголосити, що питання держави, її мети, організації влади стали предметом уваги не тільки Платона, а й інших античних авторів. Серед них помітне місце посідають праці видатного римського філософа і державного діяча Марка Туллія Ціцерона (106–43 р. до н. е.), зокрема трактати "Про

²⁶ Платон, *Держава* (Дзвінка Коваль (переклад), Апріорі 2021) 65.

²⁷ Там само 209.

²⁸ Там само 24.

²⁹ Там само 171.

³⁰ Там само 193.

³¹ Там само 193.

³² Там само 209.

³³ Клавдій Еліан, *Сторони історії* (Дзвінка Коваль (переклад) Апріорі 2020) 174.

державу” і “Про закони”. Наведемо окремі думки М. Ціцерона про державу, бо вони дають змогу краще зрозуміти суть державотворчих процесів і на українських землях античних часів.

За М. Ціцероном, ‘державна є власністю народу, а народ є не будь-яке зібрання людей, а зібрання багатьох людей, пов’язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів’. В оригіналі записано: “*est <...> res publica res populi*”, дослівно “річ належна народу”. Тобто М. Ціцерон стверджував, що держава належить народу, бо заради його блага вона й створена³⁴.

Найпершим завданням держави є забезпечення внутрішнього порядку: ‘Та й що таке держава, як не спільний правопорядок’, – запитує М. Ціцерон. ‘Нашу державу (мається на увазі римська республіка) створено розумом не однієї людини, а впродовж життя багатьох поколінь, що складає не одне століття’³⁵. Це доволі важливе уточнення: держава – це продукт діяльності кількох поколінь. Тобто процес державотворення визрівав поступово впродовж кількох століть. Так було в Римі і так мусило бути й на українських землях ще в античні часи.

Подібне пояснення сутності держави античних часів знаходимо у праці давньогрецького історика, мислителя і державного діяча II–I ст. до н. е. Полібія. У своїй головній праці “Загальна історія” він назвав три основні форми державного устрою: царство, аристократія і демократія³⁶. Полібій роз’яснював, що усі три види державного устрою повинні слугувати суспільним благам і справедливості.

Не всяке єдиновладдя можна назвати царством, але тільки таке, в якому керовані уступають владу по добрій волі, і в якій панує не стільки страх або сила, скільки розум. Аристократією потрібно визнавати не кожне правління меншості, але тільки таке, при якому правлячі люди бувають найсправедливіші й найрозумніші по вибору. Подібно і демократією не можна назвати державу, в якій вся народна маса має владу робити все, що б не побажала і не задумала. Навпаки, демократією потрібно вважати таку державу, в якій вихідним звичаєм встановлено поважати богів, піклуватися про батьків, шанувати старших, коритися законам, якщо при тому вирішальна сила належить постановам більшості³⁷.

На нашу думку, при вивченні проблем витоків державності й виникнення держави на давніх українських землях потрібно виходити не із сучасного розуміння таких категорій, як “державна”, “державність”, “державотворення”, а передовсім із визначень держави античними авторами, особливо видатним давньогрецьким філософом Платоном. У його фундаментальній праці “Державна” докладно описано причини її виникнення та завдання, які вона мала вирішувати.

³⁴ Марк Тулій Ціцерон, *Про державу; Про закони; Про природу богів* (В Литвинов (пер.), Основи 1998) 48.

³⁵ Там само 68.

³⁶ Полибий, *Всеобщая история в сорока книгах. Т. II. Кн. VI–XXV* (Ф Мищенко (перевод), Ювента 1995) 8.

³⁷ Там само 8.

У платонівські критерії держави повністю укладається державне управління антів на чолі з королем Божем. Візантійський історик Йордан згадує не тільки короля Божа, а й підпорядкованих йому старійшин (воєвод). Звідси випливає, що воєводи управляли локальними територіями єдиної держави, а це своєю чергою свідчить про добре налагоджену організаційну структуру суспільства.

За визначеннями терміна “держава” у розумінні Платона, Цицерона і Полібія, то була царська влада на чолі з одним правителем. Звідси випливає, що сам факт наявності в антів короля Божа є беззаперечним доказом єдиновладдя і наявності держави на українських землях вже у IV ст. н. е.

Постання давньої української державності

Однією з найголовніших причин створення держави Антів був захист від зовнішніх ворогів, що ми й спостерігаємо на прикладі їх війни з готами. Для того щоб вижити в умовах агресії войовничих готів, захистити свою землю, свої сім'ї й зберегти себе як народ, анти мусили проявити солідарність і взаємодопомогу та об'єднатися в державу. Отже, утворення держави Антів прискорила необхідність політичного об'єднання народу для боротьби проти іноземного поневолення з боку готів.

Отже, держава Антів склалася за принципами, які визначив Платон.

Подібний випадок з державотворенням маємо у Чехії. Коли у них поставало питання визначення національної ідентичності в історичній площині, чехи виокремили князівство Само, яке вважається однією з найдавніших держав усіх слов'ян. А проіснувало воно нетривалий період часу – з 623 до 660 рр. Зі смертю князя Само, держава Само занепала. Однак сам факт утворення, існування і розвитку князівства Само мав велике історичне значення як зачаток утворення чеської держави.

Щось подібне могло статися й після смерті короля антів Божа, його синів і 70 воєвод. Подальша доля королівства Божа нам невідома, але відомі імена багатьох інших правителів антів V–VII ст., що свідчить – державотворення на давніх українських землях продовжувало розвиватися.

Однак на просторах від Дністра до Середнього Дніпра існували й ще давніші, ніж королівство Божа, державні утворення, згадки про які дійшли до нас у творах античних авторів, а також у монументальних пам'ятках оборонного зодчества та інженерної думки (грандіозні городища середини I тис. до н. е., Змійові й Траянові вали II ст. до н. е. – VI ст. н. е., штучно створена велетенська водойма середини I тис. до н. е. – початку н. е., відома під назвою Амадоцьке озеро). Але це окрема і велика тема, яка стосується проблеми державотворення, державності й держави на давніх українських землях у межиріччі Дністра та Середнього Дніпра, на яких у середині IX ст. діяла держава Аскольда і Діра, а після їхньої загибелі – Київська держава із назвою “Русь”.

Найдавніший період державотворення на українських землях охоплює час від трипільської археологічної культури VI–III тис. до н. е., тобто пізнього етапу Стародавнього світу, й до захоплення Києва військом варяга Гелгі (літописний Олег) у 882 р., що хронологічно відповідає періоду раннього Середньовіччя. Це дуже насичений на важливі події період державотворення в Україні. Саме йому присвячена наша монографія “Постання української державності”, яка готується до друку у видавництві “Право України”. Цей час можемо назвати періодом постання давньої української державності.

Про термін “постання української державності”

Під час дослідження теми походження української державності виникла проблема назви самої монографії, яка б охоплювала не тільки початки державності, а й дещо пізніший час її розвитку. Серед різноманітних можливих визначень: *походження, витоки, початки, зачатки, виникнення* автори обрали українське слово *постання*. Ми вважаємо, що воно точніше й повніше відображає первісний етап зародження, становлення та розвитку державності на давніх українських землях.

Академічний “Словник української мови” дає два визначення слова *постання*: 1. Дія за значенням постати. 2. Походження³⁸. Дієслово *постати* є синонімом слова *поставати* й має три значення: 1. Зароджуючись, ставати дійсним, існуючим; утворюватися з чого-небудь; виникати; з’являтися, ставати, організовуватися, створюватися, брати початок, походити від чого-небудь, набувати значення³⁹.

Друге значення слова *поставати*: 1. Стати; стоячи, розміститися де-небудь. 2. Перестати йти, рухатися, працювати, зупинитися.

Третє значення: стати, зробитися кимсь або якимсь⁴⁰.

З урахуванням цього визначення слова *постання* порівняно з іншими подібними термінами найбільш стисло, повно й усебічно відповідає процесам зародження, початків, витоків, розвитку і становлення державності на давніх українських землях, саме тому його й обрано для назви монографії “Постання української державності: часи Стародавнього світу, Античності та раннього Середньовіччя”. Тож термін *постання української державності* охоплює період від зачатків державності на давніх українських землях, тобто від її зародження (виникнення, витоків) й подальшого розвитку та становлення.

³⁸ Словник української мови: в 11 т. Т. 7: Поїхати–Приробляти (І Білодід (голова редкол.), Наук. думка 1976) 376.

³⁹ Там само 361–362.

⁴⁰ Там само 362.

Про визначення термінів “українська державність” і “українська держава”

Ці категорії є близькими, але не тотожними й рівноцінними, а тому потребують деякого пояснення.

До категорії *українська державність* автори монографії віднесли усі відомі події та факти, пов’язані з державотворенням на землях нинішньої України, незалежно від їх етнічної належності. При цьому виходили з традицій історії європейських країн. До історії Франції відносять усе, що відбувалося на її нинішній території із найдавніших часів. Тобто історія Франції – це передусім історія її території. Так само було з таким предметом, як “Історія СРСР” – у його межах вивчали всі події, які відбувалися на території цієї держави в далекому минулому, незважаючи на те, що вона була утворена щойно у 1922 р.

Відповідно й “Історія України” має охоплювати усі події на її території ще з часів кам’яного віку, бо це все є українською історією. Відповідно й усі події і факти щодо таких категорій, як *державність* і *держава* правомірно називати українськими, бо вони є складовою української історії.

Тому “Історію української державності” як предмет окремої наукової дисципліни автори поділили на дві великі категорії – державне життя на території теперішньої України від найдавніших часів, незалежно від її археологічної чи етнічної належності (трипільців, агатирсів, праслов’ян, кімерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів, аварів) та власне українську національну державність, тобто державність українського народу.

Державність є становим хребтом буття кожної великої нації. Але виникає запитання: з якого часу починається історія самого українського народу? Академічна праця “Історія України: нове бачення”, яка впродовж 1990–2020 рр. неодноразово перевидавалася й стала основою для навчальних програм, рекомендованих Міністерством освіти України, розпочинає відлік історії українського народу щойно з 860 р. – часу нападу флотилії русів на Константинополь⁴¹. Більше того – автори цієї книги закликають молодь не “удревнювати” історію “етнічних українців” і запевняють, що український народ ‘вийшов на історичну арену дещо пізніше – уже в середньовіччі часи’⁴². 860 р. належить до періоду раннього Середньовіччя.

Однак зачатки народу та відлік його історії слід вести не від загальних тверджень окремих істориків і наведених ними випадкових дат, а від мовних фактів, які засвідчують наявність мови відповідного народу. Тобто мова є найголовнішою і визначальною ознакою буття народу. Про походження народу передусім свідчить мова, якою він розмовляє. Час постання мови свідчить про наявність її носія – народу. Мова є головним доказом самого народу. Отже, питання про час виникнення мови є відповіддю на питання про час постання самого народу. Таким чином такі поняття, як мова,

⁴¹ *Історія України: нове бачення: навч. посіб.* (В Смолій (ред), Альтернативи 2000) 27.

⁴² Там само 26.

народ і державність нерозривно пов'язані між собою. Про національну державу народу можна говорити лише з часу постання не лише держави, а й його мови.

За висновками українських мовознавців Юрія Шевельова, Григорія Півторака, Костянтина Тищенка, українська мова виокремилася із лона праслов'янської та існувала як самостійна й самобутня вже у VI ст. н. е. Виходить, що вже тоді був і її носій – український народ.

VI ст. н. е. – це період, коли на землях нинішньої України від Карпат, Дністра та Західного Бугу на заході до лівих допливів Середнього Дніпра й Сіверського Дінця проживав численний слов'янський народ, відомий з творів візантійських авторів під назвами *анти*, *склав'їни*, *роси* і *росомони*. Територія проживання цього народу збігається із зоною поширення пам'яток археології черняхівської археологічної культури II–V ст. н. е.

Оскільки походження українського народу тісно пов'язане із його розмовною мовою, то цьому питанню у монографії “Постання української державності” присвячено найбільшу її четверту частину обсягом понад 200 сторінок.

На відміну від праць згаданих мовознавців, які встановили наявність української мови вже у VI ст. н. е. на підставі фонологічних досліджень та історико-порівняльного мовознавства, у монографії використано надзвичайно багаті дані українського фольклору, етнографії, давньої української лексики, мовних контактів з аварами, гунами, запозичень з готської мови, краєзнавства, археології, антропології, антропонімії, топонімії та навіть транспортної й будівельної термінології. У сукупності це дало підставу для висновку про те, що основні риси української мови виокремилися із праслов'янської мови вже у II–III ст. н. е., а в IV–V ст. н. е. українська мова побутувала як цілком самостійна. Таке узгоджується із твердженням видатного німецько-лужицького славіста Гайнца Шустер-Шевця, який здійснив немало лінгвістичних досліджень слов'янських етно- та глотогенезу й дійшов висновку, що праслов'янська мова розпалася ще у III ст. н. е. Тобто, згідно з його висновками, у III ст. вже не було праслов'янської мовної єдності – вона розділилася на західну й східну її частини, тоді ж почали формувалися окремі слов'янські мови та народи. Тобто вже у III ст. н. е. праслов'яни розділилися на дві великі гілки – західну і східну. Західні слов'яни проживали на просторі від Лаби (Ельби) до Вісли і Західного Бугу, а східні слов'яни тоді охоплювали територію нинішньої України. Тобто у III ст. н. е. території нинішніх Білорусі, а тим більше пізнішої Московії не могли мати до східних слов'ян жодного відношення.

Окрім цього, згаданий славіст наголосив, що жодних західнослов'янських і південнослов'янських спільнот ніколи не існувало. На цьому тлі твердження про спільну східнослов'янську єдність українців, білорусів і росіян видається анахронізмом.

Висновки Г. Шустер-Шевця щодо розпаду праслов'янської єдності ще в III ст. н. е. підтримали відомі українські мовознавці Олексій Стрижак і Костянтин Тищенко. Більше того, К. Тищенко провів дослідження методом М. Сводеша (метод глотохронології) і встановив, що спільна для усіх слов'ян мова існувала ще 1800 років тому. Це відповідає II ст. н. е. і є ще одним доказом того, що III ст. було тим часом, коли праслов'янської мовної єдності вже не було, вона розпалася. Саме тоді українська мова постала як цілком самостійна, виокремившись безпосередньо із праслов'янської мови. Таке твердження не викликає ні сумнівів, ні застережень. Звідси випливає ще один висновок. На прабатьківщині слов'ян, у межиріччі Дністра й Середнього Дніпра час II–III ст. н. е. став завершальним перехідним періодом від праслов'янської мовної єдності до української мови.

Отже, основні фонологічні й лексичні особливості мови, яку тепер ми називаємо українською, остаточно сформувалися вже у III–IV ст. н. е. На цей час, зокрема 375–376 рр., припадають перші згадки візантійських джерел про антів і їх короля Божа. Звідси випливає, що анти розмовляли українською мовою, а їх король Бож був українцем.

Ці факти дають підставу для ще одного дуже важливого висновку: держава Антів стала першою національною українською державою. У 2025 р. виповнилося 1650 років державі Антів, а цього, 2026, року минає 1650 років від часу загибелі короля Божа.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Makohon S, Tkach A, Tsvietkov V, *Rozvytok radianskoi derzhavnosti na Ukraini* (Polityvdav Ukrainy 1966) (in Ukrainian).
2. Nash Hryhorii, *Istoriia ukrainskoho narodu* (Bohdana 1993) (in Ukrainian).
3. Shelest P, *Ukraino nasha Radianska* (Polityvdav 1970) (in Ukrainian).
4. Vynnychenko V, *Vidrodzhennia natsii: (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [marets 1917 r. – hruden 1919 r.]): v 3 ch. Ch. 2* (Viden, Dzvin 1920) (in Ukrainian).
5. Vynnychenko V, *Zapovit bortsiam za vyzvolennia* (Knyha rodu 2008) (in Ukrainian).

Edited and translated books

6. *Istoriia Ukrainy: Nove bachennia: Navch. posib.* (V Smolii (red), Alternatyvy 2000) (in Ukrainian).
7. Klavdii Elian, *Strokati istorii* (Dzvinka Koval (perekład) Apriori 2020) (in Ukrainian).
8. Platon, *Derzhava* (Dzvinka Koval (perekład), Apriori 2021) (in Ukrainian).
9. Polybyi, *Vseobshchaia ystoriia v soroka knyhakh. T. II. Kn. VI–XXV* (F Myshchenko (perekład), Yuventa 1995) (in Ukrainian).
10. Tsitseron Mark Tului, *Pro derzhavu; Pro zakony; Pro pryrodu bohiv* (V Lytvynov (per.), Osnovy 1998) (in Ukrainian).
11. *Ukrainska derzhavnist: istoryko-pravnychi narysy* (V Smolii (zah red), 2-he vyd., dopovn., Pravo Ukrainy 2021) (in Ukrainian).

Journal articles

12. Hrechenko V, 'Do pytannia pro sutnist poniattia "derzhavnist"' [2002] 20 Visnyk Natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav 244–249 (in Ukrainian).
13. Shevchuk L, 'Z istorii stanovlennia ukraïnskoi derzhavy: slovianski protoderzhavy' [2016] 62 Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria yurydychna 72–79 <https://doi.org/10.30970/vla.2016.62.385> (in Ukrainian).
14. Sviatotskyi O, 'Poniattia, oznaky, atrybuty ta symvoly derzhavnosti' [2021] 9 Pravo Ukrainy 22 <https://doi.org/10.33498/louu-2021-09-022> (in Ukrainian).
15. Taranenko M, Taranenko M, 'Pershi derzhavni utvorennia na terytorii Ukrainy' [2016] 1/2 (29/30) Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia, Sotsiolohiia. Pravo (in Ukrainian).
16. Terliuk I, "'Derzhava" i "derzhavnist": do problemy teoretyko-pravovoho ta istoryko-pravovoho zmistu poniat v konteksti ukraïnskoho (natsionalnoho) derzhavotvorennia' [2021] 7(29) Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seria: "Iurydychni nauky" 17–27 <https://doi.org/10.23939/law2021.29.017> (in Ukrainian).

Newspaper articles

17. Chorna S, 'Ukraïnska derzhavnist: vytoky ta etapy stanovlennia' (Holos Ukrainy, 15 travnia 2018 r.) <<https://www.golos.com.ua/article/302908>> (accessed 29.07.2026) (in Ukrainian).

Encyclopedias and dictionaries

18. Boiko O, Derzhavnist, *Velyka ukraïnska entsyklopediia* <<https://vue.gov.ua/Derzhavnist>> (accessed 29.07.2026) (in Ukrainian).
19. *Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija* (v 30 tomah) T. 7. Gogol' – Debit (A. Prohorov (gl. red.), Sovetskaja jenciklopedija 1972) (in Russian).
20. *Derzhavotvorennia* (Vikipediia) <<https://uk.wikipedia.org/wiki/Derzhavotvorennia>> (accessed 29.07.2026) (in Ukrainian).
21. *Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'* (Sov. jenciklopedija 1983) (in Russian).
22. *Slovník ukraïnskoi movy: v 11 t. T. 7: Poikhaty-Pryrobliaty* (I Bilodid (holova redkol.), Nauk. dumka 1976) (in Ukrainian).
23. *Ukraïnska radianska entsyklopediia: v 12 t. T. 3: Herdan-Elektrohrafiiia* (M Bazhan (holov. red.), URE 1979) (in Ukrainian).
24. *Ukraïnskyi Radianskyi Entsyklopedychnyi Slovník: u 3-kh t. T. 1: A – Kabarha* (M Bazhan (holov. red.), URE 1986) (in Ukrainian).
25. *Yurydychna entsyklopediia. T. 2: D-I* (Iu Shemshuchenko (red), Ukraïnska entsyklopediia im. M. P. Bazhana 1999) (in Ukrainian).

Dmytro Chobit
Victor Akulenko

THE EMERGENCE OF UKRAINIAN STATEHOOD AND ITS SIGNIFICANCE IN THE HISTORY OF THE PEOPLE

ABSTRACT. The state and statehood are the fundamental attributes of the civilizational development of every nation, its independence, and autonomous existence. However, as of today, the general framework of state-building on Ukrainian lands during the period from Antiquity and the Ancient World to the early Middle Ages remains almost unexplored, which is why this issue is given primary attention.

The article defines the terms "state", "proto-state", "statehood", "state-building", and "idea of statehood". Concepts such as language, people, and statehood are inextricably linked. A nation-state of a people can be spoken of only from the moment of the emergence not merely of the state itself, but also of the people and their language. It is language that constitutes the defining attribute of a people. Where there is language, there is its bearer – the people.

The core phonological and lexical features of the language now known as Ukrainian were fully formed by the 3rd–4th centuries AD. At this time, particularly in 375–376 CE, the earliest references to the Antes and their king Boz appear in Byzantine sources. If there was a king recognised by neighbouring states, then there was also a state. In the state of the Antes, the Ukrainian language was spoken, and therefore their king Boz was an ethnic Ukrainian.

These facts provide grounds for another important conclusion: the state of the Antes became the first national Ukrainian state. In 2025, the Kingdom of the Antes marked its 1650th anniversary, and in 2026 it is 1650 years since the death of King Boz.

KEYWORDS: state; statehood; state-building; idea of statehood; state-forming people; emergence of Ukrainian statehood; Kingdom of Boz.

Головатий Сергій. Щодо мови правничої. Студії. Зібране. Словники. Документи. К. : Наш Формат, 2024. xiv, 1016 с. : іл. (XXXII).

Ця книга – про українську правничу мову, яка зазнала глибокого змосковщення, особливо від кінця 20-х років XX ст. за тотальної советизації всіх сфер життя українців. За десятиліття інтенсивних трансформацій з української мови витіснено базові елементи *правний* і *правничий*, натомість накинута росіянізм-калька правовий, а в слові *право* начисто стерто його первинний серцевинний смисл – *ідеал справедливого*. Советизація поняття «право» через нашарування на нього ідеології «червоного», «революційного» та «радянського» спричинила спотворення смислів і знищення сутності ключових понять і явищ у царині права, що їх в українській мові досі позначають за московськими моделями як *правова держава*, *правовий закон*, *правова норма*, *правова система*, *правова наука*, *правова позиція* тощо.

Такі перенесення в українську правничу мову чужих, непитомих елементів, усталених словосполук зі спотвореними смислами ключових понять унеможливлювали точний переклад українською мовою актів міжнародного права, спеціальних юридичних текстів з англійської, німецької та інших мов, зробили непридатними для професійного використання тлумачні й перекладні словники.

Книга повертає до спадщини українських правників і мовознавців 20–30-х років XX ст., чий внесок у формування української наукової термінології, зокрема і з ділянки правництва, об'єктивно й гідно ще не поціновано.

Провідне завдання розвитку української правничої мови, наукової термінології правознавства – очищення їх від московського і советського спотворень, вироблення й використання в юридичних текстах питомих українських термінів і моделей словосполук. З цією метою автор запропонував подати в українському тлумачному словнику нове, десоветизоване, пояснення змісту та структуру значень терміна *право*, що конче потрібне для оновлення системи української правничої термінології.

Для правників, мовознавців, перекладачів, широкого кола шанувальників української мови.

II. Джерела і пам'ятки українського права як основи державності

Ольга Борисова

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри історії, археології та гуманітарних наук
Харківської гуманітарно-педагогічної академії
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0875-9065>
utraesus@ukr.net

Володимир Греченко

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
провідний науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії
з проблем правозастосування і міжнародної співпраці
Харківського національного університету внутрішніх справ,
керівник Східного регіонального відділення
Наукового центру Української державності імені професора
Володимира Кульчицького НАПрН України
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>
grechenko18@gmail.com

УДК 340.15 (477): 321.01

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА ЯК НЕВІД'ЄМНІ ПІДВАЛИНИ ТА АТРИБУТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

АНОТАЦІЯ. У статті висвітлюються взаємозв'язок і взаємовплив пам'яток права України – Русі на генезу української державності в головних її аспектах.

МЕТА СТАТТІ. Автори поставили собі за мету дослідити розвиток української державності, починаючи від доби Руської держави з центром у Києві, та важливі віхи в її утвердженні, що набули втілення у найвидатніших пам'ятках права, створених українським народом та його політичною елітою у цей час.

Ця мета конкретизується в таких завданнях: визначити значення пам'яток права як атрибутів української державності на найголовніших етапах її становлення та розвитку; проаналізувати основні аспекти досліджень вітчизняної історико-правничої літератури у вивченні взаємовпливу та взаємозв'язку розвитку української державності та українського права.

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА. Основним методологічним принципом був принцип історизму, що дало змогу аналізувати історичні факти і явища в розвитку і взаємозв'язку. Цей принцип дав можливість авторам розглянути еволюцію української державності у часовій динаміці в контексті тих історичних змін, що відбувалися в цей період, з'ясувати їхній вплив на характер і форми діяльності державних органів. Принцип багатofакторності дав можливість сукупного вивчення об'єктивних і суб'єктивних чинників історичного розвитку української державності з урахуванням як загальних тенденцій, так і часових особливостей.

У статті підкреслюється політичне, наукове та виховне значення проблеми історії української державності, її зв'язок з актуальними проблемами життєдіяльності сучасної України. Це особливо актуально сьогодні, в період війни за незалежність України проти російської агресії. У статті розглядається питання про джерела права як про матеріальні причини виникнення права в Руській державі, про джерела права як форми його виразу, починаючи з найдавніших часів, про джерела пізнання права в Руській державі. Автори зосередили свою увагу на характеристиці значення основних пам'яток права, починаючи від перших етапів генези української державності.

Ключові слова: Україна; українська державність; пам'ятки права; націотворення; Руська земля.

*Україна – це супер. Україна – це ексклюзив.
По ній пройшли всі катки історії.
Вона загартована найвищим гартом*
Ліна Костенко

Історичні факти переконливо свідчать, що український народ протягом багатьох століть мав свою державність, відстоював її, боровся за її відродження та збереження. Свою державність він творив на власній землі, а не шляхом загарбання й поневолення чужих територій, власними зусиллями, своєю кров'ю і потом. Історична драма України полягала в тому, що впродовж віків змінювалась її територія, на ній співіснували різні державні структури, тож природний самобутній шлях українського народу був ускладнений і був формально не такий очевидний. Навіть сьогодні, у XXI ст., північно-східний сусід України – Московія, трактує український народ не тільки не державним, назавжди прикутим до інших держав, а навіть приреченим розчинитись у складі панівної (російської) нації, а його державу – такою, що “не відбулася”¹.

Слід зазначити, що в історії існували держави-цивілізації “великих рік” (Єгипет, Межиріччя, Індія, Китай), морські (Крито-Мікенська, Греція, Рим, Японія), а ось Україна як геополітична реальність давнини являла собою інший світ – це не була територія, обнесена мурами, це була мережа (“річковий океан”), що з'єднувала різні світи – цивілізацію Лісу (Європа) і цивілізацію Степу (Азія). Це був геополітичний фронтір, зона Переходу. І тому об'єктивно тут не могла скластися така ж державність, яка була в річкових чи морських цивілізаціях.

Україна належала до Європи вже хоча б тому, що з часів Геродота межею між Європою й Азією вважалася ріка Танаїс (вчені виявили, що можна говорити про Танаїс I (власне Дон) і Танаїс II (Сіверський Донець)). На нашу думку, тут треба бачити так зв. слов'янський “Великий Дон”, тобто систему обох річок²), тобто фактично це – майже точно сучасний південно-східний кор-

¹ О Борисова, А Климов, *Історія української державності: підручник у 2-х томах. Т. 1. Давні часи. Середньовіччя. Нова доба* (Кондор 2018) 6–7.

² О Борисова, *Релігійний чинник у геополітичних устремліннях еліт України в добу Середньовіччя* (Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка 2010) 76.

дон України. І через анклав Північного Причорномор'я і Криму, куди просунулась антична цивілізація, вона сприйняла полісно-федеративний устрій державності. Звідси – назва її держави: “Руська земля” як об’єднання земель (Київська земля, Переяславська, Чернігівська тощо).

Утім, у 839 р. Бертинські аннали повідомили про прибулих до імператора Людовика Благочестивого послів “народу Рос (Rhos)”, чим зафіксували вихід мешканців наших земель на світло європейської дипломатії. Це була фіксація реальної, могутньої державницької енергії молодого етносу, живого потоку, який ще не мав “імені” в офіційній історії, але вже мав колосальну творчу силу, в результаті якої держава постала, і не проста...

Як відзначає український культурфілософ О. Гуцуляк, Руська земля 3 лютого 852 р. (6360, індікта 15) постає як *третій шлях*. Це – момент, коли внутрішнє самовідчуття народу (“хто ми?”) зустрічається із зовнішнім визнанням (“як нас називають інші?”). Останнє – це спроба “системи” того часу (імперій) зафіксувати, легітимізувати та впорядкувати придніпровський хаос під одним брендом – Русь. Це перехід від “дикого” стану до стану “амфібії”, що вільно почувається і в степовому океані, і в залах візантійських палаців, користується грецьким письмом та арабським сріблом, але не стає ні греком, ні арабом. Здатність бути частиною Європи, але зберігати свою унікальну “річкову” ідентичність; здатність поглинати впливи, але не розчинятися в них³.

Повідомлення літописця, що Руська земля “нача ся прозывати...” є фіксацією того, що молода держава не чекає, доки “великі світу цього” якось її “охрестять”, а вписує себе в літопис під самоназвою, виказуючи тим прагнення до окремішності від них. Постала спільнота людей, які вирішили “назватися” (створити свій “протокол”), щоб вийти з-під контролю глобальних Левіафанів (Візантії, Хазарії та Халіфату). Це – спроба створити свій Край Свободи (“Руську землю” як “Оу-Країну”), використовуючи старі хронікальні коди для легітимізації майбутнього бунту. Історія Русі – це “пригода духу”, де з маргінальних (з точки зору Риму чи Константинополя) “варварів” народжується лотос могутньої держави⁴. Ще на початку своєї історії, у 814 р., Русь територіально рівнялася зі Східною Римською імперією та імперією Каролінгів, а в період свого розквіту, в часи правління Володимира Великого, перетворилася на найбільшу європейську державу.

Правитель її мав титул Rex⁵, що трактувався як “цар царів” або імператор і був рівний титулам каганів Хазарії, імператорів Східної Римської та Священної Римської імперій. На жаль, проблемі титулятури київських володарів не надається належної уваги в нашій науці, а вони ж мали на титул

³ Доктрина “Русь як Первинний Код України” (Мезоєвразія, 03.02.2026) <https://mesoeurasia.blogspot.com/2026/02/blog-post_3.html> (дата звернення 27.07.2026).

⁴ Там само.

⁵ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum* (M Plezia (ed), Polska Akademia Umiejętności 1994) 136.

такого рівня якесь право. Адже Римська Апостольська канцелярія відразу визнала його за ними, а, наприклад, за польським королем визнавала тільки титул *Dux*, на порядок нижчий від *Rex*-а, та й ті ж правителі Московії, включно з Іваном Грозним, весь час будуть намагатися отримати від неї титул *Rex*, а їх весь час будуть ставити на місце, звертаючись до них тільки “*Duce...*”⁶.

Руська державність поставала не просто як молода європейська держава, а конкурент тогочасним імперіям, а після прийняття християнства як офіційної релігії – з потенціалом і претензією (ідеологія “Київ – новий Єрусалим”) на новий світовий християнський центр! Ще й християнство в себе ввела таке, яке не було ні грецьким, ні латинським (див. аріанський Символ віри в “Літопису Руському”, який приймав Володимир Святославич при особистому хрещенні), чітко показуючи те, що ми зазначили вище – *свій третій шлях*. Про нього нам свідчить вся символіка Софії Київської та багатотомова “традиція” нищення і фальсифікації наших історичних джерел спочатку греками-митрополитами, а згодом “православними братами” росіянами як за часів Російської імперії, СРСР, так вони роблять і сьогодні, знищуючи наші бібліотеки й архіви на окупованих ними українських землях.

На нашу думку, варто, нарешті, звернути увагу на те, що термін *Dux de Kiev* (тобто князівство як таке) став уживатися в європейських джерелах щодо Києва тільки після його розгрому суздальцями в 1169 р. і можливого вивезення ними з пограбованої Софії Київської важливих у династичному аспекті речей. Необхідно змінити всю методологію трактування Київської держави як князівства як неправильну, неточну й таку, що принижує політичний статус та міжнародний авторитет великих київських володарів⁷. Вважаємо правильною думку І. Бойка, що Київська держава була імперією русів⁸. Тож з огляду на тенденції у світовій науці щодо оцінки імперій як неминучого фактору розвитку на шляху до історичного формування цивілізації взагалі⁹, треба все, що стосується Київської держави, переглядати й переосмислювати.

Щодо організації суспільства, формування державної влади і права в Київській державі слід відзначити, що все це відповідало європейській моделі й наочно простежується у виробленні захисних механізмів від тиранії та деспотизму. Проявами тяжіння до демократизму були вікові традиції Русі, які не давали абсолютизуватися владі князя. Становлення української державної традиції зародилося також у культурі Київської держави, де були

⁶ О Борисова, ‘Проблема титулу *Rex* у геополітиці Середньовіччя’ [2008] 28(1) Історичні записки: Збірник наукових праць 3–10.

⁷ О Борисова, ‘Династичний потенціал Великого князівства Київського в геополітичному вимірі Східної Європи (кінець XIII – середина XIV ст.)’ [2017] 1(231) Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля 16.

⁸ І Бойко, ‘Руська правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції’ [2022] 75 Вісник Львівського університету. Серія юридична 7 <http://doi.org/10.30970/vla.2022.75.003>.

⁹ Ж Башлер, *Нарис загальної історії* (Є Марічев (пер. з фр.), Ніка-Центр 2005) 102–106.

закладені основи української писемності, мови, історії, права, світогляду. Перші літературні кириличні пам'ятки – “Повість временних літ” та “Слово о полку Ігоревім” – були водночас першими українськими державно-правовими ученнями¹⁰. У них узагальнювався історичний і державотворчий досвід русів-українців, зберігалися фундаментальні настанови на розбудову держави.

Значний внесок у розробку цього питання зробив Олександр Святоцький у своїй статті 2019 р. Він дав таке комплексне визначення поняття “державність”. На його думку, державність – це устрій усього матеріального і духовного буття цілого народу. Автор підкреслює (і ми з цим повністю згодні), що зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям “державна”. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання своєю чергою є однією із складових – своєрідним вінцем державності. Істотною новацією в розробці цього питання було визначення О. Святоцьким ознак державності, куди входить і система правових норм (закони та підзаконні акти), які регулюють відповідні суспільні відносини¹¹, про що ми вже писали в одному з попередніх чисел “Права України”¹².

Києво-руський період української державності став часом закладання *джерел українського права*, пам'ятки яких ми пропонуємо розглядати у трьох взаємозв'язаних аспектах:

І. Про джерела права як матеріальні причини виникнення права в Руській державі:

1. Воля князів та їхніх мужів (бояр, старших дружинників), які, зокрема, поіменно перелічені в давніх правових пам'ятках – договорах з Візантією 911 і 944 рр.¹³ Та й пізніше, у XI ст., як сказано у ст. 2 “Руської правди”, у ролі законодавців виступали відразу три князі зі своїми мужами, а у виданні “Статуту Володимира Всеволодовича” брала участь його дружина¹⁴.

2. Воля міських общин та їх еліти (боярства), виражена в рішеннях посадових осіб міського самоврядування і народних зборів – вони укладали з князями договори (“ряди”), разом з ними князі видавали свої постанови (верхівка киян перелічена поіменно на початку “Статуту Володимира Всеволодовича” (ст. 53 Розширеної редакції “Руської правди”).

3. Воля вищих церковних ієрархів, які мали неабиякий вплив на могутніх київських, чернігівських, суздальських та інших князів, як це видно на прикладі Кирила Туровського, який був прибічником сильної влади, але

¹⁰ Бойко (н 8) 8.

¹¹ Олександр Святоцький, ‘Українська державність: поняття, основні ознаки, символи, атрибути, витоки та етапи становлення’ (Голос України, 23 лютого 2019) <<https://www.golos.com.ua/article/314085>> (дата звернення 27.07.2026).

¹² В Греченко, ‘Розробка і дослідження доктрини української державності в історико-правничій літературі доби незалежності України’ [2025] 4 Право України 148–163 <http://doi.org/10.33498/louu-2025-04-148>.

¹³ Бойко (н 8) 8.

¹⁴ В Арістов, ‘Устав Володимира Мономаха’ <https://www.history.org.ua/?termin=Ustav_Monomakha> (дата звернення 27.07.2026).

водночас застерігав правителів, що нею потрібно вміло розпоряджатися, робити людям добро, піклуватися про їхній матеріальний і духовний стан; засуджував міжусобні війни між князями, їхні претензії на великий князівський престол, наголошуючи, що владу дав Бог, закликав до єдності Русі¹⁵.

4. Воля населення держави. Ми мало що знаємо про життя місцевих громад у цей період, але немає сумнівів, що вони більшу частину спорів вирішували самі на основі звичаїв, що склалися в їхньому середовищі.

Звичаєве право відіграло значну роль у генезі української державності. Як образно та логічно відзначає сучасна дослідниця Марія Мірошніченко, 'у ньому закодована інформація про ментальні уявлення українського народу про справедливість – космічну, божественну, природну, що споріднює його з природним правом'¹⁶. Відмінність полягає лише в тому, що природне право є сукупністю універсальних норм і принципів, що лежать в основі усього правового життя людства. Звичаєве право поряд з мораллю, етикою формує етнокультурну систему окремого народу, в ареалі якого й відбувається формування національної державності¹⁷.

II. Про джерела права як форми його виразу, починаючи з утворення Руської держави:

1. Правові звичаї (кровна помста, звичаї, що згадуються у договорах Руси з греками та ін.).

2. Договори (ряди) князів і міст з іноземними правителями і містами, а також одне з одним (хресні грамоти, поряди) (на жаль, до нашого часу їх збереглося дуже мало).

3. Судові прецеденти. Деякі з них зафіксовані у складі "Руської правди".

4. Князівське законодавство, з якого відомою нам пам'яткою є "Руська правда", основу якої заклав великий князь Ярослав Володимирович, продовжили роботу над нею його сини і спадкоємці Ізяслав, Святослав і Всеволод, онук Володимир ("Статут Володимира Всеволодовича"); є ще низка частин, не атрибутованих конкретним князям. Ця пам'ятка дійшла до нас у кількох редакціях.

5. Церковні статути як особливий вид князівського законодавства – вони регулювали становище церкви в тогочасному суспільстві та юрисдикцію церковного суду. До нас дійшли статути, приписувані великим князям Володимиру Святославичу і Ярославу Володимировичу, але чи були вони видані саме ними й саме в тому вигляді, в якому збереглися до нашого часу, – питання дискусійне.

¹⁵ Є Зозуля, О Туренко, І Іванов, *Історія вчень про державу і право: навч. посіб.* (Олді Плюс 2018) 26.

¹⁶ М Мірошніченко, 'Звичаєве право в спадкоємному розвитку української державності', *Українська державність: історико-правничі нариси* (В Смолій (заг ред), 2-ге вид., доповн., Право України 2021) 100–109.

¹⁷ О Івановська, П Івановський, *Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навч. посіб.* (Київський університет 2014) 4.

6. Церковні канони і правила. Це насамперед – слов'янська адаптація грецького “Номоканону” під назвою “Кормча книга”, складена, як вважають деякі дослідники, за Ярослава Мудрого, та “Закон судний людем” (XIII ст.), створений на основі 17 титулу грецької “Еклоги”. Сюди ж відносять і монастирські статuti і правила.

7. Грамоти, що видавалися князями і церковними ієрархами. Ними надавалися зазвичай монастирям ті чи інші привілеї, імунітети і вилучення із загальних правил.

III. Про джерела пізнання права в Руській державі:

1. Літописи. У них містяться самі юридичні пам'ятки як точно передані (договори Руси з греками, Коротка редакція “Руської правди”), так і в переказі (договори князів одне з одним), а також конкретні приклади правових казусів, випадків застосування правових норм (один із ранніх – суд над волхвами в 1071 р.).

2. Грамоти, у т. ч. берестяні, які містять інформацію як про правові норми, так і про їх застосування.

3. Агіографічні твори – “Києво-Печерський патерик”, “Житіє Авраама Смоленського”, де є опис судових процесів за участю кліриків.

Варто відзначити, що свідчення щодо юридичних казусів із літописів, грамот, житій тощо досі не узагальнені, а їхнє співвідношення з буквою закону не досліджене.

Як слушно відмічає відомий український правник, професор Петро Захарченко, про глибоку прив'язаність українського права до національного духу народу чи нації свідчать слова, що належать Ш.-Л. Монтеск'є: “Закони мають відповідати властивостям народу для якого вони створені, надзвичайно рідко закони одного народу можуть згодитися для іншого народу”¹⁸. Саме тому історія українського права – це історія правотворення та правозастосування не лише, власне, джерел і норм, створених правовою думкою українського народу, а й імплементація правових традицій і законотворчого досвіду правових систем і культури тих народів і держав, до складу яких потрапили українські етнічні території. Цей процес не був одностороннім, адже й українські правові норми (здебільшого звичаєві) нерідко використовувалися правовими системами держав, у складі яких перебували українські території¹⁹. Ця тема стала ще більш актуальною в умовах війни за незалежність України, коли російська псевдоісторична наука неправомірно намагається присвоїти собі всю правову спадщину Руської держави з центром у Києві.

Фундаментальну роль в українському державотворенні відіграла “Руська правда”. Вона заклала основи вітчизняної правової культури, зміцнила

¹⁸ Цит. за: П. Захарченко, “Історія українського права: поняття, історична та компаративістична складові її ідентифікації” [2020] і Право України 52–63 <https://doi.org/10.33498/louu-2020-01-052>.

¹⁹ Там само.

державну організацію, захистила приватну власність, регламентувала соціальні відносини та стала основою для наступних правових документів, включаючи Литовські статuti. Її історичне значення в тому, що вона відображала правовий світогляд українського народу та засвідчила високий рівень розвитку правової думки в Київській державі. Цей документ символізує тяглість української правової традиції, є джерелом для вивчення державного апарату та економічного життя. “Руська правда” була не просто збірником законів, а дієвим інструментом розбудови Київської держави, що базувався на місцевих звичаях. “Руська правда” становить важливе джерело для пізнання найдавніших норм українського звичаєвого права, а згодом княжого законодавства і судових вироків. З неї видно, як високо на Русі цінувалося життя, людська честь, осуджувались злочини та вбивці. Не можна не погодитись з цікавим спостереженням О. Зайцева і А. Польової, що навіть сама назва “Руська правда” вирізняється на тлі європейських правових традицій, де подібні збірники норм зазвичай отримували суто юридичні позначення, такі як “закон” чи “кодекс”. Натомість на Русі, попри існування понять “закон”, “статут” чи “звичай”, які активно використовувалися в тогочасному суспільстві, для найвизначнішого правового кодексу було обрано термін “правда”. Ця назва виходить за межі суто юридичного контексту, поєднуючи в собі правові, моральні та навіть філософські аспекти. Вибір слова “правда” не був випадковим. У культурі Русі-України воно мало глибоке значення, асоціюючись не лише з юридичною справедливістю, а й із вищими моральними принципами, божественною правдою та суспільним благом. Такий підхід відображає особливості світогляду того часу, коли право сприймалося не лише як набір норм, а як спосіб гармонізації суспільних відносин на основі етичних ідеалів. У цьому сенсі “Правда” стала не просто назвою документа, а символом правової культури, що поєднувала закон і мораль²⁰.

Отже, києво-руський період української державності став підвалиною генези державно-правових традицій українського народу. Надалі українська правова традиція розвивалася, не втрачаючи зв'язку зі своїми витокami, живлячись джерелами права, успадкованими від Київської держави, створюючи нові пам'ятки права, збагачені досвідом наступних часів.

Пізніше норми “Руської правди” були вміщені також у найвизначнішій пам'ятці українського права гетьманської доби – “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.). Вплив “Руської правди” знаходимо також у розробках і правничих збірниках інших слов'янських народів, зокрема польських статутах короля Казимира та інших. Водночас, за твердженням

²⁰ О. Зайцев, А. Польова, ‘Від звичаю до закону: “Руська Правда” в історії України’ [2025] 36(75)2 Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки 13–14 <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/02>.

Ф. Леонтовича, ‘московське законодавство в час Судебників губить усякий зв’язок зі старовинно-руським правом’²¹.

Звичайно, що в цьому начерку немає змоги говорити про всі пам’ятки права. Згадаємо ще Конституцію Пилипа Орлика 1710 р. (“Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького”), яка є визначною пам’яткою української правової думки, передусім тому, що вона обґрунтувала незалежність України від Московії. Основні аспекти значення Конституції для державотворення полягають у тому, що вона базується на демократичних засадах. Уперше був передбачений поділ влади на три гілки: законодавчу (Генеральна рада, своєрідний парламент), виконавчу (Гетьман і Генеральна старшина) та судову (Генеральний суд). Документ запобігав установленню диктатури, обмежуючи повноваження гетьмана та передаючи ключові питання на розгляд Ради. Конституція проголошувала незалежність України від Московського царства та Речі Посполитої, закріплювалися права козаків, старшини та захищалися права рядових козаків від зловживань старшини. Положення документа фіксували орієнтацію на Європу, що в тих умовах і в історичній перспективі мало величезне значення. Документ продемонстрував високий рівень політичної культури, випередивши свій час, і підтвердив європейський вектор розвитку України.

Конституція Пилипа Орлика стала символом прагнення українців до самостійності та демократії, заклавши підвалини для сучасного українського державотворення.

Ще одна пам’ятка, яку обов’язково слід згадати, – “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.), що стали визначним етапом систематизації права України-Гетьманщини, спрямованим на збереження автономії, кодифікацію місцевих звичаїв, Литовських статутів та магдебурзького права. Цей збірник закріплював станово-правовий лад, права власності та захищав міщан, відіграючи ключову роль у державотворенні. “Права, за якими судиться малоросійський народ” – це пам’ятка права, яка відображала прагнення української еліти XVIII ст. закріпити власну правову систему, що є фундаментом державотворення. Створення кодексу було ініціативою козацької старшини, яка прагнула офіційно підтвердити право України жити за власними законами та вольностями, окремо від московського права. Проект став результатом 15-річної праці найкращих українських правників, продемонструвавши високий рівень правової культури Гетьманщини та заклавши фундамент для майбутньої української конституційної думки.

²¹ С Чорна, ‘Основний Закон: цінності, які обстоюємо та які мають глибоке історичне коріння’ (Голос України, 28 червня 2022) <<https://www.golos.com.ua/article/361763>> (дата звернення 27.07.2026).

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Borisova O, Klymov A, *Istoriia ukrainskoi derzhavnosti: pidruchnyk u 2-kh tomakh. T. 1. Davni chasy. Serednovichchia. Nova doba* (Kondor 2018) (in Ukrainian).
2. Borisova O, *Relihiiniy chynnyk u heopolitychnykh ustremlinniakh elit Ukrainy v dobu Serednovichchia* (Luhan. nats. un-t im. T. Shevchenka 2010) (in Ukrainian).
3. Zozulia Ye, Turenko O, Ivanov I, *Istoriia vchen pro derzhavu i pravo: navch. posib.* (Oldi Plus 2018) (in Ukrainian).
4. Ivanovska O, Ivanovskiy P, *Zvychaie pravo v Ukraini. Etnotvorchyi aspekt: navch. posib.* (Kyivskiy universytet 2014) (in Ukrainian).

Edited and translated books

5. *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum* (M Plezia (ed), Polska Akademia Umiejętności 1994).
6. Bashler Zh, *Narys zahalnoi istorii* (Ie Marichiev (per. z fr.), Nika-Tsentr 2005) (in Ukrainian).
7. Miroshnychenko M, *Zvychaie pravo u v spadkoiemnomu rozvytku ukrainskoi derzhavnosti, Ukrainska derzhavnist: istoryko-pravnychi narysy* (V Smolii (zah red), 2-he vyd., dopovn., Pravo Ukrainy 2021) 100–109 (in Ukrainian).

Journal articles

8. Boiko I, 'Ruska pravda ta yii vplyv na stanovlennia i rozvytok ukrainskoi pravovoi tradytsii' [2022] 75 Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna 7 <http://doi.org/10.30970/vla.2022.75.003> (in Ukrainian).
9. Borisova O, 'Dynastychnyi potentsial Velykoho kniazhinia Kyivskoho v heopolitychnomu vymiri Skhidnoi Yevropy (kinets KhIII – seredyna XIV st.)' [2017] 1(231) Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. Volodymyra Dalia 16 (in Ukrainian).
10. Borisova O, 'Problema tytuliu Rex v heopolitytsi Serednovichchia' [2008] 28(1) Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats 3–10 (in Ukrainian).
11. Hrehchenko V, 'Rozrobka i doslidzhennia doktryny ukrainskoi derzhavnosti v istoryko-pravnychii literaturi doby nezalezhnosti Ukrainy' [2025] 4 Pravo Ukrainy 148–163 <http://doi.org/10.33498/louu-2025-04-148> (in Ukrainian).
12. Zaitsev O, Polova A, 'Vid zvychaiu do zakonu: "Ruska Pravda" v istorii Ukrainy' [2025] 36(75)2 Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia: yurydychni nauky 13–14 <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/02> (in Ukrainian).
13. Zakharchenko P, 'Istoriia ukrainskoho prava: poniattia, istorychna ta komparatyvistychna skladovi yii identyfikatsii' [2020] 1 Pravo Ukrainy 52–63 <https://doi.org/10.33498/louu-2020-01-052> (in Ukrainian).

Newspaper articles

14. Sviatotskyi O, 'Ukrainska derzhavnist: poniattia, osnovni oznaky, symvoly, atrybuty, vytoky ta etapy stanovlennia' (Holos Ukrainy, 23 liutoho 2019) <<https://www.golos.com.ua/article/314085>> (accessed 27.07.2026) (in Ukrainian).
15. Chorna S, 'Osnovnyi Zakon: tsinnosti, yaki obstoiuiemo ta yaki maiut hlyboke istorychne korinnia' (Holos Ukrainy, 28 chervnia 2022) <<https://www.golos.com.ua/article/361763>> (accessed 27.07.2026) (in Ukrainian).

Websites

16. Aristov V, 'Ustav Volodymyra Monomakha' <https://www.history.org.ua/?termin=Ustav_Monomakha> (accessed 27.07.2026) (in Ukrainian).
17. Doktryna "Rus yak Pervynnyi Kod Ukrainy" (Mezoievraziia, 03.02.2026) <https://mesoeurasia.blogspot.com/2026/02/blog-post_3.html> (accessed 27.07.2026) (in Ukrainian).

Olga Borisova
Volodymyr Grechenko

MONUMENTS OF LAW AS INHERENT FOUNDATIONS AND ATTRIBUTES OF UKRAINIAN STATEHOOD

ABSTRACT. The article highlights the relationship and mutual influence of the monuments of law of Ukraine – Rus on the genesis of Ukrainian statehood in its main aspects.

Purpose of the article. The authors set themselves the goal of studying the development of Ukrainian statehood, starting from the era of the Rus state with its center in Kyiv and important milestones in its establishment, which found their embodiment in the most outstanding monuments of law created by the Ukrainian people and their political elite at that time. This goal is specified in the following tasks: to determine the significance of legal monuments as attributes of Ukrainian statehood at the most important stages of its formation and development; to analyze the main aspects of research in domestic historical and legal literature in the study of the mutual influence and interconnection of the development of Ukrainian statehood and Ukrainian law.

Methodological basis. The main methodological principle was the principle of historicism, which allowed analyzing historical facts and phenomena in development and interconnection. This principle allowed the authors to consider the evolution of Ukrainian statehood in time dynamics in the context of those historical changes that occurred in a given period, to clarify their impact on the nature and forms of activity of state bodies. The principle of multifactoriality made it possible to study objective and subjective factors of the historical development of Ukrainian statehood together, taking into account both general trends and temporal features.

The article emphasizes the political, scientific and educational significance of the problem of the history of Ukrainian statehood, its connection with the current problems of life in modern Ukraine. This is especially relevant today, during the War for Independence of Ukraine against Russian aggression. The article considers the issue of the sources of law as the material causes of the emergence of law in the Russian state, the sources of law as a form of its expression, starting from ancient times, the sources of knowledge of law in the Russian state. The authors focused their attention on the characteristics of the meaning of the main monuments of law, starting from the first stages of the genesis of Ukrainian statehood.

KEYWORDS: Ukraine; Ukrainian statehood; monuments of law; nation-building; Rus' land.

Ігор Бойко

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8444-6787>
igor.boiko@lnu.edu.ua

УДК 340.12/.15:342.1/.25](477)“08/19”(093/094)

МІСЦЕ І РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ПРАВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано місце і роль національних пам'яток права в історії української державності. Зазначено, що національні пам'ятки права є важливою складовою історико-правової спадщини України. Вони є важливим джерелом пізнання історії української державності, адже саме в них відображено еволюцію державно-правових інститутів, систему правових цінностей та уявлення про свободу, справедливість, рівність, демократію, правопорядок, владу, права людини в різні історичні епохи. В історії української державності пам'ятки права виконували не лише регулятивну функцію, а й відігравали роль засобу збереження державності, національного суверенітету та національної ідентичності. Національні пам'ятки права засвідчують тяглість української правової традиції та формування національної правової культури.

Акцентовано, що національні пам'ятки права створювалися в часи існування Української держави, зокрема, пам'ятки: Києво-Руської держави (IX–XII ст.); доби Галицько-Волинської держави (XIII–XIV ст.); Української козацької держави “Військо Запорозьке” (XVII–XVIII ст.); періоду відновлення української державності (1917–1921 рр.); деякі пам'ятки права Української СРР/РСР (1917–1991 рр.); сучасної України (1991 р. – до цього часу).

Проаналізовано видатні національні пам'ятки права, зокрема “Закон Руський”, “Руську правду”, “Статути Великого князівства Литовського” (1529 р., 1566 р., 1588 р.), “Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р., “Суд і розправа в правах малоросійських” 1750 р., “Книга Статут та інші права малоросійські” 1764 р., “Екстракт малоросійських прав” 1767 р., “Екстракт із указів, інструкцій і настанов” 1786 р., Конституція Української козацької держави 1710 р. “Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького”, відома як Конституція Пилипа Орлика 1710 р., “Зібрання малоросійських прав” 1807 р., Універсали Української Центральної Ради, Конституція УНР 1918 р. та ін.

Наголошено, що національні пам'ятки права відіграли визначальну роль у становленні та розвитку української державності. Національні пам'ятки права є не лише історичними документами, а й духовною та правовою основою української державності. Вони не лише регулювали суспільні відносини, а й утверджували ідеї законності, справедливості, самоврядування та свободи. Саме через них простежується безперервність української державно-правової традиції та прагнення народу до власної держави. Вони слугують підґрунтям для сучасного правотворення та утвердження України як демократичної, правової держави. Національні пам'ятки права мають важливе значення для сучасної України. Насамперед вони слугують історико-правовою основою сучасної Конституції України, формують правову свідомість і національну ідентичність; підтверджують тяглість української державницької традиції; мають важливе значення для правової науки та освіти, виступають джерелом правових ідей,

Ігор Бойко

засвідчують глибоке коріння українського правотворення, конституціоналізму та підтверджують прагнення українського народу до самоврядування і верховенства права.

Ключові слова: національні пам'ятки права; право; правове регулювання; державотворення; правотворення; законодавство; державність; держава.

У сучасних умовах важливим завданням української історико-правової науки є ґрунтовне вивчення національної правової спадщини – пам'яток українського права. Національні пам'ятки права є важливою складовою історико-правової спадщини України. Вони є важливим джерелом пізнання історії української державності, адже саме в них відображено еволюцію державно-правових інститутів, систему правових цінностей та уявлення про свободу, справедливість, рівність, демократію, правопорядок, владу, права людини в різні історичні епохи. В історії української державності пам'ятки права виконували не лише регулятивну функцію, а й відігравали роль засобу збереження державності, національного суверенітету та національної ідентичності. Національні пам'ятки права засвідчують тяглість української правової традиції та формування національної правової культури.

Національні пам'ятки права – це письмові джерела права, які були створені та застосовувалися на українських землях, мали нормативний характер і істотно вплинули на розвиток національної державності та правової системи. Їх значення полягає в тому, що вони закріплювали основи державного ладу та публічної влади; регулювали найважливіші суспільні відносини; формували правову традицію українського народу; слугували доказом існування власної правової системи України. До пам'яток українського права відносять письмові нормативно-правові джерела: конституції, кодекси, закони, збірники законів, інші нормативно-правові акти та договори, акти церковного права та інші джерела українського права, які відтворюють генезу й особливості розвитку української державності та права від найдавніших часів до сучасності¹.

Історія української державності нерозривно пов'язана з формуванням і розвитком національної правової традиції, що відображена в унікальних пам'ятках права різних історичних епох. Від перших писаних збірників норм права періоду Києво-Руської держави, зокрема “Руської правди”, до конституційних актів ранньомодерного часу, серед яких особливе місце посідають “Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького” 1710 р., український правовий розвиток демонструє тяглість державницької ідеї та прагнення до правового упорядкування суспільного життя. У новітній період важливим етапом стало ухвалення Конституції України, що закріпила засади суверенної, демократичної та правової держави.

pravoua.com.ua

¹ О Серeda, “Пам'ятки права як невід'ємні атрибути та фундамент української державності в концепції Національного проєкту “Скарбниця пам'яток українського права” [2020] 1 Право України 263 <https://doi.org/10.33498/louu-2020-01-261>.”

Національні пам'ятки права створювалися в часи існування Української держави, зокрема, це пам'ятки: Києво-Руської держави (IX–XII ст.); доби Галицько-Волинської держави (XIII–XIV ст.); Української козацької держави “Військо Запорозьке” (XVII–XVIII ст.); періоду відновлення української державності (1917–1921 рр.); деякі пам'ятки Української СРР/РСР (1917–1991 рр.); сучасної України (1991 р. – до цього часу)².

Національні пам'ятки права відображають розвиток права, яке відігравало ключову роль у формуванні та розвитку української державності. Право в історії України виступало важливим чинником державотворення, збереження національної ідентичності та боротьби за незалежність. Його розвиток тісно пов'язаний із прагненням українського народу до свободи, справедливості та власної держави.

Найдавнішою правовою пам'яткою усного (звичаєвого) права українського народу є “Закон Руський”. Це найдавніша відома система норм давнього українського звичаєвого права, яка сформувалася у процесі становлення і розвитку держави Антів і відповідно діяла ще до укладення “Руської правди”. Вважається, що саме “Закон Руський” став основним джерелом “Правди Ярослава”.

Ранній період історії української державності починається з другої половини IV – початку VII ст., коли на території України у межах річчч Дністра й Дніпра сформувалася Антська держава – міжплемінний військово-політичний союз. Назва держави походить від назви народу (анти). Візантійські хроністи Прокопій Кесарійський і Менандр та готський Йордан характеризували Антську державу як міцне політичне об'єднання з демократичним ладом. Її ще називали “Антським царством” (Regnum Antorum) або “Антською землею”. Власне антів дослідники вважають першими достовірними предками українців. Так, відомий етнолог і археолог професор зі світовим авторитетом Українського вільного університету В. Щербаківський (1856–1957) вважав, що іменем “анти” називали групу українських племен, а М. Грушевський (1866–1934) прямо називав антів українцями³.

Під час становлення держави Антів передусім почала формуватися територія як одна із найважливіших ознак держави. Далі внаслідок повільного, але неминучого розвитку й ускладнення суспільного виробництва, а також й усього суспільного життя, об'єктивно виникали такі соціально необхідні потреби, функції, на реалізацію яких починають зосереджуватися лише окремі члени роду, племені. У цей час починають формуватися спочатку невеликі групи людей, за якими поступово закріплюються ці “ролі”, що здебільшого вже спеціалізуються на вирішенні саме загальних соціальних справ, насамперед: управління – організація, координація діяльності

² Серета (н 1) 263.

³ М. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка* (П. Сохань (голова редкол), Наук. думка 1994) 176–177.

родичів, співплемінників; координація релігійних вірувань – ритуально-обрядові, релігійні функції; військове керівництво – організація захисту від загарбників та ін.⁴

Наявність великих антських поселень потребувала вироблення й дотримання правил співжиття та організації управління, що також свідчило про зародження держави Антів. Вони усвідомлювали потребу в створенні та дотриманні правил співжиття, тому почали створювати звичаї (з лат. *mos* – звичай, *svesco* – звичка, *mores maiorum* – звичка предків), що сформувалися під впливом природних, історичних, культурних та інших чинників.

Звичаї належить розглядати як свідомі, загальновизнані, усталені правила поведінки, які передаються від покоління до покоління⁵. Звичай – це соціальна норма, правило поведінки, що склалося у процесі співжиття людей у результаті його фактичного застосування упродовж тривалого часу. Звичай виникає разом з людським суспільством і є основною формою соціального регулювання поведінки членів громади за родового ладу. За своєю природою звичай є консервативним і закріплює лише те, що склалося в результаті тривалої суспільної практики, відображаючи і загальні моральні, духовні цінності народу, і заботони, расову та релігійну нетерпимість⁶.

Ознаками звичаю є: стереотипність, публічність, стихійність виникнення і поширення, давність, безперервність, загальний характер, обов'язковість, визначеність, доцільність, територія застосування тощо. З виникненням держави звичай може трансформуватися у правовий звичай, дотримання якого забезпечується державою. Правовий звичай – це звичай, санкціонований державою, а отже, перетворений на джерело права. Звичай встановлюється державою у процесі судової або адміністративної діяльності шляхом закріплення у нормативних актах можливості використання правового звичаю для регулювання певних суспільних відносин⁷. Правовий звичай має регулятивний характер, який стосується майнових, владних, виробничих, розподільних та інших соціальних відносин, офіційно визнаний або санкціонований державою. Сукупність правових звичаїв становить звичаєве право.

Норми звичаєвого права на українських землях склалися історично в процесі становлення та розвитку суспільного життя. За багатовікову історію українського державотворення у житті українського народу формувалися певні звички і традиції, поняття про справедливість, рівність, природне право, правила поведінки у повсякденному житті. Основою формування звичаю була творчість народу. Групи, а потім і спільноти людей усвідомлювали

⁴ П Рабінович, *Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб.* (Лілея 2002) 40.

⁵ *Історія українського права: навч. посіб. для вищ. навч. закл.* (І Безклубий (ред), Грамота 2010) 9.

⁶ І Усенко, 'Звичай', *Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 2: Д–Й* (Ю Шемшученко (голова редкол.), Укр. енцикл. 1999) 568.

⁷ І Усенко, 'Звичай правовий', *Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 2: Д–Й* (Ю Шемшученко (голова редкол.), Укр. енцикл. 1999) 568.

необхідність регулювання тих чи інших відносин, дотримувалися їх упродовж тривалого часу самостійно або під впливом громадської думки⁸. Проте такі традиції та звички, заведені порядки й обряди ще не були нормами звичаєвого права.

Як відомо, характерною ознакою правової норми є загальнообов'язковість правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою. Для того, щоб традиція чи звичай, усталений порядок або звичка перетворилися на правову норму, необхідно, щоб вони застосовувалися протягом кількох століть, пройшли випробування кількох поколінь, були визнані офіційно, тобто санкціоновані державною владою. Санкціонування звичаїв українського народу здійснювалося різними способами. Найпростіший полягав у тому, що держава не забороняла їх застосування під час регулювання суспільних відносин. Звичай ставав правовим унаслідок його тривалого та інтенсивного застосування. На перших етапах свого становлення в усній формі його називали “старина”, “правда”.

Поступово правовий звичай перетворювався на норму звичаєвого права і трактувався як “норов”, “покон”, “закон”. Звичаєве право було джерелом формування норм “Закону Руського”, який, припускаємо, почав формуватися в період держави Антів і сформувався у VIII–IX ст. Згадка про “Закон Руський” міститься у русько-візантійських договорах 912 та 944 рр. Так, у русько-візантійському договорі 912 р. зафіксовано: ‘Якщо ж ударить (хто кого) мечем або поб’є яким-небудь знаряддям. То за удар або побої нехай дасть п’ять літрів срібла за Законом Руським’⁹. У статті 6 русько-візантійського договору 944 р. зазначалося, що ‘якщо русин учинить убивство, він має бути покараний за Законом Руським’¹⁰, тобто відповідно до власного права Русі. Це одне із найдавніших письмових свідчень існування власної правової системи в Києво-Руській державі ще до укладення “Руської правди”.

“Закон Руський” відповідав рівню розвитку давніх українських племен, відображав розвиток держави Антів, спирався на звичаї та традиції, передбачав відповідальність за вбивство, тілесні ушкодження, крадіжку, допускав кровну помсту, переважали грошові штрафи як покарання, захищав власність і честь людини. Його значення полягало у тому, що він став основою подальшого розвитку давнього українського права, яке в першій половині IX ст. було кодифіковане Великим князем Київським Ярославом Мудрим під назвою “Руська правда”. У ньому відображено перехід від родоплемінних відносин до державних. Він свідчив про формування правової системи Києво-Руської держави¹¹.

⁸ А. Ткач, *Історія кодифікації дореволюційного права України* (Видавництво Київського університету 1968) 25.

⁹ *Історія держави і права України: хрестоматія* (О. Шевченко (ред.), Вентурі 1996) 20.

¹⁰ *Історія держави і права України: хрестоматія* (н 9) 22–25.

¹¹ М. Котляр, “Закон Руський”, *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е–Й (В. Смолій (голова редкол.), Наукова думка 2005) http://www.history.org.ua/?termin=Zakon_ruskiy (дата звернення 12.02.2026).

Однією з найдавніших і найважливіших пам'яток українського писаного права є “Руська правда”, яка стала своєрідним фундаментом писаного законодавства Києво-Руської держави¹². Станом на першу половину IX ст. у Києво-Руській державі ще до укладення “Руської правди” сформувалися такі джерела права: “Закон Руський” (звичаєве право), договори Русі з Візантією, князівське законодавство (устави, уроки, уставні грамоти та ін.). Істотну роль відігравали джерела церковного права, зокрема Церковні статuti Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а також джерела іноземного, переважно візантійського, походження, зокрема «Номоканони» (відомі на Русі як кормчі книги), «Еклога», «Прохірон», «Закон судний людем» та ін. Після проведеної систематизації давнього українського права великим князем київським Ярославом Мудрим основним джерелом права в Києво-Руській державі стала “Руська правда”, яка була першим кодифікованим збірником норм українського звичаєвого права, яке було сформовано давніми українськими племенами, починаючи з держави Антів.

Перша найдавніша редакція “Руської правди” – “Коротка Правда”, або “Правда Ярослава Мудрого” – була укладена на основі норм давнього українського (руського) права, уникнувши запозичень з інших правових систем. Дві наступні редакції “Руської правди”, зокрема “Розширена Правда” та “Скорочена Правда”, були укладені на основі “Правди Ярослава”, звичаєвого права. У зв’язку зі зміцненням князівської влади під час укладення Розширеної та Скороченої редакцій “Руської правди” укладачі спиралися також на князівське законодавство, судову практику та запозичення з інших правових систем, зокрема візантійського права. Відомий український історик і дослідник давньоруського права й міжнародних договорів Києво-Руської держави Федір Китченко цілком слушно зазначав: “Руська правда” стала результатом національного духу і громадського життя народу, пам’яткою права України, що створювалася кількома поколіннями¹³.

“Руська правда” була важливим джерелом пізнання державно-правового розвитку на українських землях у IX–XII ст. і відображенням рівня соціально-політичних, економічних і культурних відносин давньоукраїнського суспільства. Тогочасна ж правова дійсність не застосовувала поняття “закон” до князівських статутів, уроків та інших правових актів, оскільки за тогочасними уявленнями закон сприймався як Божий припис, як заповіді Святого Письма тощо. Тому “Руську правду” не називали “Руським законом”, хоча за своєю суттю це був основний світський, державний закон, який регулював суспільні відносини у Києво-Руській державі¹⁴. Починаючи з часів Києво-Руської держави та упродовж історичного розвитку України, термін “правда” використовувався як основний під час розробки і прийняття пра-

¹² Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. (Г Демиденко, В Єрмолаєв (уклад). Право 2014) 4–5.

¹³ П Захарченко, Історія українського права: навч. посібник (Освіта України 2019) 52.

¹⁴ І Терлюк, Історія держави і права України (Доновітний час): навчальний посібник (Атіка 2006) 45–50.

вових актів, оскільки будь-яка держава зацікавлена в тому, щоб задекларувати встановлені нею приписи поведінки як правильні, праведні, справедливі, тобто морально виправдані та соціально обґрунтовані.

Отже, слово “правда” покладено в основу права як прагнення до порядку, уособлення справедливості та рівності під час регулювання суспільних відносин, забезпечення організованості й порядку в суспільстві. “Руська правда” регулювала цивільні, кримінальні та процесуальні відносини, закріплювала принципи відповідальності за правопорушення та передбачала захист приватної власності. “Руська правда” свідчить про високий рівень правової думки та наявність упорядкованої правової системи у Києво-Руській державі.

“Руська правда” відіграла важливу роль у розвитку української державності. Вона сприяла зміцненню князівської влади та становленню державного ладу, що свідчить про початки формування українських державно-правових традицій і високий рівень правової культури Києво-Руської держави. Вона також замінила кровну помсту грошовими штрафами, що свідчить про гуманізацію права.

“Руська правда” була важливим нормативно-правовим актом, який вплинув на процес становлення українського права. Крім цього, вона мала значний вплив на розвиток законодавства країн Східної Європи. У науковій літературі списки “Руської правди” прийнято поділяти на три основні редакції, пов’язані між собою змістом і однією епохою.

“Руська правда” не мала одного автора, а була результатом тривалого правотворчого процесу великих київських князів – правителів Києво-Руської держави. Найдавнішою редакцією “Руської правди” є “Коротка Правда Ярослава Мудрого”, укладена (близько 1016 р.). “Коротка Правда” містить 43 статті і складається з чотирьох частин: “Правда Ярослава” (статті 1–18), “Правда Ярославичів” (статті 19–41), “Покон вірний” (ст. 42) і “Урок мостникам” (ст. 43). У “Правді Ярослава” загалом врегульовано питання кримінального і цивільного права та судочинства (статті 1–9 містили норми про злочини проти особи, статті 10–18 – норми про злочини проти майнових прав і про способи відновлення права власності на рухомі речі).

У 1072 р. три сини Ярослава Мудрого (Ізяслав, Святослав і Всеволод) доповнили “Правду Ярослава” та подали її в новій редакції під назвою “Правда Ярославичів”. Її було ухвалено на одному із князівських з’їздів у Вишгороді. Вона складалася з 23 статей (19–41), які доповнювали “Правду Ярослава” та були присвячені злочинам проти особистих, майнових прав і деяким питанням судочинства. “Покон вірний” (ст. 42), виданий у 30-ті роки XI ст., визначав розміри надходжень від штрафів, які накладалися за протиправні діяння, а також розмір винагород князівським слугам. “Урок мостникам” (ст. 43), укладений наприкінці XII – у першій половині XIII ст., присвячений організації мостіння торгових шляхів.

Скорочена редакція “Руської правди” була укладена за князювання Володимира Мономаха (її датують не пізніше 1113 р.). Вона складалася з двох частин: 1) “Суду Ярослава Володимировича”, яка містила 52 статті, доповнені новими правовими нормами з цивільного, кримінального, процесуального права; 2) “Уставу великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха”, який містив статті 53–121, що регулювали цивільні, шлюбно-сімейні, спадкові, кримінальні, процесуальні відносини, питання опікунства та інші галузі права. Скорочена редакція (50 ст.), укладена шляхом вибірки низки статей з Розширеної “Руської правди”, не мала самостійного застосування та була призначена для використання у церковних судах¹⁵.

Значний розвиток пам’яток права відбувався у Галицько-Волинській державі (XIII–XIV ст.), яка була спадкоємницею і наступницею Києво-Руської держави. Джерела права Галицько-Волинської держави відображали розвиток правової системи на українських землях після занепаду Києво-Руської держави. Вони поєднували норми руського звичаєвого права, князівського законодавства та впливи європейського права. На території Галицько-Волинської держави продовжувала діяти “Руська правда”, яка була основою судочинства та регулювала цивільні, кримінальні та процесуальні відносини¹⁶. Важливим джерелом права у Галицько-Волинській державі були князівські грамоти, зокрема офіційні документи князів (дарчі, підтверджувальні, судові), закріплювали права бояр, духовенства, міст, монастирів, регулювали земельні відносини та податкові обов’язки. Джерелом права у Галицько-Волинській державі були міжнародні договори, які укладалися з Польщею, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом, мали юридичну силу й регулювали питання торгівлі, кордонів, військових союзів.

Особливим джерелом права у Галицько-Волинській державі були церковні статuti та канонічне право, які регулювали шлюбно-сімейні відносини, моральні норми. Діяльність духовенства регламентувалася на візантійському праві та місцевих традиціях. Продовжувало діяти звичаєве право, яке регулювало повсякденні відносини, особливо в сільських громадах.

Новим джерелом права у Галицько-Волинській державі було магдебурзьке право, яке надавало українським містам право на самоврядування, незалежні суди та економічну автономію¹⁷. Воно відіграло важливу роль у розвитку української державності, оскільки формувало європейські традиції місцевого самоврядування; сприяло розвитку міського населення як активного суб’єкта політичного життя; заклало основи громадянського суспільства. У Галицько-Волинській державі відбувалося поєднання руських

¹⁵ Б Тищик, І Бойко, *Історія держави і права України: акад. курс: підручник* (Ін Юре 2015) 67.

¹⁶ В Кульчицький, Б Тищик, І Бойко, *Галицько-Волинська держава (1199–1349)* (Біблос 2006) 231.

¹⁷ М Кобилецький, *Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження* (ПАІС 2008) 133–135.

традицій і західноєвропейських впливів, зміцнення князівської влади через систему грамот, простежувалася роль боярства в правовому житті¹⁸.

У Галицько-Волинській державі активно застосовувалися також церковні статuti великих князів київських Володимира та Ярослава. Документи та інші пам'ятки української загальної і правової культури Галицько-Волинської держави згодом масово знищували представники польсько-литовської влади і католицького духовенства. Окремі документи, які збереглися, є унікальними правовими пам'ятками. Вони дають змогу ґрунтовніше вивчити важливі проблеми історії права Галицько-Волинської держави. Серед них – Грамота Івана Берладника 1134 р., Рукописання князя Володимира Васильковича 1287 р., Уставна грамота князя Мстислава Даниловича 1289 р. та ін.¹⁹

Вагоме місце в історії українського права посідають Статuti Великого князівства Литовського – важливі джерела правової культури багатонаціональної держави, що діяли на більшості українських земель у складі Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої. Упродовж XVI ст. було видано три редакції Статутів: 1529 р. (Старий), 1566 р. (Волинський статут) і 1588 р. (Новий). Найдосконалішим з них є Статут 1588 р. – класичний кодекс середньовічного права, що вміщував норми практично всіх галузей права, у т. ч. державного (конституційного) права, чого не було в законодавчій практиці тогочасних європейських країн.

Статuti Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 рр. створено на основі литовського, білоруського, українського (руського) права та судової практики. Джерелами Статутів також були положення “Руської правди”, німецьких і польських судєбників та норми римського права²⁰. Вони вважалися одними з найпрогресивніших правових актів Європи того часу.

Статuti Великого князівства Литовського мали широке застосування в судах на українських землях під час розгляду і вирішення цивільних та кримінальних справ. Однією з головних ідей Статутів Великого князівства Литовського була ідея християнського гуманізму, яка присутня майже в усіх артикулах статутів, де йшлося про патріотизм, про усвідомлення поняття суверенності народу і держави, про рівність усіх перед законом, про відповідальність уряду перед народом, про засудження деспотизму, про право на власність і особисту недоторканність, про договір як джерело права, про інститут присяги суддів та інших посадових осіб, про станове представництво, про громадянські та політичні права шляхти, про юридичний захист

¹⁸ І Бойко, ‘Становлення української правової традиції в період Київської Русі та Галицько-Волинської держави: східні й західні впливи’, *Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції, 1–9 червня 2018 р., м. Вінниця* (І Усенко (голова ред. колегія), Олді-плюс 2018) 69–76.

¹⁹ І Бойко, ‘Джерела права Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.)’ [2006] 42 Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична 59–65.

²⁰ А Турбик, ‘Статuti Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588’ <https://www.history.org.ua/?termin=Statuty_V> (дата звернення 12.02.2026).

прав особи, про віротерпимість і доброзичливе ставлення до всіх народностей, що мешкали в державі²¹. Статути Великого князівства Литовського позитивно вплинули на розвиток українського права, оскільки їхнім основним джерелом була “Руська правда”. Крім цього, прийняття Литовських статутів засвідчило спадкоємність і наступність українського права в умовах української бездержавності. Статут 1588 р. був найдосконалішим і діяв до 1842 р.

Статути Великого князівства Литовського поєднали норми звичаєвого права, руської правової традиції та європейських правових ідей, закріпили принципи судового захисту, рівності шляхти перед законом і визначили порядок державного управління. Литовські Статути гарантували певні права шляхті, містам (через магдебурзьке право), а також закріплювали судову систему. Право в цей період виконувало роль механізму інтеграції українських земель у європейський правовий простір. Литовські Статути закріплювали принцип законності та судового захисту; визнавали місцеві правові звичаї; сприяли розвитку станово-представницької системи; стали прикладом високого рівня правової техніки, як для того часу.

Важливі правотворчі процеси відбувалися в Українській козацькій державі, у результаті яких було створено видатні пам’ятки національного права. Вагомим чинником державотворення було саме право. У період існування Української козацької держави діяли унікальні правові пам’ятки, зокрема звичаєве козацьке право, універсали, ордери, інструкції гетьманів України, листи полковників, “Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р., “Суд і розправа в правах малоросійських” 1750 р., “Книга Статут та інші права малоросійські” 1764 р., “Екстракт малоросійських прав” 1767 р., “Екстракт із указів, інструкцій і настанов” 1786 р., Конституція Української козацької держави 1710 р., відома як Конституція Пилипа Орлика 1710 р., та ін.

Правовою пам’яткою та історико-правовою цінністю є звичаєве право Запорозької Січі, яка була важливою та унікальною формою української козацької державності з елементами демократичного ладу упродовж XVI–XVIII ст. Вона мала власну територію, систему органів влади (козацька рада, кошовий отаман, старшина), судочинство, військо, самоврядування, право, символіку. Запорозька Січ характеризувалася рисами демократичної республіки, зокрема найвищим органом була загальна військова рада; кошового отамана та старшину обирали; існувала певна рівність козаків та ін. У Запорозькій Січі діяла власна система норм – звичаєве право. Хоча воно переважно не було письмово кодифіковане, його норми: регулювали майнові, сімейні та кримінальні відносини, ґрунтуючись на принципах рівності, справедливості, колективізму та виборності влади; регулювали військову службу та дисципліну; визначали порядок обрання старшини та кошового

²¹ Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. (С Ківалов, П Музиченко, А Паньков (ред), Юридична література 2002) 23.

отамана; встановлювали правила судочинства і покарання тощо. Ці норми застосовувалися усно, але фактично мали силу закону й були обов'язковими для всіх козаків. Звичаєве право Запорозької Січі є історичною правовою пам'яткою, оскільки відображає розвиток українського права та має значну культурну й правову цінність як елемент національної правової спадщини.

Однією із найважливіших пам'яток українського (козацького) права XVIII ст. вважаються “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.) – результат ґрунтовної кодифікації права в Українській козацькій державі²². У результаті проведеної кодифікаційної роботи 8 липня 1743 р. у Глухові було підписано проєкт кодексу під назвою “Права, за якими судиться малоросійський народ” (далі – “Права”), який мав чітку структуру і складався з 30 глав, що поділялися на 532 артикули та 1607 пунктів. За способом систематизації “Права” були кодексом, результатом кодифікації права, оскільки члени кодифікаційної комісії провели змістовну переробку, узгодження й об'єднання певної групи джерел права Української козацької держави, а також тому, що норми у “Правах” об'єднані у глави, артикули, пункти, узгоджені між собою.

У “Правах” було вміщено норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права Української козацької держави²³. “Права” не отримали державного затвердження з таких причин: поступове обмеження, а відтак повне скасування російським самодержавством української державності, зокрема власної правової системи; обґрунтування в “Правах” права на політичне самовизначення; деяка відмінність українського права від російського; досконаліша юридична техніка; відсутність посилок на російські джерела; розбіжності в поглядах стосовно доцільності затвердження “Прав” серед генеральної старшини.

Не будучи офіційно затвердженими, “Права, за якими судиться малоросійський народ” набули поширеного фактичного застосування в судових установах Української козацької держави як законодавчий акт при розгляді та вирішенні судових справ та мали позитивний вплив на подальший розвиток українського права. “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.) як національна пам'ятка права відображали високий рівень української правотворчості, зрілості української еліти, високого рівня державно-правової культури українського народу, закріплювали станові права козацької старшини, були ґрунтовною кодифікацією українського права перед остаточною ліквідацією української державності Російською імперією.

Визначною пам'яткою права Української козацької держави був збірник норм права – “Суд і розправа в правах малоросійських”, укладений бунчуковим товаришем Федором Чуйкевичем 1750 р. (завершений 1750–1758 рр.).

²² І Грозовський, *Право Нової Січі (1743–1775 рр.): навч. посібник* (Видавництво Ун-ту внутрішніх справ 2000) 14–26.

²³ Ткач (н 8) 78–91.

“Суд і розправа...” є систематизованим витягом норм польсько-литовського, російського законодавства та українських звичаєвих норм, що діяли упродовж XV–XVIII ст., зокрема на основі Литовського статуту 1588 р. У збірнику викладено норми щодо судового процесу; доказів; строків позовів; апеляції; виконання судових рішень; сімейного, спадкового та земельного права. Хоча збірник і не мав офіційного імперського статусу, ним користувалися під час розгляду судових справ, і він вплинув на подальші судові реформи в Україні 1760–1763 рр. Зокрема, рекомендації Ф. Чуйкевича враховувалися при реформуванні станових судів²⁴.

Цікавою пам'яткою національного права є “Книга Статут та інші права малоросійські”, яка була створена у 1764 р. й укладена правознавцем В. Кондратьєвим²⁵. Цей збірник став одним із перших практичних посібників для суддів і судових практиків на українських землях. До “Книги Статут...” увійшли головним чином основні положення Литовського статуту 1588 р.; норми магдебурзького права; матеріали української ділової практики; положення російського законодавства першої половини XVIII ст. В. Кондратьєв здійснив переклад і систематизацію правових норм із польської та латинської мов, що дало змогу зробити правовий збірник доступним для судового застосування. “Книга Статут...” не мала статусу законодавчого акта, але широко застосовувалася в судовій практиці в умовах судової реформи Гетьманщини 1760–1763 рр. та виконувала роль посібника для суддів²⁶.

Заслуговує на увагу “Екстракт малоросійських прав” (1767 р.), який уклав Олексій Безбородько. Це був систематизований збірник правових норм державного, адміністративного і процесуального права Української козацької держави. Збірник містив вступ, 16 розділів та додатки, зокрема інструкцію про суди 1730 р. і відомості про чини 1765 р. “Екстракт...” охоплював широкий спектр правових норм: права і повноваження органів державного управління в Україні; судові та адміністративні питання; привілеї шляхти й духовенства; питання щодо становища “простого народу”. Цей збірник є цінним джерелом для дослідження середньовічного права України XVIII ст. Він відтворював розвиток норм права в Українській козацькій державі у їхній хронологічній послідовності²⁷.

До національних пам'яток українського права часів Української козацької держави варто віднести “Екстракт із указів, інструкцій і установлень”

²⁴ В. Чехович, ‘Суд і Розправа в правах малоросійських’, *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 9: Прил – С* (В. Смолій (голова редкол), Наукова думка 2012) 882.

²⁵ К. Лісогорова, ‘“Книга Статут та інші права малоросійські” 1764, “Книга Статут и прочія права малоросійські и другіе, служащіе к тому, переписки трудов и собрания Василя Петрова сына Кондратьева”, *Велика українська юридична енциклопедія. Т. 1: Історія держави і права України* (Право 2016) 364.

²⁶ Н. Долматова, Н. Атаманова, ‘Аналіз “Книги Статутів та інші права малоросійські” 1764 року крізь призму кодифікації права Гетьманщини’ [2017] 27 *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету* 11–14.

²⁷ О. Гуржій, ‘“Екстракт малоросійських прав” 1767’, *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й* (В. Смолій (голова редкол), Наукова думка 2005) <https://www.history.org.ua/?termin=Ekstrakt_malorosiyskykh_prav_1767> (дата звернення 12.02.2026).

(1786 р.). Після ліквідації автономії Гетьманщини і запровадження загальноімперської адміністративної системи з губерніями виникла потреба узгодити місцеві правові традиції з загальноросійським законодавством. На основі “Екстракту малоросійських прав” та низки імперських актів 1767–1786 рр. чиновники Малоросійської експедиції Сенату підготували новий збірник витягів з нормативних актів – “Екстракт із указів, інструкцій і установлень” 1786 р. Цей збірник поєднав правові норми як українського, так і російського походження – фактично він став систематизованим збірником імперського й місцевого законодавства, спрямованим на уніфікацію правового режиму в Україні після втрати державності. “Екстракт...” 1786 р. здобув офіційний статус і був розісланий для практичного застосування в українських судах, що означало остаточний перехід українського населення під вплив загальноімперської правової системи Російської імперії²⁸.

Пам'ятки права XVIII ст., зокрема “Суд і розправа...” (1750–1758 рр.), “Книга Статут...” (1764 р.), “Екстракт малоросійських прав” (1767 р.) та “Екстракт із указів, інструкцій і установлень” (1786 р.) відображають еволюцію юридичної думки й практики в період занепаду Української козацької держави та переходу її під юрисдикцію російської правової системи. Ці збірки є важливими джерелами для історико-правового вивчення, оскільки відображають соціально-політичні зміни в державному й правовому устрої України XVIII ст.

Особливе місце серед національних пам'яток права займає Конституція Української козацької держави 1710 р. – “Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького”. Цей документ справедливо вважається однією з перших європейських конституцій і засвідчує прагнення українського народу до правової держави, поділу державної влади та обмеження гетьманських повноважень. Вона є свідченням високого суспільно-політичного та культурного розвитку українського народу, його чільних представників та продовжувала традиції розвитку права і законодавства, витoki яких сягають тисячоліть.

У історичній та історико-правовій літературі вона умовно відома як Конституція П. Орлика, оскільки була розроблена і прийнята з ініціативи українського гетьмана Пилипа Орлика. В історіографії вживаються й інші її назви: “Договір”, “Хартія”, “Угода”, “Акт”, “Бендерська конституція”, “Козацька конституція”, “Конституція Української гетьманської держави”, “Перша конституція України”, “Конституція Війська Запорозького”, “Українська конституція” тощо. Проте, як видається, коректніше її називати Конституцією України 1710 р. або Конституцією Української козацької держави 1710 р., оскільки станом на 1710 р. існувала Українська козацька держава, особливо відбувалася активна боротьба за її збереження і розвиток.

²⁸ А Ткач, “Екстракт малоросійських прав” 1767 р. – цінна пам'ятка права України [1965] 6 Вісник Київ. ун-ту: Сер. Право 86.

Конституція 1710 р. стала підсумком існування Української козацької держави. У тексті самої конституції територію козацької держави названо Україною, Малою Руссю, Військом Запорозьким. Вживання в історико-правовій літературі назви “Конституція П. Орлика” до певної міри применшує значущість і важливість саме першої демократичної Конституції України. Як видається, варто наголошувати насамперед на Конституції 1710 р. як основному законі Української козацької держави, а вже згодом справедливо акцентувати на особі українського гетьмана П. Орлика як головного ініціатора її розроблення і прийняття. Варто також зауважити про те, що основними пріоритетами внутрішньої і зовнішньої політики Української козацької держави гетьман Пилип Орлик вважав її незалежність та територіальну цілісність. Внутрішня політика та засади Української козацької держави будувалися на доволі прогресивних на той час демократичних засадах, які були закріплені в Конституції 1710 р.²⁹

Історико-правовий і юридичний аналіз змісту Конституції України 1710 р. свідчить про те, що це була саме конституція Української козацької держави, у якій на високому як для того часу рівні визначено державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих і судових органів влади, виборчу систему, права й обов’язки держави, суспільства та громадян. Укладачі Конституції України 1710 р. спиралася насамперед на досвід державного будівництва в Україні упродовж X–XVII ст. і національні джерела та політико-правові ідеї, закріплені у “Руській правді”, князівському законодавстві ранніх українських держав – княжої Києво-Руської держави України-Руси та її спадкоємниці та наступниці – Галицько-Волинської держави, у яких відбувалося закладення основ формування органів державної влади, самоврядування, права тощо. Це формувало умови для зародження елементів конституціоналізму в пізніші часи. У той час було закладено прототипи механізмів формування та функціонування політичної влади. Правитель держави – великий князь київський чи галицько-волинський князь зосереджували законодавчі, виконавчі та судові повноваження, відбувалося формування вищих і місцевих органів влади, формувалися органи самоврядування і органи прямої демократії (народні збори). З прийняттям Конституції України 1710 р. починається формування українського конституціоналізму.

Конституція 1710 р. була першою демократичною конституцією в Україні та Європі. Конституція України 1710 р. майже на 70 років випередила Декларацію про незалежність США (1776 р.), майже на 80 років – Конституцію США (1787 р.), французьку Декларацію прав людини і громадянина (1789 р.), конституції Польщі і Франції (1791 р.). Саме Конституція 1710 р. була першою в Україні та Європі конституцією держави, яка передбачила

²⁹ І Бойко, ‘Конституція України 1710 р. та її місце в багатовіковій історії національного державотворення’ [2020] 4 Часопис Київського університету права 16–25 <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.01>.

республіканську форму державного правління, систему стримувань і протигаг між гілками державної влади, унітарність державного устрою, захист соціально-економічних прав усіх верств населення в державі тощо. Конституція 1710 р. закріплювала поділ державної влади; обмежувала владу гетьмана; визнавала права та свободи козацтва; підтверджувала прагнення до незалежної української держави.

Головним автором і редактором “Пактів і Конституцій...” був П. Орлик. Також у розробці цього проєкту та ухваленні брали участь найближчий радник гетьмана І. Мазепи А. Войнаровський, кошовий отаман Запорозької Січі К. Гордієнко, прилуцький полковник Д. Горленко, генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний бунчужний Ф. Миревич, генеральний осавул Г. Герцик, генеральний писар І. Максимович, генеральний суддя К. Довгополлий, а також інші старшини та козаки. Безпосередньо над документом працювали з другої половини лютого 1710 р., при цьому декілька разів посланці з Бендер їздили до Лівобережної України для консультацій з окремими представниками уряду гетьмана І. Скоропадського.

Джерелами “Пактів і Конституцій...” були оригінали й копії текстів міжнародних договорів (їхні проєкти, у т. ч. й дипломатичні “інструкції”) гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Самойловича з правителями Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії, Кримського ханства та Шведського королівства, що були укладені в другій половині XVII ст. Окрім того, укладачі “Пактів і Конституцій...” використали тогочасні європейські політичні теорії Ф. Аквінського, Ю. Алімпія, Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Ф. Бекона, Й. Альтузія, Д. Локка, Г. Гроція, С. Пуфендорфа та ін.

Значний вплив на розвиток української філософської і правової думки на початку XVIII ст. мала європейська правова традиція. Це було зумовлено насамперед тим, що більшість українських мислителів та деякі представники генеральної старшини здобували вищу освіту в європейських університетах Італії, Німеччини, Австрії, Голландії, де популярними були ідеї непопорушності природних прав людини, демократії, свободи, рівності, соціальної справедливості, законності, покладені згодом в основу Конституції 1710 р.³⁰ Укладачами Конституції 1710 р. бралася до уваги набута політична практика, сформована від часу функціонування Української козацької держави.

У розробленні Конституції вагомою була активна участь кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка, який вважав своєю головною метою збереження вольностей і незалежності Запорозької Січі як головної опори і гаранта Української козацької держави. Тому він безпосередньо очолив запорожців у їхньому протистоянні наступу московського царя Петра І на

³⁰ Л. Худояр, ‘Реалізація принципу рівності у положеннях конституції Пилипа Орлика 1710 р.’, 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14 травня 2010) (Львів: держ. ун-т внутр. справ 2010) 187.

запорозькі землі. Політичний та правовий статус Запорозької Січі докладно відображено в тексті Конституції 1710 р.

Конституція України 1710 р. складалася зі вступу (преамбули) та 16 розділів (пактів). На відміну від сучасних конституцій, вона не мала поділу на статті. Текст Конституції було написано латинською і староукраїнською мовами. Конституція не набула чинності на всій території України, оскільки більша частина території України була окупована московськими військами. Вона є першою писаною демократичною конституцією в Україні та Європі, а також результатом існування Української козацької держави. Конституція 1710 р. також була просякнута демократичним духом народовладдя, що ставить її в один ряд із найвидатнішими пам'ятками світового конституціоналізму.

Реалізація Конституції 1710 р. була обмежена внаслідок несприятливої міжнародної ситуації, постійних військових дій і поразки українців у Полтавській битві 1709 р. Однак упродовж кількох років конституційні положення частково діяли на території Правобережної України завдяки походам 1711 і 1713 рр. військ гетьмана П. Орлика та визнанню його влади місцевим населенням. Вона особлива тим, що створила демократичні стандарти поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову задовго до опублікування трактату Ш. Л. Монтеск'є "Про дух законів".

Конституція 1710 р. є основою першого етапу становлення конституціоналізму в Україні та утвердження Української козацької держави. У ній була розроблена модель держави, яка відповідала історичному розвитку України і заснована на реалізації природного права української нації на політичне самовизначення. Провідною ідеєю Конституції 1710 р., яка пронизує весь її текст, є нове розуміння і турбота про Батьківщину (в деяких перекладах Вітчизну).

Конституція проголошувала незалежну Українську козацьку державу республікою. У ній було закладено також підвалини поділу державної влади, юридично закріплено порядок здійснення демократичних виборів посадових осіб. Вона проголошувала національний суверенітет й визначала державні кордони, сприяла забезпеченню прав людини, створенню суспільства на засадах єдності та взаємодії трьох видів державної влади: законодавчої (Генеральна рада), виконавчої (гетьман, обмежений законом у своїх діях, та уряд при ньому – Рада генеральної старшини) і судової, підзвітної і контрольованої, однак незалежної від гетьмана. Автори Конституції 1710 р. зазначають, що викладені в ній пункти (пакти) про внутрішній державний устрій ґрунтуються на традиціях "доброго порядку", що існував у козацтві України згідно з їхніми "давніми правами і вольностями", маючи на увазі передусім виборність гетьмана, полковників і наявність Генеральної ради. У Конституції 1710 р. було поставлено завдання "здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених

прав та вольностей”, а також закріплено ще не знані в тогочасній Європі засади демократичного суспільства.

Українська Конституція 1710 р. мала важливе політико-правове значення, оскільки була закономірністю існування Української козацької держави і свідчила про державотворчість української нації. Конституція України 1710 р. закріплювала ідеї суверенітету, демократії, гуманізму, справедливості, а також була важливим чинником боротьби за збереження Української козацької держави. Дотримання Конституції України 1710 р. мало сприяти утвердженню української демократичної держави і соціально-політичній консолідації тогочасного українського суспільства. Ця Конституція встановлювала основні засади державного, суспільного та правового життя Української козацької держави.

Конституція 1710 р. була своєрідним суспільним договором, першочергова мета якого полягала у забезпеченні прав та вільного розвитку суспільства тогочасної України. Як вище зазначалося, вона закріплювала принцип поділу державної влади, встановлювала демократичні та договірні засади формування органів державної влади, спосіб їхньої організації та взаємодії, визначала їхню компетенцію та функції. В Конституції України 1710 р. було закріплено інші важливі принципи, зокрема рівності (ст. 6 – “рівність козаків у публічних справах”), верховенство закону і непорушності природних прав людини, які були покладені в основу механізму запобігання узурпації влади, порушення цілісності та суверенітету держави. Було розмежовано компетенцію органів державної влади і посадових осіб та закріплено їх конституційний статус.

Українська Конституція 1710 р. була спрямована на утвердження і розвиток національної ідеї, духовні та моральні цінності миру, толерантності, добра, справедливості. У період Української козацької держави, особливо в часи прийняття Конституції 1710 р., відбувалося формування національної ідеї. Тогочасні українці в умовах функціонування власної держави усвідомлювали себе окремою нацією (народом) з власною територією, історією, мовою, культурою, традиціями тощо. Конституція 1710 р. просякнута ідеєю побудови національної держави.

Унікальність першої Української конституції полягає також у тому, що у ній вперше Українська держава зобов'язувалася дбати про матеріальні інтереси “бідного посполитого люду”, “нешасного простолюду”, “убогих людей”. Інакше кажучи, ставився акцент на забезпеченні та захисті державою прав людини. Конституція 1710 р. мала гуманістичний характер, що проявлялося в закріпленні норм людяності в суспільстві, зокрема любові, доброти, милосердя між людьми, відстоюванні рівності, справедливості в суспільних відносинах.

Порівняно з першою Конституцією Франції 1791 р. перша Конституція України 1710 р. була досконалішою і демократичнішою. Якщо українсь-

ка Конституція 1710 р. передбачала республіканську форму правління, то французька Конституція 1791 р. закріплювала конституційну монархію як форму державного правління. Проаналізований вище порядок формування українського парламенту та його склад за Конституцією 1710 р. був демократичнішим, ніж за французькою Конституцією 1791 р., де законодавчі збори обиралися шляхом двоступеневого голосування терміном на два роки та його депутати обиралися “активними громадянами” відповідно до майнового цензу й депутатами могли бути обрані тільки землевласники. Виконавча влада передавалася королю й міністрам, які призначалися королем і звітували тільки перед ним. Король не мав права розпускати Законодавчі збори, але одержував право тимчасового вето (заборони) на рішення парламенту³¹.

Отже, Конституція України 1710 р. має важливе значення в історії національного державотворення. Прийнята у часи Середньовіччя, коли панували переважно абсолютистські монархії, вона стала найпередовішим у тогочасному європейському суспільстві державним актом, який визначав Україну як демократичну християнську республіку з виборною гетьманською владою. Конституція 1710 р. стала фундаментом для подальшого розвитку українського державотворення. Демократичні ідеї, висловлені в Конституції 1710 р., стали втіленням майже тисячолітнього державотворчого розвитку України, свідченням високого рівня національної свідомості, підтвердженням рівня її високої політичної культури і самобутності. Перша українська конституція втілила в собі гуманістичні та демократичні традиції. Запровадження козацьких рад свідчило, що засади парламентаризму активно розвивалися в середовищі політичних діячів Української козацької держави. Крім того, закріплені Конституцією 1710 р. засади індивідуальної відповідальності службовців за розтрату державного майна, незалежності судової гілки влади, розмежування компетенції між гетьманом та Генеральною радою тощо були свідченням новаторства та демократизму в організації державної влади. Конкретні форми державного правління в Українській козацькій державі мали розвиватися згодом. Конституція передбачала поділ державної влади на окремі види, станову гетьманську парламентську республіку з виборним гетьманом, що відповідало українській демократичній державно-правовій традиції. Цей устрій суспільства відповідав головним постулатам конституції держави, що відрізняв її від середньовічних політико-правових актів.

Перша українська конституція 1710 р. випереджала свій час, вона була прийнята тоді, коли французькі та англійські просвітителі ще тільки приступали до розробки тих конституційних ідей, які вже були закладені в ній. Як і належить такому документу, Конституція 1710 р. визначала державний устрій, принципи роботи органів влади, виборчу систему, а також права й обов’язки держави та громадян. Враховуючи проаналізовані вище основні положення Конституції 1710 р., її справедливо можна вважати першою пи-

³¹ Б Тищик, Л Шевчук, *Франція: історія державності і права (IX–XXI ст.)*; навч. посіб. (Світ 2018) 111–114.

саною демократичною конституцією України. Уперше в історії українського державотворення у Конституції 1710 р. сформовано модель вільної і незалежної держави, заснованої на природному праві української нації на свободі і політичне самовизначення.

Українська Конституція 1710 р. мала на меті консолідацію тогочасного українського суспільства, про що свідчать зафіксовані в ній обмеження самовладдя гетьмана, розширення демократичних засад у суспільстві, повернення Запорозькій Січі традиційних прав і вольностей та особливого статусу, підтвердження прав українських міст, обмеження соціальної експлуатації. Отже, Конституція 1710 р., створена на основі узагальнення попереднього історичного досвіду, була спробою сформувати надійне соціальне підґрунтя для реалізації національно-державницьких планів щодо визволення України з-під гнобительського ярма сусідніх держав. Однак у зв'язку з певними історичними подіями, Конституції 1710 р. не судилося бути втіленою в життя.

Створивши понад 300 років тому першу Конституцію в Європі, Україна три століття не мала свободи. На заваді вільнолюбним прагненням українців ставали або Російська імперія, або Польща, або інші держави, які хижим оком дивилися на багаті природні ресурси української землі, на працелюбних українців. Останнім залишалося лише боротися з загарбниками своєї Батьківщини, взявши за гасло своєї боротьби слова гетьмана України Пилипа Орлика: “В кінці, який би успіх не мала наша акція, який би не був здобуток зброї, яку ми підняли справедливо, ми матимемо утіху, що працювали навіть з небезпекою нашому життю для слави і величності нашої Батьківщини”. Ці слова особливо актуальні в наш час, коли Україна бореться за свою державну незалежність.

Важливою пам'яткою національного права вважається “Зібрання малоросійських прав” 1807 р., яке посідає значне місце в історії розвитку правового регулювання цивільних відносин на українських землях у першій половині XIX ст. Це була, на жаль, остання з численних спроб кодифікації українського права. У ньому було систематизовано цивільно-правові норми з Литовського статуту 1588 р. та польських переробок збірників магдебурзького права, що застосовувалися на українських землях упродовж XVI–XVIII ст. “Зібрання малоросійських прав” 1807 р. мало поширювати свою чинність на Київську, Чернігівську і Полтавську губернії. У ньому найповніше представлено норми, що стосувалися майнових, шлюбно-сімейних та спадкових відносин. Укладачі “Зібрання” планували його включити одним із розділів “Книги законів Російської імперії”. Проте її написання не було завершено, тому “Зібрання малоросійських прав” 1807 р. фактично не застосовувалося. Оригінал “Зібрання” зберігається у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. У 1957 р. його виявив видатний український правознавець А. Ткач. У 1993 р. його було опубліковано вченими-правознавцями Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

“Зібрання малоросійських прав” 1807 р. складалося з трьох частин, викладених у п’яти книгах³². Частини поділено на розділи (42), а розділи на параграфи (1377). У першій частині (8 розділів, 303 параграфи) містилися правові норми, що визначали правоздатність і дієздатність (про народження, стать, вік, фізичну і моральну здатність до укладення договорів), порядок укладення шлюбу, майнові та особисті взаємовідносини подружжя, батьків і дітей. Друга частина (4 розділи, 289 параграфів) була присвячена дітям і правам, “через них набути”, договорам, наслідкам недозволених дій. Правові норми систематизовано в таких розділах: “Про дії взагалі”, “Про дії особистості”, “Про договори”, “Про дії недозволені”. До цієї частини додано список цін на майно. Зміст другої частини свідчить про те, що в ній викладено норми зобов’язального права, зокрема з питань, що стосуються осудності, волевиявлення, договорів та зобов’язань, що з них випливають. У третій частині вміщено правові норми, що регулювали майнові відносини: про володіння і власність, способи набуття права власності, про спадщину, земельне і оброчне право, про давність тощо. У цій частині розділи мали такі назви: “Про володіння і власність”; “Про володіння і привласнення речей, що не мають володільця чи покинуті”; “Про ловлю звірів”; “Про здобич”; “Про набуття власності через посередництво”; “Про давність володіння і прострочку”; “Про спадщину”; “Про дарчі записи”; “Про купчі кріпості чи про купівлю і продаж”; “Про позички і позику”; “Про перепродаж”; “Про договори, засновані на ризику”; “Про договори передачі майна на зберігання”; “Про забезпечення”; “Про відібрання і протести”; “Про договори між господарем і слугою”; “Про уповноваження”; “Про спільне володіння по праву спадщини”; “Про розподіл спільної власності”; “Про спільну власність взагалі”; “Про поземельне і оброчне право”; “Про повернення власності”; “Про право на закладний”; “Про форму”; “Про право на відрахування”; “Про право на викуп”; “Про позичку і право користування чужим майном”.

Складаючи проєкт “Зібрання”, Ф. Давидович ліворуч від тексту, на відведених для цього полях вказував на джерело, з якого взято відповідну норму. Таких посилань було 1255, з них найбільше – на Литовський статут 1588 р., на норми якого зроблено 515 покликань. Далі йшли: “Зерцало Саксонів” – 457, право хельмінське – 224, право магдебурзьке – 58 і “Порядок прав цивільних” – 1. У двадцяти випадках посилань не було. Однак у вступі зазначено, що ці параграфи розроблено на основі звичаїв³³. Зміст “Зібрання малоросійських прав” засвідчив збереження правових традицій Києво-Руської держави, Галицько-Волинської держави, запозичення норм римського, німецького, польського, литовського права, тобто його європейську зорієн-

³² Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: в 2-х томах. Т. 1 (Р Стефанчук, М Стефанчук (ред), Правова єдність 2009) 885–1022.

³³ Ткач (н 8) 147.

тованість. Водночас “Зібрання” стояло набагато вище від Литовського статуту не лише за структурою, а й за змістом.

“Зібрання малоросійських прав” не були затверджені російською владою, оскільки їхній зміст значною мірою суперечив політиці російського самодержавства. Крім цього, норми “Зібрання” відповідали духу Нового часу, більш пристосованими до регулювання саме нових економічних відносин. Зокрема, прогресивними були ті норми “Зібрання”, які визначали дитину носієм окремих цивільних прав за фактом народження. Значну кількість норм присвячено володінню, яке трактувалося зовнішньою формою власності. Володілець мав перевагу перед тим, “хто шукав своє”. Спір про власність суд розглядав лише після вирішення питання про володільця речі. Речі поділяли на рухомі та нерухомі. Нерухомі своєю чергою поділяли на набуті та родові. Родовим вважали майно, одержане за батьківським чи материнським заповітом або за законом; одержане як придане дочки (віно); одержане від батьків внаслідок виділу частки. До системи речових прав входили: право володіння, право власності, право застави та право на чуже майно. Володіння поділялося на повне і неповне, законне і незаконне, а також на недоказане. Право власності припинялося у разі вчинення тяжкого злочину, змови та бунту проти государя, порушення загального спокою, фальшивомонетництва, зради, здачі фортеці, подання фальшивих документів, втечі зі служби. Вдова шляхтича втрачала право власності у разі одруження з простолудином. Учасниками договірних і недоговірних зобов’язань могли бути лише дієздатні особи³⁴. У “Зібранні” містилися усі класичні види договорів. Визначалася форма договорів – усна та письмова. “Зібрання малоросійських прав” серед пам’яток права України посідає особливе місце. Більшість науковців однастайні в тому, що “Зібрання малоросійських прав” можна вважати проектом першого Цивільного кодексу України.

У XVIII–XIX ст. у часи втрати української держави, коли українські землі були розділені та перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій, не було можливості створювати національні пам’ятки права. Проте в українських селах продовжувало діяти звичаєве право, яке стало засобом збереження національної самобутності українського народу. Застосування українського звичаєвого права зберігало ідеї української державності, культуру, було пам’яттю українського народу, яка передавалася від покоління до покоління, та сприяло національному відродженню.

У XVIII ст. надзвичайно важливу роль відіграла українська інтелігенція щодо формування передумов національного відродження у XIX ст., розвитку правової думки та популяризації ідей державності. У XVIII ст. українська еліта (духовенство, козацька старшина, освічене міщанство) зосереджувалася навколо культурно-освітніх центрів, насамперед Києво-Могилянської

³⁴ Ткач (н 8) 147–150.

академії³⁵. Саме вона стала осередком формування освіченої верстви, яка зберігала традиції української мови й культури; підтримувала історичну пам'ять про козацьку державність; розвивала ідеї автономії України у складі Російської імперії.

Після ліквідації Української козацької держави (1783 р.) та Запорозької Січі (1775 р.) інтелігенція почала активніше осмислювати проблему втрати української держави. З'являються історико-політичні твори, зокрема анонімна "Історія Русів", у якій обґрунтовувалася ідея окремішності українського народу та його права на самоврядування. У XVIII ст. формуються ідейні засади майбутнього національного відродження, зокрема усвідомлення історичної окремішності; захист прав і вольностей; розвиток культурної традиції. Ідеї XVIII ст. стали підґрунтям для діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847) – першої української політичної організації Нового часу.

Серед національних пам'яток права першої половини XIX ст. особливе місце посідають програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства. Йдеться про два політичні трактати: "Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" та "Закон Божий (Книга буття українського народу)" Миколи Костомарова. Хоча ці документи не були нормативно-правовими актами у формальному розумінні, вони є важливими пам'ятками української конституційної та політико-правової думки, оскільки містили концепцію державного устрою, прав людини, федералізму та національного визволення.

"Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" визначав програму, мету й організаційні засади діяльності товариства. Основні ідеї та правові положення передбачали федеративний устрій слов'янських народів, зокрема передбачалося створення федерації рівноправних слов'янських республік із центром у Києві. Федерація мала ґрунтуватися на добровільності та рівності народів. "Статут" проголошував необхідність скасування самодержавства, кріпосного права та станових привілеїв. "Статут" передбачав демократичний республіканський лад. Передбачалося виборність органів влади, представницьке правління, рівність громадян перед законом. У "Статуті" наголошувалося на важливості християнських моральних засад права. Право розглядалося як втілення євангельських принципів свободи, братерства й справедливості³⁶. "Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" містив проєкт конституційного устрою, заснований на принципах народного суверенітету. Уперше у новітній історії України було сформульо-

³⁵ М Яременко, 'Києво-Могилянська академія, Київська братська школа, Київський колегіум, Київська академія, Київська духовна академія, Національний університет "Києво-Могилянська академія"', *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 4: Ка–Ком* (В Смолій (голова редкол), Наукова думка 2007) 183.

³⁶ Р Симоненко, 'Кирило-Мефодіївського товариства статут', *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 4: Ка–Ком* (В Смолій (голова редкол), Наукова думка 2007) 528.

вано ідею політичної незалежності України в межах федерації. “Статут” став одним із перших програмних актів українського конституціоналізму.

Особливе значення має “Закон Божий (Книга буття українського народу)” М. Костомарова, у якому поєднано історіософію, релігійно-моральне вчення, політичну програму визволення. Провідними ідеями були концепція народного суверенітету, що передбачала право українського народу бути носієм історичної правди й свободи; засудження тиранії та імперського гноблення. Самодержавство трактується як порушення Божого закону; рівність і братерство народів. Проголошувалася ідея федерації слов’янських народів без панування одного над іншим; соціальна справедливість, засуджувалися кріпацтво, станові привілеї, соціальна нерівність. Попри релігійно-публіцистичну форму “Закон Божий” мав виразний правовий зміст, зокрема формулював ідею прав людини як Божого дару; обґрунтовував право народу на повстання проти тиранії; пропонував модель справедливого суспільного устрою³⁷. Це пам’ятка природно-правового мислення, де джерелом права є моральний закон і воля народу.

Ідеї Кирило-Мефодіївського товариства вплинули на український національний рух другої половини XIX ст.; стали ідейною основою політичних програм початку XX ст.; передували конституційним актам доби Української революції 1917–1921 рр. “Статут Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія” та “Закон Божий (Книга буття українського народу)” є визначними пам’ятками української національної правової думки XIX ст. Вони сформулювали концепцію федеративної слов’янської республіки; обґрунтували принцип народного суверенітету; проголосили рівність, свободу й соціальну справедливість; започаткували традицію українського модерного конституціоналізму. Попри переслідування та розгром товариства у 1847 р. його програмні документи стали важливим етапом формування української політичної нації та правової ідеології.

Важливе місце посідають пам’ятки права періоду національно-визвольних змагань початку XX ст. Особливу роль відіграли Універсали Центральної Ради, Конституція УНР 1918 р., законодавчі акти ЗУНР, у яких було зроблено спробу створення демократичної правової держави.

Універсали Центральної Ради – це офіційні державно-політичні акти, які проголошувала Українська Центральна Рада протягом 1917–1918 рр. під час Української революції і стали важливим елементом розбудови національної державності. Було видано чотири універсали. Першим універсалом заявлено про українську автономію в складі демократичної (немонархічної) Росії, останнім проголошено державну незалежність України³⁸. Універсали Центральної Ради заклали правові основи української державності, відобразили

³⁷ І Глизь, “Книга буття українського народу” або “Закон божий”, *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 4: *Ка–Ком* (В Смолій (голова редкол), Наукова думка 2007) 358.

³⁸ О Мироненко, *Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради* (Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України 1995) 119–156.

еволюцію від автономії до незалежності, стали важливим етапом Української революції 1917–1921 рр.

Надзвичайно важливе значення для подальшого політико-правового розвитку Української держави мала Конституція УНР 1918 р., яка проголосила Українську Народну Республіку суверенною демократичною парламентською державою з розподілом державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Вона запровадила та здійснила правове регулювання зовсім нових для тогочасної української правової системи принципів, зокрема таких як визнання народу основним джерелом влади, децентралізації влади, принцип рівності політичних і громадянських прав тощо³⁹. Конституція УНР у правовому полі зафіксувала нові для української правової системи інститути, зокрема, інститут адміністративно-територіального поділу, громадянства, депутатської недоторканності тощо. Основний Закон УНР здійснив реальне, а не декларативне закріплення демократичних цінностей і принципів, значна частина яких була використана під час розробки Конституції незалежної Української держави, прийнятої 28 червня 1996 р.

Важливе місце серед національних пам'яток займає Конституція Карпато-Української держави, ухвалена 15 березня 1939 р. у м. Хусті Соймом (парламентом) Карпатської України. Вона юридично закріпила проголошення незалежності держави. Конституція встановлювала назву держави – Карпатська Україна і проголошувала її президентською республікою, державна мова – українська, державні символи: прапор – синьо-жовтий, герб – крайовий герб із ведмедем і тризубом святого Володимира, гімн – “Ще не вмерла Україна”. Президент держави – обирається Соймом. Першим і єдиним президентом було обрано Августина Волошина. До проголошення незалежності територія Карпатської України входила до складу Чехословаччини як автономний край. Після розпаду Чехословаччини у березні 1939 р. Карпатська Україна проголосила незалежність, однак уже 15–18 березня 1939 р. була окупована військами Угорщини⁴⁰. Держава проіснувала фактично кілька днів, але її конституція стала важливим символом українського державотворення в Закарпатті.

Після проголошення незалежності України у 1991 р. право стало основою функціонування суверенної держави. Конституція України 1996 р. закріпила принципи верховенства права, демократії, прав і свобод людини, що є фундаментом сучасної української державності.

Отже, національні пам'ятки права відіграли визначальну роль у становленні та розвитку української державності. Національні пам'ятки права є не лише історичними документами, а й духовною та правовою основою української державності. Вони не лише регулювали суспільні відносини, а й утверджували ідеї законності, справедливості, самоврядування та свободи.

³⁹ С Власенко, ‘Конституція Української Народної Республіки як основний закон європейського зразка’ [2017] 11 Право України 80–86.

⁴⁰ М Вегеш, ‘Карпатська Україна’, *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 4: Ка–Ком* (В Смолій (голова редкол), Наукова думка 2007) 122.

Саме через них простежується безперервність української державно-правової традиції та прагнення народу до власної держави. Вони слугують підґрунтям для сучасного правотворення та утвердження України як демократичної, правової держави. Національні пам'ятки права мають важливе значення для сучасної України. Насамперед вони слугують історико-правовою основою сучасної Конституції України, формують правову свідомість і національну ідентичність; підтверджують тяглість української державницької традиції; мають важливе значення для юридичної науки та освіти, виступають джерелом правових ідей, засвідчують глибоке коріння українського державотворення і правотворення, конституціоналізму та підтверджують прагнення українського народу до самоврядування і верховенства права.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Hrozovskyi I, *Pravo Novoi Sichi (1743–1775 rr.): navch. posibnyk* (Vydavnytstvo Un-tu vnutrishnikh sprav 2000) (in Ukrainian).
2. Kobyletskyi M, *Mahdeburzke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna KhIKh st.): istoryko-pravove doslidzhennia* (PAIS 2008) (in Ukrainian).
3. Kulchytskyi V, Tyshchuk B, Boiko I, *Halytsko-Volynska derzhava (1199–1349)* (Biblos 2006) (in Ukrainian).
4. Myronenko O, *Svitoch ukrainskoi derzhavnosti: Polityko-pravovyi analiz diialnosti Tsentralnoi Rady* (Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy 1995) (in Ukrainian).
5. Rabinovych P, *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: navch. posib.* (Lileia 2002) (in Ukrainian).
6. Terliuk I, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy (Donovitnii chas): navchalnyi posibnyk* (Atika 2006) (in Ukrainian).
7. Tkach A, *Istoriia kodyfikatsii dorevoliutsiinoho prava Ukrainy* (Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu 1968) (in Ukrainian).
8. Tyshchuk B, Boiko I, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: akad. kurs: pidruchnyk* (In Yure 2015) (in Ukrainian).
9. Tyshchuk B, Shevchuk L, *Frantsiia: istoryia derzhavnosti i prava (IX–XXI st.): navch. posib.* (Svit 2018) (in Ukrainian).
10. Zakharchenko P, *Istoriia ukrainskoho prava: navch. posibnyk* (Osvita Ukrainy 2019) (in Ukrainian).

Edited books

11. Hrushevskyi M, *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn. T. 1: Do pochatku XI vika* (P Sokhan (holova redkol), Nauk. dumka 1994) (in Ukrainian).
12. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: khrestomatiia* (O Shevchenko (red), Venturi 1996) (in Ukrainian).
13. *Istoriia ukrainskoho prava: navch. posib. dlia vyshch. navch. zakl.* (I Bezklubyi (red), Hramota 2010) (in Ukrainian).
14. *Kodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva na ukrainskykh zemliakh v 2-kh tomakh. T. 1* (R Stefanchuk, M Stefanchuk (red), Pravova yednist 2009) (in Ukrainian).
15. *Pravda Ruska Yaroslava Mudroho: pochatok zakonodavstva Kyivskoi Rusi: navch. posib.* (H Demydenko, V Yermolaiev (uklad), Pravo 2014) (in Ukrainian).

16. *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: U 3-kh tomakh. T. 1. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 r.* (S Kivalov, P Muzychenko, A Pankov (red), Yurydychna literatura 2002) (in Ukrainian).

Journal articles

17. Boiko I, 'Dzherela prava Halytsko-Volynskoi derzhavy (1199–1349 rr.)' [2006] 42 Visnyk Lviv. un-tu. Serii yurydychna 59–65 (in Ukrainian).
18. Boiko I, 'Konstytutsiia Ukrainy 1710 r. ta yii mistse v bahatovikovii istorii natsionalnoho derzhavotvorennia' [2020] 4 Chasopys Kyivskoho universytetu prava 16–25 <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.01> (in Ukrainian).
19. Dolmatova N, Atamanova N, 'Analiz "Knyhy Statutiv ta inshi prava malorosiiskyi" 1764 roku kriz pryzmu kodyfikatsii prava Hetmanshchyny' [2017] 27 Naukovi zapysky Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu 11–14 (in Ukrainian).
20. Sereda O, 'Pamiatky prava yak nevidiemni atrybuty ta fundament ukrainskoi derzhavnosti v kontseptsii Natsionalnoho proiektu "Skarbnytsia pamiatok ukrainskoho prava"' [2020] 1 Pravo Ukrainy 263 <https://doi.org/10.33498/louu-2020-01-261> (in Ukrainian).
21. Tkach A, "Ekstrakt malorosiiskykh prav" 1767 r. – tsinna pamiatka prava Ukrainy' [1965] 6 Visnyk Kyiv. un-tu: Ser. Pravo 86 (in Ukrainian).
22. Vlasenko S, 'Konstytutsiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky yak osnovnyi zakon yevropeiskoho zrazka' [2017] 11 Pravo Ukrainy 80–86 (in Ukrainian).

Encyclopaedias

23. Vehesh M, 'Karpatska Ukraina', *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. T. 4: Ka–Kom* (V Smolii (holova redkol), Naukova dumka 2007) 122 (in Ukrainian).
24. Hlyz I, "Knyha buttia ukrainskoho narodu" abo "Zakon bozhyi", *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. T. 4: Ka–Kom* (V Smolii (holova redkol), Naukova dumka 2007) 358 (in Ukrainian).
25. Hurbyk A, 'Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529, 1566, 1588' <https://www.history.org.ua/?termin=Statuty_V> (accessed 12.02.2026) (in Ukrainian).
26. Hurzhii O, "Ekstrakt malorosiiskykh prav" 1767', *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E–I* (V Smolii (holova redkol), Naukova dumka 2005) <https://www.history.org.ua/?termin=Ekstrakt_malorosiiskykh_prav_1767> (accessed 12.02.2026) (in Ukrainian).
27. Kotliar M, 'Zakon Ruskyi', *Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 3: E–I* (V Smolii (holova redkol), Naukova dumka 2005) http://www.history.org.ua/?termin=Zakon_ruskiy > (accessed 12.02.2026) (in Ukrainian).
28. Lisohorova K, "Knyha Statut ta inshi prava malorosiiskyi" 1764, "Knyha Statut y prochii prava malorossiiskii y druhie, sluzhashchiia k tomu, perepysky trudov y sobraniia Vasyliia Petrova syna Kondrateva", *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia. T. 1: Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* (Pravo 2016) (in Ukrainian).
29. Symonenko R, 'Kyrylo-Mefodiivskoho tovarystva statut', *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. T. 4: Ka–Kom* (V Smolii (holova redkol), Naukova dumka 2007) (in Ukrainian).
30. Usenko I, 'Zvychai pravovyi', *Yurydychna Entsyklopediia: v 6 t. T. 2: D–I* (Iu Shemshuchenko (holova redkol.), Ukr. entsykl. 1999) (in Ukrainian).
31. Usenko I, 'Zvychai', *Yurydychna Entsyklopediia: v 6 t. T. 2: D–I* (Iu Shemshuchenko (holova redkol.), Ukr. entsykl. 1999) (in Ukrainian).
32. Chekhovych V, 'Sud i Rozprava v pravakh malorosiiskykh', *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. T. 9: Pryl – S* (V Smolii (holova redkol), Naukova dumka 2012) (in Ukrainian).
33. Yaremenko M, 'Kyievo-Mohylianska akademiia, Kyivska bratska shkola, Kyivskiy kolehium, Kyivska akademiia, Kyivska dukhovna akademiia, Natsionalnyi universytet "Kyievo-Mohylianska akademiia"', *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. T. 4: Ka–Kom* (V Smolii (holova redkol), Naukova dumka 2007) (in Ukrainian).

Conference papers

34. Boiko I, 'Stanovlennia ukrainskoi pravovoi tradytsii v period Kyivskoi Rusi ta Halysko-Volynskoi derzhavy: skhidni y zachidni vplyvy', *Zakhidni i skhidni tradytsii ta vplyvy v istorii prava, derzhavy i yurydychnoi dumky: materialy XXXVIII Mizhnarodnoi istoriko-pravovoi konferentsii, 1-9 chervnia 2018 r., m. Vinnytsia* (I Usenko (holova red. kolehiia), Oldi-plius 2018) 69–76 (in Ukrainian).
35. Khudoiar L, 'Realizatsiia pryntsypu rivnosti u polozhenniakh konstytutsii Pylypa Orlyka 1710 r.', *300 rokiv Konstytutsii hetmana Ukrainy Pylypa Orlyka: problemy stanovlennia i rozvytku ukrainskoho derzhavotvorennia: Materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 14 travnia 2010)* (Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav 2010) 187 (in Ukrainian).

Ihor Boiko

THE PLACE AND ROLE OF NATIONAL LEGAL MONUMENTS IN THE HISTORY OF UKRAINIAN STATEHOOD

ABSTRACT. The article analyzes the place and role of national legal monuments in the history of Ukrainian statehood. It is noted that national legal monuments are an important component of the historical and legal heritage of Ukraine. They are an important source for understanding the history of Ukrainian statehood, since it is precisely in them that the evolution of state and legal institutions, the system of legal values, and perceptions of freedom, justice, equality, democracy, the rule of law, power, and human rights in different historical epochs are reflected. In the history of Ukrainian statehood, legal monuments performed not only a regulatory function but also played the role of a means of preserving statehood, national sovereignty, and national identity. National legal monuments attest to the continuity of the Ukrainian legal tradition and the formation of national legal culture. It is emphasized that national legal monuments were created during the periods of existence of the Ukrainian state, in particular: legal monuments of the Kyiv-Rus state (9th–12th centuries); legal monuments of the era of the Galicia–Volyn state (13th–14th centuries); legal monuments of the Ukrainian Cossack state “Zaporizhian Host” (17th–18th centuries); monuments of national law during the period of restoration of Ukrainian statehood (1917–1921); certain legal monuments of the Ukrainian SSR (1917–1991); legal monuments of modern Ukrainian statehood (1991–2026). Outstanding national legal monuments are analyzed, in particular “The Rus’ Law”, “Russkaya Pravda”, “The Statutes of the Grand Duchy of Lithuania” (1529, 1566, 1588), “The Rights by Which the Little Russian People Are Judged” of 1743, “Court and Reprisal in the Laws of Little Russia” of 1750, “The Book of Statutes and Other Little Russian Laws” of 1764, “The Extract of Little Russian Laws” of 1767, “Extract from Decrees, Instructions, and Guidelines” of 1786, the Constitution of the Ukrainian Cossack State of 1710 “Pacts and Constitutions of the Rights and Liberties of the Zaporizhian Host”, known as the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710, “Collection of Little Russian Laws” of 1807, the Universals of the Ukrainian Central Rada, the Constitution of the Ukrainian People’s Republic of 1918, and others. It is emphasized that national legal monuments played a decisive role in the formation and development of Ukrainian statehood. National legal monuments are not only historical documents but also the spiritual and legal foundation of Ukrainian statehood. They not only regulated social relations but also affirmed the ideas of legality, justice, self-government, and freedom. It is precisely through them that the continuity of the Ukrainian state and legal tradition and the people’s aspiration for their own state can be traced. They serve as the basis for modern law-making and the establishment of Ukraine as a democratic, rule-of-law state. National legal monuments are of great importance for modern Ukraine. First of all, they serve as the historical and legal foundation of the modern Constitution of Ukraine, shape legal consciousness and national identity; confirm the continuity of the Ukrainian state-building tradition; are of great importance for legal science and education, act as a source of legal ideas, testify to the deep roots of Ukrainian law-making and constitutionalism, and confirm the aspiration of the Ukrainian people to self-government and the rule of law.

KEYWORDS: national legal monuments; law; legal regulation; state-building; law-making; legislation; statehood; state.

Микола Кобилецький

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного та фінансового права,
заслужений професор Львівського національного університету
імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0365-8513>
mkobyletskyj@gmail.com

УДК 340.15(477)“09/11”

ЄВРОПЕЙСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ “РУСЬКОЇ ПРАВДИ” ЯК ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

АНОТАЦІЯ. У статті розглядається внесок європейських (переважно німецькомовних) науковців XIX–XXI ст. у теоретичне осмислення “Руської правди” як першого систематизованого джерела українського права та ключового елемента становлення ранньосередньовічної української державності.

Відповідно метою є показати внесок європейських дослідників у теоретичне осмислення “Руської правди” як зводу норм українського права та з’ясувати її значення для розуміння історико-теоретичних проблем становлення й еволюції української державності в правовому вимірі – проаналізовано праці А. Л. Шлецера, Й. Ф. Г. Еверса, Е. Тобієна, Л. К. Гетца, Д. Штрауха, Г. Барановські та інших авторів. Відзначено, що в їхніх дослідженнях підкреслюється автохтонне звичаєве походження норм “Руської правди”, київський центр її формування, дохристиянські витоки окремих інститутів, а також інтегрованість пам’ятки в ширший європейський правовий контекст (зокрема в аспекті германсько-скандинавських впливів).

Показано, що такі інтерпретації сприяють розв’язанню низки історико-теоретичних проблем української державності: обґрунтуванню безперервності правової традиції на українських землях, деколонізації історико-правової спадщини та спростуванню імперських наративів про “давньоруську народність”. Методологічну основу дослідження становлять історичний, порівняльно-правовий та герменевтичний методи.

У підсумку доводиться, що “Руська правда” в європейському науковому дискурсі постає не лише як історичне джерело, а й як теоретичний аргумент на користь безперервності, самостійності та європейського характеру української державно-правової традиції. Наголошено також на тому, що звернення до праць європейських авторів набуває особливого значення для утвердження національної правової ідентичності України в сучасному європейському контексті. Висловлено переконання, що праці європейських вчених є важливим аргументом в українсько-російському диспуті щодо спадкоємності Києво-Руської держави та “Руської правди”, як її основного джерела права.

Ключові слова: українська державність; правовий вимір державотворення; “Руська правда”; джерела права; звичаєве право; європейська правова традиція; деколонізація історії права; національна правова ідентичність; Києво-Руська держава.

У сучасних умовах деколонізації історико-правової науки та активного переосмислення національної правової традиції особливого значення набуває теоретичне осмислення джерел права Києво-Руської держави як фунда-

менту української державності. “Руська правда” – найдавніший систематизований збірник правових норм, що дійшов до нас, – відображає ключові історико-теоретичні проблеми становлення ранньосередньовічної української державності, тобто перехід від племінного звичаєвого права до писаних норм, формування інститутів князівської влади, еволюцію правових норм: від кровної помсти до фіксованих штрафів, утвердження правової ідентичності русинів-українців на європейському правовому просторі.

Довготривале перебування українських земель у складі імперій, зокрема російської, а згодом і російсько-радянської, призвело до домінування в Україні російської історіографії, яка трактувала ранньосередньовічну Русь як “давньоруську державу” та заперечувала український характер її правової спадщини.

На нашу думку, такий підхід нині продукує одну з теоретичних проблем української державності, оскільки він спотворює еволюцію української правової традиції, представляючи її як периферійну частину російської моделі, а не як самостійний процес формування правових інститутів на українських землях. До того ж, така візія Києво-Руської держави як першої за порядком форми української середньовічної державності має не лише науковий, а й ідеологічний характер, слугуючи обґрунтуванням імперської політики де-націоналізації та привласнення історичної пам’яті.

Водночас європейські (переважно німецькомовні) дослідники XIX–XXI ст., починаючи від Й. Ф. Г. Еверса та О. Рейца, Л. Гетца й закінчуючи сучасними авторами (Д. Штраух, Г. Барановські, У. Бібер), пропонували альтернативний погляд: вони підкреслювали автохтонне звичаєве походження більшості норм “Руської правди”, її київський центр створення, дохристиянські витoki та інтеграцію в європейську правову традицію (германсько-скандинавський вплив). Саме ці інтерпретації допомагають вирішувати теоретичні проблеми української державності в правовому вимірі: від обґрунтування безперервності правової традиції на українських землях до деколонізації історико-правової спадщини та утвердження України як суб’єкта європейської правової цивілізації ще з IX–XI ст.

МЕТА дослідження – показати внесок європейських науковців у теоретичне осмислення “Руської правди” як зводу норм українського права та його значення для розуміння історико-теоретичних проблем становлення й еволюції української державності в правовому вимірі.

“Руська правда” уперше була опублікована у виданні “Зібрання російських історій” 1767 р. німецько-російським істориком Августом Людвігом Шлецером, помічником Герхарда Фрідріха Міллера – іншого основоположника “нормандської теорії” походження Русі та одного із перших дослідників, що використовували архівні документи як наукові джерела.

Одночасно з працями А. Л. Шлецера з’являються праці відомого російського дослідника Києво-Руської держави та “Руської правди” Миколи Ка-

рамзіна, прихильника норманської теорії походження Русі, який перебував під впливом праць німецького науковця Штрубе де Пермонта. Для М. Карамзіна “Руська правда” до приходу норманської династії на територію Києво-Руської держави не мала інших джерел права, окрім звичаєво-правових норм. На його думку, нормани принесли до Русі загальні цивільні закони, відомі з договорів великих князів з греками і такі, що в усьому узгоджуються зі стародавніми законами Скандинавії. Він припускав: якщо не слов’яни, то принаймні руські варяги IX–X ст. могли мати писані закони, адже на їхній батьківщині, Скандинавії, використання рунічного письма було відоме ще до християнської доби. За Карамзіним, закони Ярослава були подібні до давньоримських Законів XII таблиць і стали правдивим відображенням громадського стану тогочасної Русі. У 1820 р. працю М. Карамзіна переклав німецькою мовою Ф. Гаценшильд¹.

Під впливом німецьких науковців і М. Карамзіна перебував російський історик і видавець “старослов’янських та староруських пам’яток” К. Калайдович². Він провів порівняння “Руської правди” зі шведським і данським правом і вбачав у її нормах використання елементів права їх народів³.

У 1816 р. Розширену редакцію “Руської правди” опублікував німецькою мовою професор Дерпського (Тартуського) університету Йоган Філіп Густав фон Еверс. У коментарі до цієї праці Й. Еверс писав, що скандинави і русини запозичили спільні правові норми у третьої сторони, якою могли бути германці, франки, чиї найдавніші закони за змістом і формулюванням були схожими на “Руську правду”. Він порівнював “Руську правду” із “Lex Salica Reformata” (глава XXV) та “Lex Ripuariorum” (глава XI). Незважаючи на подібність між двома законами, Еверс вважав, що це не є підтвердженням скандинавського походження русинів. А також писав, що співпраця між германцями, франками і русинами існувала задовго до посольства княгині Ольги до германського імператора. Й. Еверс вказував, що великий київський князь Ярослав Мудрий насамперед прагнув налагодити свої дружні стосунки зі своїми західними сусідами, насамперед німцями. Він зауважував, що в “Руській правді” містяться окремі положення норманського права, зокрема такі як, “Werd, вервь – судовий округ”, віра “Wira”, судовий штраф за вбивство та інші злочини тощо⁴.

У 1826 р. Й. Еверс опублікував свою працю *Das Alte Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung darstellt* (“Давнє право русинів і його історичний додаток”), у якій містився текст “Руської правди” німецькою і російською мовами. У цій праці Й. Еверс передовсім аналізує Коротку редакцію

¹ Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. (Г Демиденко, Х Єрмолаєв (укл), Право 2014) 51.

² Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. Т. 3, кн. V: Літери К–Ком (Є Онацький, Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, Буенос-Айрес 1959) 573.

³ Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі (н 1) 102–103.

⁴ G Ewers, *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen* (Dorpat 1814) 105, 108–109.

“Руської правди” та відносить її появу до IX ст., пов’язуючи з історичним розвитком Києво-Руської держави. А Розширену редакцію Правди пов’язує з постаттю великого київського князя Володимира Мономаха⁵.

Дослідник писав:

Серед найдавніших правових інститутів, сліди яких збереглися у європейських народів, серед тих інститутів, що сягають сивої давнини, походження яких у інших країнах ледве можна окреслити навіть гіпотетично, у цьому короткому законі ми знаходимо їхнє зародження і перший розвиток. Більше того: ми можемо простежити їхнє виникнення безпосередньо з первісного інституту сім’ї, який, своєю чергою, закріплений у самій людській природі⁶.

Й. Еверс вказував, що юридична термінологія у “Правді Ярослава” була ще недостатньо розвинута і тут немає таких понять, як вергельд (викуп за вбивство), грошових штрафів і покарання, що було доказом використання норм звичаєвого права. Усі грошові кошти, які згадуються як компенсація, як відшкодування шкоди, причому навіть самі терміни “відшкодування” чи “компенсація” у тексті не використовуються. Це означало, на думку Й. Еверса, що явище існувало, але ще не було осмислене як абстрактна категорія⁷. Усі передбачені виплати отримували потерпілий або його родичі. Князь у цій “Правді Ярослава” не отримував жодних коштів. У наступних частинах Короткої редакції князі вже отримували свою частку з судових штрафів. У “Правді Ярослава”, на думку Й. Еверса, захист права власності було сформульовано в найелементарнішій формі⁸.

Як вважав Й. Еверс, “Руська правда” в часи Ярослава Мудрого містила шість положень: 1. Обмеження кровної помсти лише близьким родичам і встановлення грошової компенсації в разі, якщо помста не була здійснена. 2. Підтвердження або, точніше, мовчазне визнання приватної помсти у випадку тілесних ушкоджень та встановлення грошової компенсації. 3. Визнання права самовільного повернення своєї власності в разі, якщо особа її знаходила, а також визначення додаткової компетенції за порушення цього права. 4. У разі суперечки, вирішення питання через звернення до попередніх власників, так що останній з них, який не міг визнати на ще давнішого власника, мав виплатити відшкодування. 5. Усі складні справи вирішувалися подібним чином через повернення майна до попередніх власників у присутності 12 осіб з громади, причому винний, який привласнив чужу власність, мав сплатити рівноцінне відшкодування⁹.

У “Правді Ярослава” судовий процес був дуже слабо врегульований. Ще не існувало професійних суддів, судових установ, допоміжних судо-

⁵ G Ewers, *Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung dargestellt* (Dorpat-Hamburg 1826) 305–313.

⁶ Ibid 288.

⁷ *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* (н 1) 90–91.

⁸ Ewers (n 5) 292.

⁹ Ibid 296–297.

вих службовців суду, позивачів, відповідачів. Судовий процес проходив усно, відкрито за участю мешканців громади, що гарантувало захист від несправедливості¹⁰. Еверс також писав, що “Правда Ярослава” не містила норм сімейного і спадкового права, які були виключно справами родини. Це право також не містило норм публічного права¹¹. Варто зазначити, що Й. Еверс високо оцінив Найдавнішу Правду (“Правду Ярослава”), назвавши її “чим вкрай простим законом”, який, попри свою стислість, був повністю достатнім для свого часу. Праця Й. Еверса була опублікована після його смерті, у 1830 р. Платоновим у російському перекладі¹². У 1820–1822 рр. польський науковець Раковські опублікував двотомну працю польською мовою “Руська правда”, у якій вказує, що “Руська правда” була створена на основі спільного слов’янського права. Раковські сприймав “Руську правду” як пам’ятку глибокої давнини, яка зберегла дух стародавніх слов’ян.

У 1829 р. з’являється праця “Versuch...” (Спроба) іншого професора Дерпського (Тартуського) університету *Олександра фон Рейца*, яка містить переклад німецькою “Розширеної редакції “Руської правди” з коментарем.

О. Рейц підтримав позицію Й. Еверса, рецензента цієї роботи, і убачав у положеннях “Руської правди” норми, аналогічні нормам баварських, алеманських, салічних, фризських, саксонських, вестготських і англо-саксонських законів. Зокрема, це стосується зводу, конфіскації майна, судових доказів, вергельду (викупу за вбивство)¹³.

На думку Рейца, усі варварські кодекси Європи, включаючи “Руську правду”, мали один і той же зміст на межі слов’янського і германського світів, якими були річки Ельба, Заалле і Одер. Народи передавали дух юрисдикції і навіть мову законодавства, про що свідчить змішання загальнослов’янських юридичних термінів з германськими. Він також вважав, що “Руська правда” походить з тієї ж правової сім’ї, що й варварські кодекси, зокрема, саксонський, англо-норманський, фризський і салічний, які могли в письмовій формі прийти на Русь. Для Рейца юридична сила “Руської правди” не була нічим іншим, як силою її західних аналогів¹⁴. Рейц писав, що “Руська правда” та назва Русь походять з українських земель. На його думку, Південна Русь (Україна) була більш здатною мати писемну “Правду” завдяки своїм зв’язкам з Візантією, своєму відносно вищому рівню освіти, завдяки суспільству зі слов’янами, які раніше за інших здобули писемність¹⁵.

Йоганн Георг Нейман, професор Дерптського (Тартуського) університету, 1830 р. опублікував німецькою мовою працю, що в українському перекладі має назву “Розвиток руського права від першої до другої Правди”. Вона ста-

¹⁰ Ewers (n 5) 298.

¹¹ Ibid 300.

¹² G Baranowski, *Die “Rysskaja Pravda” – ein mittelalterliches Rechtsdenkmal* (Peter Lang 2005) 54.

¹³ A von Reutz, *Versuch über die geschichtliche Ausbildung der Russischen Staats- und Rechtsverfassung* (Steffenhagen 1829) 428.

¹⁴ Ibid 398.

¹⁵ Ibid.

ла фактичним продовженням дослідження Й. Еверса “Das älteste Recht der Russen” (Найдавніше руське право).

Й. Нейман зазначав, по-перше, що “Правда Ярослава” була чинною на всій території Києво-Руської держави, оскільки закони, запроваджені для Руської землі, не могли розглядатися лише як доповнення до неї. А по-друге, він також підкреслював міцність правового зв’язку між Києвом та іншими територіями Києво-Руської держави, аргументуючи це тим, що право, встановлене синами Ярослава, діяло і в Новгороді. Крім того, на думку Й. Неймана, статті 35–43 Короткої редакції “Руської правди” були доповнені пізніше¹⁶.

У 1829 р. з’являється “Огляд” ліфляндського барона Густава Розенкампа про “Кормчу книгу”. Автор – випускник Лейпцизького університету та багаторічний керівник Законодавчої комісії Російської імперії – перебував під впливом історичної школи права. Розенкамп категорично заперечував, що Ярослав Мудрий міг у свою грамоту для новгородців включити приписувану йому “Правду”. На його думку, основою Короткої редакції “Руської правди” були найдавніші народні звичаї, які існували без писемності, не лише до Ярослава, а й до Володимира¹⁷.

У 1844 р. побачила світ праця ще одного професора Дерптського (Тартуського) університету – *Евальда Тобієна (Tobien)*, що увійшла до збірника під назвою: “Збірник критично опрацьованих джерел з історії руського права”. Структурно дослідження складалося з двох частин – у першій було вміщено тексти “Руської правди”, у другій – подано розлогий коментар до її статей.

У “Правді Ярослава” Тобієн убачав чітко сформовану й логічно вибудовану систему норм. На його думку, вона охоплювала положення про вбивство, кровну помсту та покарання у випадку неможливості її здійснення (ст. 1–2); про тілесні ушкодження й відповідальність за них (ст. 3–4); про різні види образ, зокрема кваліфіковані образи з огляду на спосіб учинення шкоди (ст. 5–7) та на особу потерпілого (ст. 8–9); про грубу, ганебну поведінку, що могла провокувати бійку (ст. 10); про порушення прав власників (ст. 11–13); про порядок повернення викраденого майна, насамперед щодо вільних осіб (ст. 14–15); а також про правопорушення, вчинені невільними особами, переважно пов’язані із завданням тілесних ушкоджень або порушенням майнових прав вільних людей (ст. 16–17). Водночас Тобієн зазначав, що “Правда Ярославичів” була укладена на зібранні синів Ярослава Мудрого; при цьому інститут кровної помсти в ній уже не згадувався, оскільки на той час його було скасовано¹⁸.

¹⁶ Baranowski (n 12) 54–55.

¹⁷ Ibid 55.

¹⁸ *Die Prawda Russkaja, das älteste Rechtsbuch Russlands, nach aller bisher entdeckten und herausgegebenen Handschriften verglichen, verdeutscht und erläutert, durch Dr. jur. E. S. Tobien (Dorpat 1844) 27.*

Розширену редакцію “Руської правди” Тобієн інтерпретував як результат поєднання Короткої редакції зі збірником законів, виданих Володимиром Мономахом у зв’язку з київським повстанням 1113 р., що свідчило, на його думку, про еволюційний характер формування руського права. Особливо показовими є його висновки про дохристиянське й додержавне походження Найдавнішої Правди, на основі українського звичаєвого права, підкреслювали глибоку автохтонність правової традиції. Водночас Тобієн висунув текстологічно обґрунтовану тезу про походження всіх списків Розширеної редакції від одного “материнського рукопису”, започаткувавши системне дослідження рукописної традиції пам’ятки. Вагомим науковим здобутком стало й те, що він уперше об’єднав та опублікував німецькою мовою в одному виданні всі відомі на той час тексти “Руської правди”, заклавши підвалини для подальших критичних студій¹⁹.

Традицію дослідження “Руської правди” в німецькій історико-правовій науці продовжив професор Боннського університету *Леопольд Гетц* (Getz, 1868–1931), німецький старокатолицький священник і професор теології Боннського університету. Він володів українською, старослов’янською, російською, болгарською, хорватською і сербською мовами.

У 1909–1913 рр. Л. Гетц опублікував чотиритомну працю, у якій уперше здійснив повне видання тексту “Руської правди” з ґрунтовним аналізом її статей (т. 1 – 1910 р., т. 2 – 1911 р., т. 3 – 1912 р., т. 4 – 1913 р.). Завдяки масштабності й системності дослідження Л. Гетц вважається одним із найавторитетніших її дослідників.

Часом створення “Руської правди” Л. Гетц називає VIII – середину IX ст. Він проводив оцінку “Руської правди” не лише як історик права, а й як славіст, знавець багатьох слов’янських мов. Вказуючи на створення “Руської правди” у VIII–IX ст., Л. Гетц визнавав існування української мови та українського народу. Аналогічний погляд висловлював радянський академік Б. Греков (1882–1953), який народився на Полтавщині, але, на відміну від Гетца, він не пов’язував “Руську правду” з українським звичаєвим правом, українським народом та Українською державою.

У 1913 р. з ініціативи юридичного факультету Київський університет надав Л. Гетцу звання почесного професора Київського університету.

На думку Гетца, “Руська правда” була створена ще до прийняття християнства на Русі – приблизно у VIII – середині IX ст. Він уважав статті 2–9, 11–13, 15 і 17 “Правди Ярослава” первісними, тоді як до статей 1, 10, 14, 16 і 18, на його переконання, згодом було внесено зміни: у них простежується заміна публічного покарання приватною компенсацією, що призначалася потерпілій стороні, а не князю²⁰.

¹⁹ Die Prawda Russkaja (n 18) 28.

²⁰ М Дьяконовъ, ‘Goetz L. K. Das russische Recht (Русская Правда): 1 er Band: Die älteste Redaktion des russischen Rechtes. Stuttgart, 1910 (критична стаття) 7 <<https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002015>> (accessed 27.07.2026).

“Правду Ярославичів” Гетц розглядав як цілком самостійну редакцію. “Правду Ярослава” він виводив із південноруського (давньоукраїнського) звичаєвого права, що діяло ще до Володимира Великого. Водночас “Правду Ярославичів” трактував як етап правової реформи, за якої кримінально карані діяння та покарання набували публічно-правового характеру, а вирішення конфлікту між злочинцем і потерпілим переходило до компетенції держави. У цій редакції, на його думку, з’являються новели, що стосувалися податкових зобов’язань, форм судочинства, мотивів і видів злочинів.

Завершуючи свою 1215-сторінкову працю, Л. Гетц подав розгорнутий аналіз Розширеної редакції “Руської правди”. Подібно до інших дослідників, він поділяв її на “Правду Ярослава” та Статут Володимира Мономаха й припускав, що укладачем був судовий урядовець, який спирався на практику судочинства²¹.

Особливе місце у концепції Л. Гетца займало питання джерел права. На відміну від багатьох попередників, він віддавав перевагу германо-скандинавському впливу над візантійським. На його думку, давній вплив норм германо-скандинавського права був пов’язаний із норманськими князями та їхньою дружиною, правові уявлення яких інтегрувалися із правом русинів²². Лише згодом, особливо після запровадження християнства, відбулося рецепцію окремих норм візантійського права, зокрема з таких джерел, як “Прохірон” 879 р. та “Закон судний людем” – кінець IX ст. Водночас Л. Гетц підкреслював, що “Руська правда” була створена раніше цих пам’яток і що місцем її укладення був Київ²³. Вважаємо, що позиція Гетца про створення “Руської правди” у VIII – середині IX ст. на основі давньоукраїнського звичаєвого права в Києві має принципове значення для теоретичного обґрунтування автохтонності української державності, спростовуючи тези про “норманське започаткування” держави на цих землях. Князі норманської династії своєю чергою модернізували Києво-Руську державу та більш тісно пов’язали її з європейськими державами через родинні династичні зв’язки, включивши її у широку міжнародну торгівлю.

Провівши порівняльний аналіз із “Еклогою” та “Прохіроном”, Гетц дійшов висновку про відсутність прямих запозичень у Короткій редакції, за винятком поодиноких норм (наприклад, щодо пошкодженого щита або списа). Натомість вплив “Закону судного людем”, на його думку, проявився у “Правді Ярославичів” і був пізніше інкорпорований до “Правди Ярослава”.

Значну увагу дослідник приділив порівнянню Короткої редакції з давньогерманськими правовими пам’ятками, зокрема з “Фризькою правдою”. Він вказував на подібність структури: спочатку регламентація вбивства, а далі – штрафи за тілесні ушкодження²⁴. Водночас положення “Руської правди”, за

²¹ L K Goetz, *Das Russische Recht (Russkaja Pravda)* (Stuttgart 1910) 301.

²² Goetz (n 21) 303.

²³ Goetz (n 21) 467.

²⁴ L K Goetz, *Staat und Kirche in Altrussland: Kiever Periode 988–1240* (Berlin 1908) 3.

Гетцом, були простішими за германські закони, а окремі статті (зокрема 15 і 16) могли бути результатом пізніших впливів²⁵.

Узагальнюючи, Гетц дійшов висновку, що “Правда Ярослава”, яку він називає Найдавнішою Правдою, не містила безпосередніх запозичень із візантійського чи германського права, а ґрунтувалася на давньому звичаєвому праві українців; зовнішні впливи проявилися лише в доповненнях до Короткої редакції, якими була “Правда Ярославичів”, внаслідок активних міжнародних контактів за правління великих київських князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого²⁶.

Другу частину Короткої редакції він називав “другою редакцією”, створеною за правління Ярослава Мудрого. Тут, порівняно з першою частиною, простежується посилення князівської юрисдикції поряд із приватним відшкодуванням, що раніше було основною формою відповідальності²⁷. З’являються штрафи на користь держави та судових урядовців; покарання за вбивство – віра (вергельд) – розглядалося ним як державна санкція²⁸. На думку Гетца, германо-скандинавський вплив на “Руську правду”, починаючи від “Правди Ярославичів”, був значно більшим, ніж вплив візантійського законодавства.

Л. Гетц також відзначав трансформацію судової системи: князь стає носієм верховної судової влади, а княжий двір – місцем здійснення правосуддя (ст. 38). У ст. 33 заборонялося застосовувати покарання без княжого наказу. Податкові збори (“Збір Ярослава”) та штрафи (ст. 41–42) перебували під контролем князя, а їх стягнення здійснював вірник, який поєднував адміністративні й судові функції²⁹. Серед європейських дослідників Східної Європи “він займав позицію суто наукового інтересу і був поза політичним дослідником”.

Водночас окремі положення концепції Гетца зазнали критики як з боку московських, так і німецьких науковців. Зокрема, Брінкман зазначав, що другий том присвячено переважно аналізу “Правди Ярославичів”, однак недостатньо розглянуто питання відповідальності за порушення права власності (крадіжка, грабіж, розбій, підпал). На відміну від фундаментального першого тому, у наступних томах, на його думку, автор здебільшого обмежувався коментарем тексту без глибокого аналізу джерел³⁰.

Важливою для оцінки праці Л. Гетца є рецензія чеського науковця Карла Кадлеца, що датується 1916 р. Після великого історичного огляду Кадлец аналізував окремі томи Гетца, не погоджуючись із його позицією щодо часу створення “Правди Ярослава” та “Правди Ярославичів”. Він підтримував

²⁵ Goetz (n 21) 455.

²⁶ Ibid 509.

²⁷ Ibid 337–340.

²⁸ Goetz (n 21) 49.

²⁹ Goetz (n 21) 364–365.

³⁰ Baranowski (n 12) 82.

розділення на Коротку редакцію Правди та підтримував позицію Гетца, що “Правда Ярослава” була створена до утвердження князівської влади у Києво-Руській державі. Крім того, Кадлец підкреслював відмінність українців (русинів) та новгородців

У 1915 р. з’явилася праця Йозефа Коллера *Die Russkaja Prawda und das altslawische Recht* (“Руська правда і стародавнє слов’янське право”), у якій автор підтримав позицію Л. Гетца щодо джерел права Києво-Руської держави. Праця була створена під час Першої світової війни, і Коллер гостро критикував російських науковців, зазначаючи, що ‘російські автори, які критикували Еверса і Гетца, розглядали окремі питання “Руської правди”, але водночас демонстрували жахливий брак наукової підготовки та мислення; і вражаючи своєю методологічною безпорадністю, навіть найкращі з них залишалися дилетантами в найгіршому сенсі цього слова’³¹. Він також відзначав:

Те, що ми навіть у наші дні розглядаємо давньоруське право як відгалуження індоєвропейської культури та досліджуємо його як історичне явище, не потребує жодного виправдання. Навіть якщо народи були нерозумними, це не заважає нам визнавати, що вони діяли в межах розумного і створювали явища, варті наукового дослідження. Навіть якщо народи заслуговують на повний культурний занепад, це не перешкоджає визнанню їхніх попередніх культурних періодів, так само як ми досліджуємо право народів, які зникли³².

Коллер підкреслював, що три збірники права, доступні в оригіналі, перекладі та з коментарями, містять старослов’янське право і лише незначною мірою відчутний вплив германського торговельного права. Будь-який зв’язок Короткої редакції “Руської правди” з візантійським правом, зокрема з “Еклогою” та її похідними, слід категорично відкидати: староруське право походило з етапу розвитку, який був абсолютно віддалений від візантійського права³³.

На думку Коллера, перший збірник “Правди Ярослава” являв собою неповне зібрання, майже виключно кримінально-правових норм, що, очевидно, існували ще до часів Володимира Великого. Це своєрідний конгломерат давньоруського звичаєвого права, який відображав період, коли ще зберігалася громада, а князівська влада ще не мала впливу на всю територію³⁴.

Коллер вважав, що положення “Правди Ярославичів” демонструють прагнення князівської влади закріпити свої права через створення князівських судів та перетворення кровної помсти і штрафів на кримінальне право князівської юрисдикції. Основні положення цієї редакції, за його оцінкою,

³¹ J. Kohler, ‘Die Russkaja Prawda und das altslawische Recht’ [1916] 33 Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 290.

³² Ibid.

³³ Ibid 291.

³⁴ Ibid 293.

походять ще з часів Володимира Мономаха, і в ній детально регламентовано переслідування злочинців, питання власності, сімейного та спадкового права, торгового й процесуального права³⁵.

Сучасні російські науковці у статтях, які публікуються в західних часописах, називають Л. Гетца одним із найавторитетніших дослідників “Руської правди” та її окремих редакцій.

Вони також вказують на те, що праці німецьких науковців XVIII – початку XX ст. ґрунтовні, деталізовані, побудовані на аналізі історичних джерел та визначають основні тенденції для подальшого вивчення “Руської правди”.

Цілий ряд монографій і статей, присвячених дослідженню “Руської правди”, опублікував професор Кельнського університету *Дітер Штраух*. Він запропонував власну класифікацію пам’ятки, поділивши її на Коротку Правду, Скорочену Правду та Розширену Правду. Скороченою Правдою Д. Штраух називає “Правду Ярославичів”. Дослідник вказує на вплив шведського права на окремі статті “Руської правди” та підтримує позицію Л. Гетца щодо того, що статті “Правди Ярослава” ґрунтувалися на звичаєвому праві русинів (українців), яке не зазнавало впливу іноземного права чи князівського законодавства³⁶. Штраух не виявив доказів прямого впливу візантійського та германського права на Коротку редакцію “Правди Ярослава”, натомість у “Правді Ярославичів”, а також таких складових, як “Урок мостникам” та “Покон вірний” простежується використання шведського земельного права та візантійських норм³⁷. Зокрема, на основі шведського права побудовано ст. 38 Короткої редакції, що регулювала затримання злодія за межами подвір’я власника³⁸.

Дослідження “Руської правди” у монографіях, статтях та інших працях продовжив сучасний німецький науковець, професор юридичного факультету Боннського університету *Гюнтер Барановські*. Він вважається одним із провідних спеціалістів з історії держави і права Києво-Руської держави, Російської імперії та СРСР. У 2005 р. він опублікував монографію *Die Russkaj Prawda – ein mittelalterliches Rechtsdenkmal* (“Руська правда – одна середньовічна пам’ятка права”) обсягом 788 сторінок, де проаналізовано передумови прийняття пам’ятки, її джерела та тексти усіх редакцій з докладним коментарем.

Барановські провів порівняльний аналіз “Руської правди” з германськими та візантійськими джерелами, оцінюючи їхній вплив на кодифікацію права у Києво-Руській державі. Він підтримує позицію попередніх дослідників (Норрбел, Сельнес, Штраух), що покарання за вбивство у ст. 1–2 Ко-

³⁵ J Kohler (n 31) 302.

³⁶ D Strauch, ‘Schwedisches Landshchaftsrecht und frühes Recht der Rus. Wirkungen europäischer Rechtsgeschichte’, *Festschrift für Karl Kröschell zum 70. Geburtstag* (G Kobler, H Nehlsen (hrsg), München 1997) 1294.

³⁷ D Strauch, *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500: Eine Quellenkunde* (Berlin 2011) 682.

³⁸ Strauch (n 36) 1302.

роткої редакції та у Законі Готланда ґрунтуються на одній і тій самій ідеї – можливості помсти або сплати викупу³⁹. Аналогічні порівняння стосуються випадків убивств, тілесних ушкоджень та порушень честі.

Барановські не підтримував позицію німецьких дослідників фон Рімша і Мульца, які описували “м’якість норм “Руської правди”, посилаючись на арабських авторів, зокрема Ібн Фадлана, та на договори Русі з Візантією 911 р.⁴⁰ Він зазначав, що норми шведського права могли застосовуватися у випадках стягнення боргу, а порівняння “Правди Ярослава” з договором Русі з Візантією 944 р. показує спільні положення щодо вбивств, тілесних ушкоджень тупим предметом та покарання злодія, а в цивільному праві – щодо особистого майна жінки та свободи заповіту і спадкування⁴¹.

Г. Барановські визначає “Руську правду” як “пам’ятку права”, що сприяла переходу русинів від невизначеності до чітко встановлених правових норм, від кровної помсти до визначеного покарання та відшкодування збитків, від самосуду до судового захисту життя, тілесної недоторканності, честі, власності та володіння. Навіть якщо самосуд ще дозволявся, для нього встановлювалися правові межі. Практичне застосування “Руської правди” у XI–XIV ст., на думку Барановські, передбачало вирішення судових справ на основі місцевих звичаїв, а не писаного права або грамотності суддів. Тлумачами звичаїв були судові мужі, які брали участь у суді разом із князівськими урядовцями⁴².

У пам’ятці містяться правові терміни для визначення інститутів: князь, суд, вірник, поклон, видок, послух, поручник, судити, іти на звіт, іти на роту, моє або своє. Цивільно-правові норми Короткої редакції були другорядними, оскільки товарно-грошові відносини ще не були достатньо розвинені, хоча вже згадуються договори купівлі-продажу. У Розширеній редакції спостерігається розвиток термінології: татьба (крадіжка), вина, потік, розграбування, борг, дім, гість, ряд тощо⁴³.

Грошові одиниці позначалися як куни, а судові посади та збори еволюціонували, що демонструє досконалість Розширеної редакції порівняно з попередньою. Водночас Барановські відзначав, що “Руській правді” бракує юридичної точності та систематичності⁴⁴.

Отож, сучасні німецькі дослідники (Штраух, Барановські) підкреслюють шведсько-скандинавський вплив на окремі норми, але водночас підтверджують звичаєву основу “Правди Ярослава”, що дає підстави теоретично розглядати “Руську правду” в європейському контексті як свідчення ранньої правової державності русинів-українців.

³⁹ Baranowski (n 12) 678.

⁴⁰ Ibid 679.

⁴¹ Ibid 680.

⁴² Ibid 721.

⁴³ Ibid 722.

⁴⁴ Ibid 723.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу праця англійського науковця Томаса Ріхи (1969)⁴⁵, у якій він зазначає, що “Руська правда” була зведена в єдиний кодекс у період правління Ярослава Мудрого та ґрунтувалася переважно на звичаєвому праві. Ріха звертає увагу на подібність окремих статей “Руської правди” до положень законів короля Альфреда Великого, що дає змогу розглядати руське право у ширшому контексті європейської правової традиції раннього Середньовіччя.

Ще у 1840 р. французький дослідник П’єр-Шарль Левек підготував працю про “Руську правду”, опубліковану лише 1962 р. Левек наголошував, що кодекс Ярослава Мудрого не був першим зведенням законів русинів, посилаючись на договори Русі з Візантією. На його думку, значна частина правових норм сформувалася ще за князя Олега, тоді як заслуга Ярослава Мудрого полягала у впорядкуванні, фіксації та доповненні вже існуючого правового масиву. Порівнюючи “Руську правду” із “Салічною правдою”, Левек підкреслював відносно високий правовий статус жінки в руському праві та зазначав, що народ, здатний створити кодифікований збір законів, перебуває на високому рівні цивілізаційного розвитку⁴⁶.

“Руську правду” досліджували й інші французькі науковці, зокрема Й. Г. Шнітцлер і Р. Расте. Йоганн Генріх (Жан Анрі) Шнітцлер, зокрема, розглядав її як перший системний правовий документ русинів, відзначаючи вплив скандинавських і германських законів та відсутність чіткого розмежування між кримінальним і цивільним правом⁴⁷.

“Руську правду” досліджує наукова співробітниця Зальцбурзького університету Урсула Бібер, спеціалістка у галузі історії та славістики. У своїх працях вона вказує, що “Руська правда” була найвідомішою і важливою пам’яткою староруського права, а норми кримінального права у ній побудовані на основі звичаєвого права. У. Бібер зазначає, що дослідження «Руської правди» важливе для розуміння еволюції давньокиївської Русі: від невизначеності до права, від кровної помсти до фінансових штрафів, а також від самозахисту людей до державної охорони їхнього життя, здоров’я та майна⁴⁸.

Попередньо узагальнюючи викладене, слід констатувати, що в європейській історико-правовій науці “Руська правда” розглядається як складне явище ранньосередньовічної правової культури, сформоване у взаємодії місцевої звичаєвої традиції та ширшого германсько-скандинавського правового контексту. Європейські дослідники, визнаючи вплив норманського чинника на інституціоналізацію князівської влади, водночас не пов’язують виникнення державності на українських землях виключно з варязькою при-

⁴⁵ Th Riha, *Readings in Russian Civilization. Vol. 1. Russia before Peter the Great, 900–1700* (2-nd ed, The University of Chicago Press 1969) 266.

⁴⁶ Ibid 17.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ U Bieber, ‘Verbrechen und Diabolik in russischen Chronikberichtenhttp’ (Ringvorlesung: Kriminelles Mittelalter, Universität Salzburg) <<https://www.plus.ac.at/wp-content/uploads/2021/02/543254.pdf>> (accessed 27.07.2026).

сутністю. Київ постає як усталений політичний і правовий центр, у межах якого відбувалося впорядкування правових норм і формування кодифікованого тексту.

Таку позицію європейських, передусім німецьких, дослідників підтримує низка українських учених. Зокрема, Р. Лашенко пов’язував походження і зміст “Руської правди” з київським політичним центром і руською (давньоукраїнською) правовою традицією. На його думку, характерні риси цієї пам’ятки – пріоритет норм приватного права над публічними, увага до захисту особи, відносна правова самостійність жінки – дають підстави розглядати її як результат розвитку саме української правничої культури.

Побіжно дослідник наголошував, що зазначені правові засади істотно відрізняються від тих моделей правового розвитку, які сформувалися на північно-східних теренах під впливом ординської політико-правової традиції у XIV ст. Така відмінність, на його переконання, засвідчує самотність київської правової системи та її окремішній історичний шлях еволюції⁴⁹.

Отже, у європейському науковому дискурсі “Руська правда” інтерпретується як органічний продукт розвитку руського суспільства, включений до загальноєвропейського правового простору раннього Середньовіччя.

Висновки. Європейська історіографія “Руської правди” протягом понад 250 років – від праць А. Шлецера (1767 р.) до сучасних студій Г. Барановські (2005 р.) та Д. Штрауха (2011 р.) – сформувала не лише джерелознавчий і компаративний масив досліджень, а й концептуальну рамку для сучасного переосмислення витоків української державності. Теоретичне значення цього наукового доробку полягає в декількох принципових положеннях.

По-перше, “Руська правда”, передусім її найдавніша частина – “Правда Ярослава”, ґрунтується на автохтонному давньоукраїнському звичаєвому праві дохристиянського періоду (VIII – середина IX ст.), що свідчить про існування розвиненої правової традиції на українських землях ще до посилення князівської влади та норманського впливу (Гетц, Тобієн, Коллер). Це дає змогу розглядати українську ранньосередньовічну державність як результат внутрішнього соціально-правового розвитку, а не як похідне явище зовнішнього політичного впливу. У цьому контексті кодифікація норм постає свідченням зрілості правової культури та наявності сталих механізмів нормативного регулювання.

По-друге, європейські студії демонструють, що правова система Києва функціонувала в логіці загальноєвропейської еволюції середньовічного права, що знімає штучну опозицію між “русською” та “європейською” правовими традиціями. Це зміщує акцент із периферійності на інтегрованість і співмірність розвитку, і є вагомим аргументом для сучасного позиціонування України як органічної складової європейського правового простору.

⁴⁹ Р. Лашенко, *Лекції по історії українського права. Частина 1: Княжа доба: I. Література. II. Пам’ятники права. III. Історія державного права* (Прага 1923) 43–44.

По-третьє, історіографічний матеріал створює підстави для методологічного перегляду імперських конструкцій “спільної давньоруської спадщини”, оскільки центр правотворення, політичної організації та правової систематизації був локалізований у Києві як осерді державності на українських землях.

По-четверте, у сучасному інтелектуальному контексті ці дослідження виконують функцію деколонізації правової історії, переводячи дискусію з площини ідеологічних наративів у площину порівняльного правознавства та академічного аналізу.

Отже, “Руська правда” в європейському науковому дискурсі постає не лише пам’яткою права, а й теоретичним аргументом на користь тяглості, самостійності та європейської вкоріненості української державно-правової традиції. Її інтерпретація виходить за межі суто історичного аналізу й набуває значення складника сучасної концепції української державності.

У наукових працях європейських дослідників підтверджується позиція українських науковців, що Києво-Руська держава є державою українського народу, а “Руська правда” є першим кодексом українського права, а її найдавніша редакція – “Правда Ярослава” була створена на основі українського звичаєвого права у Києві приблизно у VIII – середині IX ст.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Baranowski G, *Dia “Rysskaja Pravda” – ein mittelalterliches Rechtsdenkmal* (Peter Lang 2005).
2. Ewers G, *Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung dargestellt* (Dorpat-Hamburg 1826).
3. Ewers G, *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen* (Dorpat 1814).
4. Goetz L K, *Das Russische Recht (Russkaja Pravda)* (Stuttgart 1910).
5. Goetz L K, *Staat und Kirche in Altrussland: Kiever Periode 988–1240* (Berlin 1908).
6. Riha Th, *Readings in Russian Civilization. Vol. 1. Russia before Peter the Great, 900–1700* (2nd ed, The University of Chicago Press 1969).
7. Strauch D, *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500: Eine Quellenkunde* (Berlin 2011).
8. von Reutz A, *Versuch über die geschichtliche Ausbildung der Russischen Staats- und Rechtsverfassung* (Steffenhagen 1829).
9. Lashchenko R, *Lektsii po istorii ukrainskoho prava. Chastyna 1: Kniazha doba. I. Literatura. II. Pamiatnyky prava. III. Istoriia derzhavnoho prava* (Praha 1923) (in Ukrainian).

Edited books

10. *Die Prawda Russkaja, das älteste Rechtsbuch Russlands, nach aller bisher entdeckten und herausgegebenen. Handschriften verglichen, verdeutscht und erläutert, durch Dr. jur. E. S. Tobien* (Dorpat 1844).
11. Strauch D, ‘Schwedisches Landshchaftsrecht und frühes Recht der Rus. Wirkungen europäischer Rechtsgeschichte’, *Festschrift für Karl Kröschell zum 70. Geburtstag* (G Kobler, H Nehlsen (hrsg), München 1997) 1294.
12. *Pravda Ruska Yaroslava Mudroho: pochatok zakonodavstva Kyivskoi Rusi: navch. posib.* (H Demydenko, Kh Yermolaiev (ukl), Pravo 2014) (in Ukrainian).

Journal articles

13. Kohler J, ‘Die Russkaja Prawda und das altslawische Recht’ [1916] 33 Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 290.

Encyclopedias

14. *Ukrainska mala entsyklopediia: 16 kn.: u 8 t. T. 3, kn. V: Litery K–Kom* (Ie Onatskyi, Nakladom Administratury UAPT v Arhentyni, Buenos-Aires 1959) (in Ukrainian).

Websites

15. Bieber U, ‘Verbrechen und Diabolik in russischen Chronikberichtenhttp’ (Ringvorlesung: Kriminelles Mittelalter, Universität Salzburg) <<https://www.plus.ac.at/wp-content/uploads/2021/02/543254.pdf>> (accessed 27.07.2026).
16. Diakonovъ M, ‘Goetz L. K. Das russische Recht (Русская Правда): 1 er Band: Die älteste Redaktion des russischen Rechtes. Stuttgart, 1910 (krytychna stattia) 7 <<https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002015>> (accessed 27.07.2026).

Mykola Kobyletskyi

EUROPEAN STUDIES OF RUSKA PRAVDA
AS A SOURCE OF UKRAINIAN STATEHOOD:
HISTORICAL-THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

ABSTRACT. The article examines the contribution of European (primarily German-speaking) scholars of the nineteenth to twenty-first centuries to the theoretical interpretation of Ruska Pravda as the first systematized source of Ukrainian law and a key element in the formation of early medieval Ukrainian statehood.

In accordance with the stated objective – to demonstrate the contribution of European researchers to the theoretical understanding of Ruska Pravda as a compendium of norms of Ukrainian law and to clarify its significance for addressing the historical and theoretical problems of the emergence and evolution of Ukrainian statehood in the legal dimension – the works of August Ludwig Schlözer, Johann Philipp Gustav von Ewers, Ewald Tübien, Leopold Karl Goetz, Dieter Strauch, Günter Baranowski, and other scholars are analyzed. It is noted that their studies emphasize the autochthonous customary origins of the norms of Ruska Pravda, the Kyivan center of its formation, the pre-Christian roots of certain legal institutions, and the integration of this monument into the broader European legal context (particularly in terms of Germanic-Scandinavian influences).

The article demonstrates that such interpretations contribute to resolving a number of historical and theoretical issues of Ukrainian statehood, including substantiating the continuity of legal tradition in Ukrainian lands, decolonizing legal-historical heritage, and refuting imperial narratives of the so-called “Old Rus’ nationality”. The methodological framework of the study is based on historical, comparative-legal, and hermeneutic methods.

It is concluded that within European scholarly discourse, Ruska Pravda appears not merely as a historical source but also as a theoretical argument in favor of the continuity, distinctiveness, and European character of the Ukrainian state-legal tradition. The study further emphasizes that engagement with the works of European scholars acquires particular significance for affirming Ukraine’s national legal identity in the contemporary European context. It has been argued that the works of European scholars are an important argument in the Ukrainian-Russian dispute over the continuity of the Kyivan Rus’ state and Rus’ law as its primary source of law.

KEYWORDS: Ukrainian statehood, legal dimension of state-building, Ruska Pravda, sources of law, customary law, European legal tradition, decolonization of legal history, national legal identity, Kyivan Rus’ state.

III. *Форми правління та установча влада в українській державно-правовій традиції*

Михайло Теплюк

доктор юридичних наук,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений юрист України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6340-1352>
tepljuk@rada.gov.ua

Олексій Ющик

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
народний депутат України III скликання,
головний науковий співробітник відділу
конституційного права і місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5512-3612>
al-jus@i.ua

УДК 342.31:342.4

УСТАНОВЧА ВЛАДА ЯК КЛЮЧОВИЙ ЧИННИК ДЕРЖАВНОСТІ

Анотація. У статті представлено комплексний аналіз установчої влади як ключового чинника становлення та розвитку державності пострадянських країн, зокрема конституційно-правового розвитку України. Обґрунтовано доцільність використання діалектичного методу пізнання, застосовуваного в існуючих вітчизняних дослідженнях на недостатньому рівні, для аналізу процесів державотворення, теорії демократії та конституціоналізму.

Порівняльно-правовий аналіз декларацій про державний суверенітет колишніх союзних республік СРСР дає підстави стверджувати, що ці акти мали не лише політичний характер, а й виступали актами установчого квазіконституційного характеру. Надалі у статті аналізується концепція народовладдя, розкриваються особливості громадянського та національного суверенітетів, а також ілюструється, як такі особливості стали передумовами подальших суперечностей у розвитку окремих пострадянських держав.

Особливу увагу приділено Декларації про державний суверенітет України 1990 р. як акту реалізації установчої влади Українського народу. Обґрунтовується позиція, що визначає народ України єдиним джерелом не лише державної, а й усієї публічної влади, включно з економічною владою на землю та природні ресурси. За результатами аналізу еволюції інститутів державної влади і місцевого самоврядування в контексті народовладдя констатовано, що розвиток української держави характеризується поступовим розривом фактичної моделі

реалізації юридичних положень у функціонуванні держави та задекларованих принципів “громадянської” моделі народного суверенітету.

У статті констатуються численні порушення конституційних положень вищими органами державного управління, критично оцінюються проведені конституційні реформи України та рішення Конституційного Суду України, якими, серед іншого, створено умови, що ускладнюють або виключають реалізацію передбаченого у ст. 5 Конституції України права народу визначати та змінювати конституційний лад в Україні.

Враховуючи викладене, представлено висновки щодо необхідності ухвалення політичних рішень стосовно здійснення конституційного процесу з метою ухвалення нової Конституції України, посилення участі народу як суверена в реалізації установчої влади в національному державотворенні, ключову роль у чому повинні відігравати майбутні Всеукраїнські Установчі Збори.

Ключові слова: народовладдя; установча влада; громадянський суверенітет; національний суверенітет; опосередкована демократія; представницька демократія.

Політико-правовий досвід пострадянських держав надає для розвитку теорії права і держави, теорії демократії та конституціоналізму неоціненний фактичний матеріал, який, на нашу думку, заслуговує на більшу увагу вчених-юристів задля розвитку юридичної науки та подальшої конституційно-правової практики. А проте цей матеріал, на нашу думку, не отримує належної уваги з боку вітчизняних право- і державознавців. Причину потрібно шукати найперше у *методологічній недоозброєності* дослідників політичних і юридичних явищ і процесів, ігноруванні ними *діалектичної складової* в методології пізнання цих явищ і процесів.

Як відомо з теорії історичного матеріалізму, найбільш надійним і необхідним для правильного підходу до пізнання суспільних явищ і процесів з наукової точки зору є діалектичний погляд, яким охоплюється основний історичний зв'язок того, як це явище або процес в історії виникли, які головні етапи у своєму розвитку вони проходили, й потребує з точки зору вказаного розвитку досліджувати, чим вони стали на даний час. Цей принциповий підхід, безперечно, стосується наукового пізнання держави як суспільного явища, а також процесу розвитку державності.

Втім, огляд наукових публікацій з цієї проблематики змушує констатувати, що дуже мало вчених суспільствознавців хоча б незначною мірою оволоділи діалектичним методом пізнання свого предмета, а тому залишається переважно для архівів той фактичний матеріал щодо історичного досвіду, про який сказано вище.

Розглядаючи розвиток національної державності сучасної України з точки зору цього методу, звернемося до актів прийняття декларацій про державний суверенітет у колишніх республіках СРСР, які поклали початок новій державності.

Нагадаємо, першою в часі була Декларація про суверенітет Естонської РСР від 16.11.1988. Наступного року аналогічні декларації ухвалюють Литовська (18.05.1989) та Латвійська (28.07.1989) союзні республіки, а Азербайджанська РСР ухвалює конституційний закон про суверенітет (23.09.1989). За ними

йшли усі інші: Грузинська РСР (26.05.1990), РРФСР (12.06.1990), Узбекика РСР (20.06.1990), Молдавська РСР (23.06.1990), Білоруська РСР (27.07.1990), Туркменська РСР (22.08.1990), Вірменська РСР (23.08.1990), Таджикицька РСР (24.08.1990), Казахська РСР (25.10.1990). Останньою стала Киргизька РСР (15.12.1990). Декларацію про державний суверенітет України було прийнято 16 липня 1990 р.

Принципово наголосити, що більшість республік спочатку встановлювали верховенство своїх конституцій на своїх територіях за формального збереження союзної держави, а декларації стали способом реалізації ними установчої влади, чим підривалася основа конституційного ладу, встановленого в єдиній державі.

Порівняльно-правовий аналіз цих актів свідчить про те, що практично в усіх деклараціях містилися однакові чи аналогічні *установчі* положення щодо принципу суверенітету народу республіки: останній визнавався джерелом влади замість влади союзного центру. В усіх деклараціях встановлювався принцип верховенства республіканської конституції й законів замість пріоритету союзного законодавства. Проголошувалися територіальна цілісність республіки, заборона зміни її території без її згоди, а також власність народу республіки на землю, надра та інші природні ресурси. Вводилося поряд із союзним громадянством республіканське громадянство, встановлювалася можливість самостійних зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних зв'язків союзної республіки.

Усе це так чи інакше заперечувало єдину конституційну основу Союзу РСР за збереження формально єдиної союзної держави. Тож виникла суперечність у *суб'єктній складовій установчої влади* – між єдиною соціальною спільнотою, якою виступав радянський народ, та народами республік, що були частками тієї єдиної соціальної спільноти. Цей момент важливо констатувати, адже аналогічна суперечність надалі виникатиме уже в деяких колишніх союзних республіках.

Водночас, якщо в одних республіках переважаючою була, умовно кажучи, “громадянська” модель суверенітету (Україна, Білорусь, РРФСР), тобто суб'єктом установчої влади визнавався народ – як громадяни усіх національностей, то в інших республіках (Литва, Естонія, Латвія) таким суб'єктом проголошувалася нація або титульний народ, а в третіх (Грузія, Вірменія) – історична державність, тобто акцент робився на “національно-історичній” моделі суверенітету.

Ця суперечність розвивалася через різне бачення республіками подальшої долі союзної держави. Так, одні республіки виступали за її збереження в тому або іншому вигляді, як союзу суверенних держав, з укладанням нового союзного договору (РРФСР, Білорусь, Україна, Казахстан, республіки Середньої Азії). Прибалтійські республіки (Естонія, Латвія, Литва), навпаки, виступали за фактичну відмову від союзної державності, орієнтуючись

на відновлення власної державності. Фактично це були акти проголошення незалежності. Ще одна група республік (Грузія, Вірменія, Азербайджан, Молдова) займали проміжну позицію, наголошуючи на республіканському суверенітеті як первинному, визначаючи долю союзу держав як похідну від цього, тобто ставлячи під питання існування союзної держави. Ці республіки акцентували на історичній легітиматії національного суверенітету, посилюючи відтак на майбутнє можливість конфліктних ситуацій у між-державних відносинах, що й підтвердила практика їх подальшого розвитку.

Отже, декларації про державний суверенітет фактично заперечували єдину національну політику союзної держави насамперед як політичні акти, але водночас також як акти установчого квазіконституційного характеру.

Так, у Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада Української РСР, ‘виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, <...> визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України’ та проголосивши ‘державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах’, встановила, що ‘Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу’. У розділі II “Народовладдя” визначалося, що народ України становлять громадяни Республіки всіх національностей, а також зазначено, що народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР. Завершувався її текст таким формулюванням: ‘Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод’. Її принципи малося на меті використати для укладання союзного договору¹.

Названі положення однозначно вказують на установчий політико-юридичний характер даного акта стосовно конституційно-правового визначення національної державності й на квазіконституційний характер зазначених декларацій.

Тут не можна не відзначити один принциповий аспект – щодо визначення народу України як “єдиного джерела державної влади в Республіці”. На нашу думку, *народовладдя* означає, що народ виступає як єдине джерело *не лише* державної влади, а й є єдиним джерелом *публічної влади*, і соціальної влади взагалі, включаючи також економічну владу народу на землю та інші природні ресурси. На це вказує, зокрема, розділ VI “Економічна самостійність” у Декларації, в якому зазначалося, що Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ України

¹ Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>> (дата звернення 01.02.2026).

має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Виключне право власності народу саме й визначає його як суб'єкта економічної влади.

Справа в тому, що надалі в Україні було запроваджено *інститут місцевого самоврядування*, який замінив згадані в Декларації місцеві ради депутатів (як органи держави), а потім був закріплений у новій Конституції України. У зв'язку з цим місцеве самоврядування розглядалося нами як 'інститут публічної влади, задіяний в єдиний політичний механізм реалізації управління суспільством'. У конституційному механізмі народовладдя місцеве самоврядування займає місце, відмінне від державного владного механізму та від інститутів громадянського суспільства².

Висловлювалася також думка стосовно розгляду співвідношення інститутів місцевого самоврядування і держави через механізм реалізації інтересів людини, що 'має принципове методологічне значення для оптимального вирішення на практиці зазначеного відношення, а також взаємодії місцевого самоврядування з відповідними інститутами громадянського суспільства'³. Виходячи з цього, ми визначали місцеве самоврядування як 'форму публічної самоорганізації населення, яка передбачає самостійне вирішення жителями територіальних громад питань місцевого значення в їхніх інтересах відповідно до Конституції та законів України'⁴. Водночас держава являє форму публічної самоорганізації суспільства, яка вирішує питання загальносуспільного значення в інтересах, спільних для усіх жителів України, зокрема жителів кожної громади.

Місцеве самоврядування виступає як дієвий елемент системи стримувань і противаг щодо реалізації державою виконавчої влади на місцевому рівні, що є додатковим важелем здійснення народовладдя у відносинах з державою. У його функціонуванні виявляються загальні закономірності розвитку публічної влади (концентрація влади та спеціалізація державного управління), що об'єктивно зумовлюють організацію й функціонування публічної влади взагалі.

Також було зауважено, що цю роль місцеве самоврядування може відігравати більш-менш ефективно залежно від того, наскільки *демократичну*

² М Теплюк, 'Конституційно-правові проблеми організації публічної влади в Україні' (дис канд юрид наук, 2008) 13–14.

³ Там само.

⁴ Там само.

політику здійснює та політична сила, яка перебуває при владі, наскільки повно держава забезпечує гарантії місцевого самоврядування. Водночас роль місцевого самоврядування значною мірою залежить від суспільної активності самих територіальних громад, їх здатності відстоювати свої права проти сваволі державної влади. Аналіз конституційних засад місцевого самоврядування дає підстави для висновку про очевидну недостатність, непослідовність і суперечливість у визначенні цих засад як у *організаційно-правовому аспекті*, так і в аспекті матеріального та фінансового *забезпечення* місцевого самоврядування в Україні⁵.

На жаль, ці принципові теоретичні висновки залишилися свого часу без належної уваги суспільства, а особливо політиків та вчених-конституціоналістів, що дорогою ціною обходиться для країни останніми роками і ставить її перед необхідністю пошуку відповідей на запитання: як посилити участь системи місцевого самоврядування в організації та здійсненні публічної влади?

Це означає, що стає гостро актуальною *проблема установчої влади* в Україні. Варто відзначити, що ґрунтовних наукових досліджень поняття установчої влади бракувало у вітчизняній юридичній науці як за радянських часів, так і в перші два десятиліття незалежності України. Найбільш помітним дослідженням феномена установчої влади, на нашу думку, є дисертаційна робота, присвячена проблемам установчої влади в Україні, захищена у 2013 р. в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України⁶.

У ній уперше у вітчизняній юридичній науці, за словами Р. Максакової, виокремлено проблемні питання в сучасних підходах до вивчення установчої влади, якими є: розуміння природи цієї влади; розмежування понять установчої та законодавчої влади, форм реалізації однієї та іншої; визначення дійсного суб'єкта установчої влади, насамперед в аспекті поняття демократії; поняття суверенності установчої влади; визначено методологічний підхід, згідно з яким поняття установчої влади формується як видове поняття стосовно родового поняття "публічна влада", а установча влада розглядається як вид публічної влади; доведено, що запровадження, установлення, узаконення, утвердження певного суспільного стану або порядку речей, правового порядку в суспільстві є вихідним моментом у реалізації публічної влади, і що установча влада проявляється через утворення чи припинення інститутів суспільства та основних правил (норм) функціонування і взаємодії цих інститутів. Установча влада, як організаційно-правова форма здійснення публічної влади, характеризується нею як влада, що реалізується як на правовій, так і на неправовій основі (на відміну від інших форм її здійснення – законодавчої, виконавчої, судової тощо, які реалізуються лише

⁵ Теплюк (н 2).

⁶ Р. Максакова, 'Конституційно-правові проблеми установчої влади в Україні' (дис докт юрид наук, 2013) 36.

на правовій основі), й така, що ‘має легітимізуватися та неодмінно набути юридичного оформлення’⁷.

Висновок, згідно з яким установча влада може реалізуватися як на правовій, так і на неправовій основі, має суттєве значення в умовах тієї суспільно-політичної ситуації, з якою стикається нині українська державність через численні порушення конституційних положень вищими органами державного управління в останні два десятиліття, починаючи з так званої конституційної реформи 2004 р., а також через наслідки військової агресії проти нашої країни. Стає зрозумілим, що сьогодні уже втрачені всі можливості подолати кризу національної державності виключно з правових позицій, бездоганних з огляду на норми чинної Конституції України, і що виникає потреба в *політичних рішеннях установчого характеру*, зокрема щодо здійснення конституційного процесу з метою ухвалення нової Конституції України.

У зв’язку з цим важливо усвідомити *концептуальні* помилки, що призвели до такого розвитку національної державності, щоб не повторювати їх у майбутньому. Найбільш суттєва помилка, на нашу думку, зумовлена недостатнім розумінням поняття установчої влади й тієї моделі суверенітету, яку було задекларовано та яка фактично реалізовувалася в процесі розвитку української держави.

Установчу владу розуміють традиційно як здатність конкретного соціуму запроваджувати й змінювати конституційний лад; здатність, яка не є юридично похідною від чинного права. Її характерні ознаки: первинність, позаконституційний характер, формування правових джерел, не зведеність виключно до органів влади. Аналіз Декларації про державний суверенітет України показує, що в ній було обрано модель народного суверенітету, що її визначають як “громадянський” суверенітет – модель суверенітету, сумісну з федералізмом, правовою державою й широкою демократією, на відміну від моделі “національного” суверенітету.

Суб’єктом “громадянського” суверенітету виступає народ як сукупність громадян; він передбачає рівність усіх незалежно від етнічної ознаки, пов’язаний із громадянством, а не походженням, передбачає державу як політико-правову форму, а не як етнічний проєкт. Натомість у “національного” суверенітету суб’єктом виступає нація як культурно-історична цілісність, якій (нації) суверенітет належить в особі титульного народу, держава являє форму національного самоутвердження, а громадянство виступає як вторинне щодо національної належності. У цій моделі є ризик конфлікту з національними меншинами та появи конкуруючих “суверенітетів” всередині держави. До такої моделі були наближені декларації прибалтійських республік і певною мірою тих республік, які обрали національно-історичну модель суверенітету (Вірменія, Грузія). Національно-персоніфікований суверенітет веде за логікою свого розвитку до конфліктів, “конституцій для своїх”

⁷ Максакова (н 6).

і розпаду держави, що й підтверджує пострадянська державно-політична практика.

Неупереджений загальний погляд на розвиток української держави свідчить про те, що обрану на початковому етапі розвитку “громадянську” модель народного суверенітету, яка набула свого цілком однозначного відтворення у Конституції⁸ 1996 р., надалі через політико-правову практику все більше розвертали в напрямі “національного” суверенітету. Такий хід розвитку створював розрив між чинною Конституцією України і так званою “фактичною” конституцією, тобто реалізацією юридичних положень у функціонуванні держави, яка, по суті, узурпувала владу народу всупереч ст. 5 чинної Конституції України.

Останнє випливає з критичного аналізу змісту цієї конституційної статті в її співвідношенні з розділом III Конституції України та практикою реалізації її положень при здійсненні установчої влади народу впродовж чверті століття. Згідно з цією статтею народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні та здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади і органи місцевого самоврядування. Виключно тільки народові належить право визначати і змінювати конституційний лад в Україні, і це виключне право народу не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Водночас зазначено, що “ніхто не може узурпувати державну владу”.

На нашу думку, трактування цих конституційних положень потребує більш глибокого розуміння, ніж традиційне уявлення, зорієнтоване на зміст ст. 69 Конституції України стосовно здійснення народного волевиявлення через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Остання стаття недостатньо конкретизує те положення ст. 5, за яким народ здійснює владу *безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування*. У ст. 69 йдеться лише про здійснення народом влади *безпосередньо, у формах безпосередньої демократії*, а стосовно здійснення влади народом *опосередковано*, через інститути держави та місцевого самоврядування, тобто стосовно *опосередкованої демократії* аналогічне конституційне визначення її форм відсутнє.

Щодо цього нам можуть зауважити, що положення про участь народу в здійсненні народовладдя через державу та місцеве самоврядування містять інші розділи та положення Конституції України. Однак на таке зауваження заперечимо таким. По-перше, положення, які стосуються форм *безпосередньої демократії*, містить розділ Конституції, який *не може бути змінено без рішення референдуму*; натомість положення щодо *опосередкованої демократії* містяться в розділах, які можливо змінювати без референдуму, отже, без *прямої* участі в конституційному процесі народу як суб'єкта влади. По-дру-

⁸ Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 01.02.2026).

ге, у своїй сукупності положення про опосередковану демократію не дають цілісного *концентрованого* уявлення про форми участі народу в здійсненні його влади органами держави та органами місцевого самоврядування та про ступінь його впливу на державне управління. Невипадково наукові праці поряд з формами безпосередньої демократії не містять характеристики форм опосередкованої демократії, а йдеться про “*представницьку демократію*”. На перший погляд відмінності між ними немає, тому їх сприймають як тотожні поняття, хоча насправді вони є різними, оскільки ними виражені *різні аспекти* здійснення влади народу.

Опосередкована демократія, яка є парною категорією щодо *безпосередньої демократії*, виражає *функціональний аспект*, відображає *спосіб* здійснення влади народом: не владними актами *самого народу* як суб’єкта влади, а діяльністю визначених народом інституційних суб’єктів, тобто *публічно-владними* інститутами. А *представницька демократія*, що є парною категорією відносно *прямої* (а не опосередкованої чи безпосередньої) демократії, виражає *суб’єктний аспект* влади народу, в якому акцентується на тому, *хто саме* здійснює цю владу: *сам народ* прямо й безпосередньо чи *представники*, яким народ доручає здійснювати його владу, а не передає їм свою владу як таку. Адже якщо народ має *виключне* право встановлювати й змінювати конституційний лад, то це й означає, що це право *не можна передати* іншому суб’єкту, його лише можуть забрати в народу узурпатори.

Водночас необхідно визнати, що зазначена вище плутанина та підміна понять зумовлена термінологічною непослідовністю у тексті Конституції України, про що свідчить системний аналіз відповідних конституційних положень. Насамперед це стосується ст. 5 Конституції України, в якій поряд із терміном “*влада народу*” міститься термін “*державна влада*”, і таким чином тут конституційовано *дві влади* – народна і державна. А в наступній статті Конституції державна влада поділяється ще на *три влади*: законодавчу, виконавчу та судову. Виявляється, що народ, який ухвалює закон на референдумі, не є суб’єктом законодавчої влади, що впливає прямо з тексту ст. 75 Конституції, за якою ‘*єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України*’. Але ж у ст. 74 Конституції однозначно передбачена можливість ухвалення законів референдумом, за винятком законів з питань податків, бюджету та амністії. (Щодо цих винятків варто зауважити, що ними народ, як суб’єкта установчої влади і законодавчого суб’єкта, без достатніх підстав юридично виключено з ключових сфер управління суспільством, від яких залежить добробут народу). Ця плутанина є наслідком нерозуміння *співвідношення* між поняттями “*влада*” та “*управління*”. Якщо влада є відношенням “*панування – підкорення*”, то управління – це *необхідний спосіб здійснення* влади, спосіб її реалізації⁹.

⁹ А Ющик, *Диалектика права*. Кн. 1: *Общее учение о праве* (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. I. (Ін Юре 2013) 275–278.

У такому сенсі влада народу (відношення панування-підкорення) виступає як дещо *неподільне*, натомість соціальне управління (зокрема, публічне управління, державне і самоврядне управління), як сфера особливої (управлінської) діяльності, передбачає *поділ* управлінської праці; зокрема, вона поділяється на законодавчу, виконавчу та правоохоронну функції держави. Тому назву “влади” стосовно цих функцій держави можна пояснити як умовну, таку, що пов’язує їх з *реалізацією публічної влади*, яка своєю чергою є тільки інституціоналізованою формою влади народу, на відміну від його безпосередньої, неінституціоналізованої влади.

Недолік конституювання установчої влади в цьому випадку полягає в тому, що в чинній Конституції України вона визнана *номінально*, проте не отримала своєї інституціоналізації як суб’єктної здатності народу реалізувати його самоуправління. У статтях 69–74 Конституції України установча влада народу зведена до *процедур* виборів, референдуму та інших форм безпосередньої демократії, які є об’єктами нормативного регулювання, але не становлять матеріальну основу права. А через виключення народу з числа суб’єктів законодавчої влади ці процедури визначає не волевиявлення народу, а публічно-владні суб’єкти – у такий спосіб, щоб народну волю “підлаштувати” під публічно-владні інтереси.

Для пояснення наведемо приклад з конституційно-правової практики після ухвалення нової Конституції України. Він пов’язаний з проголошеним главою держави референдумом “за народною ініціативою”, який відбувся 16.04.2000, а також з Рішенням Конституційного Суду України від 27.03.2000 стосовно всеукраїнського референдуму¹⁰. За логікою цього рішення, громадяни України не мають права ініціювати зміни конституційного ладу шляхом референдуму, а лише мають право поставити питання, які треба вирішувати через владних суб’єктів права законодавчої ініціативи – Президента України та/або народних депутатів України й рішення парламенту. При цьому судді проігнорували ту обставину, що визначені шляхом референдуму питання, поставлені за ініціативою громадян, можуть бути не вирішені державою, зокрема, через протистояння “гілок” влади або відсутність конституційної більшості в парламенті тощо. Так, до речі, й сталося з рішенням цього референдуму: його результати були просто “забуті” парламентом. Однак згадане рішення Конституційного Суду України створило правові умови, що ускладнюють або виключають реалізацію передбаченого у ст. 5 Конституції права народу визначати та змінювати конституційний лад в Україні. Це рішення означало, по суті, заборонену Конституцією узурпацію права народу державою¹¹.

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України від 27 березня 2000 р. № 3-пп/2000 <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v003p710-00#Text>> (дата звернення 01.02.2026).

¹¹ О Ющик, “Україна – правова держава?”, У кн. *Формула демократії: Народ – Конституція – влада. 20-річчю Конституції України присвячується* / О Мороз, О Ющик (упоряд), Парлам. Вид-во 2016) 166.

У зв'язку з цим постає питання *народного суверенітету*, мало досліджене у вітчизняній юридичній науці. Проблема суверенітету, за словами І. Куян, набула особливої актуальності для пострадянських держав з утвердженням їх незалежності. У сучасній науці конституційного права України не існує чіткого трактування видових характеристик суверенітету, співвідношення суверенітету держави, народу і нації. За її визначенням, суверенітет – це властивість носія суверенітету, в якості суб'єкта, володіти верховенством своєї влади, що відображається в родовому понятті “суверенітет”, яке характеризує єдину (спільну) властивість таких суб'єктів, як держава, народ і нація. Зміст влади у кожного з цих суб'єктів свій, але властивість єдина, що реалізується в різних видових поняттях; *народний суверенітет* при цьому є “базовим для державного і національного суверенітету”¹².

Дослідниця зазначала, що зміст поняття “народний суверенітет” неможливо усвідомити без категорії “народ”, першою ознакою якого виступає “спільність”, “колективність”, формування якої зумовлене необхідністю задоволення інтересів (індивідуальних і групових) її учасників через реалізацію інтересу спільноти. На цьому спільному інтересі ґрунтується спільна (загальна) воля індивідів як цілого й досягається узгодженість у питаннях права. Як публічно-правовий суб'єкт народ України володіє універсальною політичною правоздатністю, що виражається у його виключному праві на самовизначення, що в широкому розумінні дає підстави вести мову про право народу на самоврядування. Таке право не може вичерпатись одноразовим актом реалізації установчої влади шляхом прийняття, схвалення чи затвердження конституції. Воно передбачає постійну реалізацію народом власного політичного статусу у визначених ним самим формах¹³.

На нашу думку, наведені положення І. Куян можуть бути відправними для конституювання установчої влади народу та формування ефективного механізму реалізації народовладдя в Україні, який виключав би узурпацію влади державою.

Як далеко державна владна верхівка може відійти від народного суверенітету, проголошеного Декларацією про державний суверенітет, видно на прикладі так званого Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, укладеного 8 червня 1995 р. У ньому зазначалося:

Сторони, що є суб'єктами конституційного права, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу, виходячи з того, що відсутність нової демократичної Конституції України є гальмівним чинником на шляху здійснення економічних, а також

¹² І. Куян, “Проблеми сутності і співвідношення державного, народного і національного суверенітету (конституційно-правовий аспект)” (дис д-ра юрид наук, 2014).

¹³ Там само 18–19.

політичних і державно-правових реформ, <...> з метою уникнення неузгодженостей між чинними нормами Конституції (Основного Закону) України і нормами Закону “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні” та введення цього Закону в систему правових актів, що визначають конституційний лад України, <...> дійшли згоди про таке: на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюється на засадах, визначених Законом “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”, який Верховна Рада України схвалила 18 травня 1995 р. більшістю голосів народних депутатів України¹⁴.

Цим актом було встановлено, що ‘до прийняття нової Конституції України положення чинної Конституції України діють лише в частині, що узгоджується з цим Конституційним Договором’¹⁵.

Так, у *неконституційний* спосіб двома державними структурами *звичайним законом* була заблокована дія чинної на той час Конституції України й змінено конституційний лад в Україні. *Волю народу при цьому ніхто не з’ясовував*. І лише з прийняттям нової Конституції в 1996 р. *конституційним Законом України “Про прийняття Конституції України і введення її в дію”*¹⁶ 28 червня 1996 р. згаданий Конституційний договір від 1995 р. було визнано таким, що втратив чинність.

У зв’язку з цим належить враховувати проблему *легальних і легітимних актів* здійснення влади народу. Зокрема, акти припинення дії Основного Закону частково або повністю, такі як згаданий Конституційний договір, є *нелегальними*, їх належало б визнати органом конституційної юрисдикції неконституційними. Водночас ці акти не визнавали нелегітимними актами: народного протесту щодо них висловлено не було. Для суспільства більш важливим тоді здавалося шляхом таких актів усунути владний конфлікт між главою держави і парламентом, які стали двома владними центрами державного управління й гостро протистояли один одному.

Проте згаданий Конституційний договір був не лише *нелегальним*, а ще й *нелегітимним* актом, він не був легітимізований народним волевиявленням. Як вказує В. Сіренко, легітимація влади – це та соціальна динаміка, процеси, через які влада набуває властивості легітимності. Вона утверджує правовий характер влади, обґрунтовує й виправдовує її рішення щодо створення владних структур, їх зміни й оновлення¹⁷.

Між тим народ не висловлював свою волю не лише стосовно договірного “міжсобойчика” двох владних центрів державного управління, а й надалі через рік щодо нової Конституції України, яку “від його імені” ухвалила

¹⁴ Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 01.02.2026).

¹⁵ Там само.

¹⁶ Про прийняття Конституції України і введення її в дію: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254/96-ВР <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 01.02.2026).

¹⁷ В Сіренко, *Про легальність та легітимність державної влади* (Орієнтири 2006) 13.

Верховна Рада України. Народні сподівання на усунення конфліктного двовладдя у державі не справдилися і вказана *конфліктна складова державності* залишилась вирішальним чинником її розвитку на наступні роки. Так, Конституцію України було ухвалено у 1996 р. в умовах продовження конфлікту, коли напередодні її прийняття глава держави видав указ про призначення референдуму на вересень того ж року з винесенням на нього іншого варіанта проекту Конституції України. Наступним кроком був згаданий уже референдум 2000 р., потім “конституційна реформа” 2004 р., спрямована на посилення ролі парламенту в управлінні державою та зменшення повноважень глави держави, а далі – контрреформа 2010 р. за участю Конституційного Суду України, яка знову посилила роль глави держави¹⁸. Цікаво, що результати виборів вказували на критичне ставлення народу до тих президентів, які намагалися конфліктувати з парламентом, протиставляючи *бюрократичне* начало державного управління *представницькому* началу. За цієї логіки розвитку державне двовладдя не могло не завершитися концентрацією влади в руках бюрократії та узурпацією влади народу державою, яка замість задекларованої *демократичної* перетворилася на *бюрократичну* державу.

Це свідчить про те, що народ досі не виступав як *суверенний* суб’єкт установчої влади, а публічно-владні інститути не отримали належної легітимності. Через це існує об’єктивна *потреба* в такому *механізмі народовладдя*, який блокував би узурпацію державою влади народу. Цей механізм має посилити участь народу *як суверена* в реалізації установчої влади в національному державотворенні.

На нашу думку, ключову роль у цьому механізмі повинні відігравати Всеукраїнські Установчі Збори, про які уже неодноразово йшлося та які навіть частково охарактеризували автори одного з проектів народної Конституції¹⁹.

На жаль, обсяг статті не дає змоги конкретизувати тут цей механізм, йому належить присвятити спеціальну публікацію. Залишається тільки зазначити, що положення ст. 5 Конституції України стосовно того, що народ здійснює владу безпосередньо та через інститути *держави і місцевого самоврядування* реалізується *найбільш повною мірою* саме через вказані установчі збори, оскільки до здійснення народом установчої влади через обраних ним депутатів рад усіх рівнів залучаються як держава, так і органи місцевого самоврядування одночасно в їх єдності.

Відтак конституювання держави отримає ту легітимність, якої йому раніше бракувало, а суспільство здійснить реальний крок до утвердження держави як демократичної та правової.

¹⁸ Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-пп/2010 <<https://zakon.rada.gov.ua/go/v020p710-10>> (дата звернення 01.02.2026).

¹⁹ *Формула демократії: Народ – Конституція – влада. 20-річчю Конституції України присвячується* / О Мороз, О Ющик (упоряд.), Парлам. Вид-во 2016) 299–300.

Варто водночас зауважити, що рекомендації вчених щодо здійснення політичних і правових реформ у нашій країні впродовж понад трьох десятиліть залишалися без належної уваги політиків та керівництва держави. Не в останню чергу й тому розвиток національної держави не був таким, на який його орієнтувало декларування державного суверенітету України у 1990 р. Тепер доводиться аналізувати помилки та виправляти їх, враховуючи наукову думку.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Sirenko V, *Pro lehalnist ta legitymnist derzhavnoyi vlady* (Oriiany 2006) (in Ukrainian).
2. Yushchik O, *Dialektyka prava: kn.1: Obscheye ucheniye o prave (kriticheskiy analiz obshepravovykh ponyatiy)* (red zhurnala Pravo Ukrainy, In Yure 2013) (in Russian).

Edited books

3. *Formula demokratii: narod – Konstitutsiya – vlada. 20-richchu Konstitutsiyi Ukrainy prysvyachuyetsya* (O Moroz, O Yushchik (red), Parlamentske vydavnytstvo 2016) (in Ukrainian).

Theses

4. Kuian I, 'Problemy sutnosti i spivvidnoshennia derzhavnoho, narodnoho i natsionalnoho suverenitetu (konstitutsiyno-pravovi aspekt)' (dys doktora yuryd nauk, 2014) (in Ukrainian).
5. Maksakova R, 'Konstitutsiino-pravovi problemy ustanovchoyi vlady v Ukraini' (dys doktora yuryd nauk, 2013) (in Ukrainian).
6. Tepliuk M, 'Konstitutsiino-pravovi problemy orhanizatsii publichnoi vlady v Ukraini' (avtoref dys kand yuryd nauk, 2008) (in Ukrainian).

Mykhailo Tepliuk
Oleksii Yushchik

CONSTITUENT POWER AS A KEY FACTOR OF STATEHOOD

ABSTRACT. The article provides a comprehensive analysis of constituent power as a fundamental factor in the formation and development of statehood in post-Soviet countries, with particular emphasis on the constitutional and legal development of Ukraine. The article demonstrates that the dialectical method can be effectively used to analyse state-building processes, democratic theory, and constitutionalism, and points out that this approach is still rarely used in domestic academic studies.

A comparative legal analysis of the declarations of state sovereignty adopted by the former Soviet republics allows the conclusion that these acts were not of a purely political nature, but also functioned as constituent acts of a quasi-constitutional character. The article further examines the concept of popular sovereignty, reveals the specific features of civic and national sovereignty, and demonstrates how these features became preconditions for contradictions in the development of certain post-Soviet states.

Particular attention is devoted to the 1990 Declaration of State Sovereignty of Ukraine as an act of exercising the constituent power of the people. The article maintains that the people of Ukraine should be recognised as the sole source not only of state power but of all public power,

Михайло Теплюк, Олексій Ющик

including economic authority over land and natural resources. Based on an analysis of the evolution of institutions of state power and local self-government in the context of popular sovereignty, it is concluded that the development of the Ukrainian state has been characterised by an increasing gap between the factual model of implementation of legal provisions in state functioning and the declared principles of a “civic” model of popular sovereignty.

The article states that numerous constitutional provisions have been violated by the highest bodies of state governance. Moreover, it critically assesses the constitutional reforms carried out in Ukraine and the decisions of the Constitutional Court of Ukraine which, among other things, have created legal conditions that complicate or limit the people’s ability to exercise their right under Article 5 of the Constitution of Ukraine, to determine and change the constitutional order in Ukraine.

Taking into consideration stated above, the article presents conclusions regarding the necessity of starting a constitutional process aimed at adopting a new Constitution of Ukraine and strengthening the participation of the people, as the sovereign, in the exercise of constituent power in national state-building. In this regard, a key role should be played by future Ukrainian Constituent Assemblies.

KEYWORDS: rule of the people; constituent power; civic sovereignty; national sovereignty; indirect democracy; representative democracy.

Ганна Цірат

докторка юридичних наук, партнер АО “Юрзовнішсервіс”
(Київ, Україна)
a.tsirat@jvs.law

УДК 347.74

СУДОВА ДИСКРЕЦІЯ ПРИ ЗМЕНШЕННІ НЕУСТОЙКИ: ВІД ч. 3 ст. 551 ЧИННОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ДО ст. 830 ПРОЄКТУ – КРОК УПЕРЕД ЧИ ВІДТВОРЕННЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

АНОТАЦІЯ. Частина 3 ст. 551 чинного Цивільного кодексу України (ЦК України) є нормою з відкритою текстурою: вона не визначає критеріїв зменшення, не встановлює порогу для судового втручання й не відповідає на питання про порядок ініціювання зменшення, допустимість договірної виключення цього права та взаємодію спеціальної норми із загальними засадами ст. 3 ЦК України. Прогалини, залишені законодавцем, лише частково заповнені судовою практикою Верховного Суду.

Метою статті є обґрунтування того, що ст. 830 проєкту нового ЦК України не вирішує зазначених трьох фундаментальних питань та формулювання конкретних законодавчих пропозицій для їх усунення.

Дослідження ґрунтується на аналізі практики Верховного Суду за 2020–2025 рр. та рішень Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, а також на порівняльно-правовому аналізі французького, німецького та транснаціонального права (Принципи УНІДРУА, Принципи європейського договірної права). Стаття 830 проєкту підвищує поріг для судового втручання і кодифікує окремі критерії, однак не здійснює явних законодавчих виборів щодо ініціювання, договірної виключення та залишкової дискреції за ст. 3 ЦК України. Порівняльний аналіз свідчить, що ці питання вирішені в більшості розвинених правопорядків.

Авторка пропонує концепцію двошарового судового контролю над неустойкою як модель *de lege ferenda*, а також п'ять конкретних поправок до ст. 830 проєкту, реалізація яких підвищить передбачуваність правового регулювання та наблизить українське право до стандартів ЄС.

Ключові слова: неустойка; зменшення неустойки; судовий розсуд; передбачуваність права; реформа цивільного законодавства; договірна свобода; добросовісність; порівняльне право.

І. Постановка проблеми

Передбачуваність правового регулювання є одним із ключових елементів верховенства права в його матеріальному вимірі¹. У сфері договірних відносин ця вимога набуває конкретного практичного змісту: сторони, погоджу-

¹ J Raz, 'The Rule of Law and Its Virtue' [1977] 93 Law Quarterly Review 195, 198–202.

ючи неустойку як забезпечення виконання зобов'язання, мають розуміти, який саме фінансовий наслідок матиме порушення договору. Частина 3 ст. 551 Цивільного кодексу України² (далі – ЦК України) цю передбачуваність не забезпечує: норма є лаконічною до межі мовчання, не визначає критеріїв, не встановлює порогу й не відповідає на питання про ініціювання, договірне виключення чи мінімальний розмір зменшеної неустойки.

Ця невизначеність набула нового виміру після лютого 2022 р. Залучення України до транскордонних комерційних відносин у сфері оборонних закупівель, відновлення інфраструктури та регіональних ланцюгів постачання зробило ч. 3 ст. 551 нормою міжнародного виміру: іноземний контрагент, що укладає договір за українським матеріальним правом, стикається з питанням – яким буде реальний розмір неустойки, якщо договір буде порушено? Відповідь залежить більше від складу суду або арбітражного трибуналу, ніж від тексту договору.

Зв'язок між передбачуваністю правового регулювання та інвестиційною привабливістю юрисдикції є усталеним у міжнародній інституційній практиці. Організація економічного співробітництва та розвитку у Рамковій програмі для інвестицій прямо визначає передбачуваність серед засадничих принципів верховенства права, які мають визначальне значення для іноземних інвесторів під час вибору юрисдикції³. Світовий банк у методології Doing Business установлює прямий причинно-наслідковий зв'язок між ефективністю судового захисту договірних зобов'язань і здатністю країни залучати прямі іноземні інвестиції⁴. Непередбачуваність судового розсуду при зменшенні неустойки – зокрема, відсутність законодавчо визначеного порогу та механізму ініціювання – є саме тим чинником правової невизначеності, який знижує інвестиційну привабливість юрисдикції в розумінні зазначених інституційних стандартів.

Стаття 830 проєкту нового ЦК України⁵ є спробою відповісти на цей виклик. Чи є цього достатньо – є центральним питанням цієї статті.

II. Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання зменшення неустойки судом в українській правовій доктрині є недостатньо дослідженим у контексті передбачуваності права. С. Черкашин у статті 2019 р. дійшов висновку, що суди першої інстанції зменшували

² Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> ч. 3 ст. 551 (дата звернення 19.06.2026).

³ 'What matters for investors are all the principles embodied in the notion of the rule of law: predictability, transparency, credibility, accountability and fairness': OECD, Policy Framework for Investment (2015 ed, OECD Publishing, Paris 2015) 9 <<https://doi.org/10.1787/9789264208667-en>> (accessed 19.06.2026).

⁴ 'Enhancing the efficiency of the judicial system can improve the business climate, foster innovation, attract foreign direct investment and secure tax revenues': World Bank, Doing Business, 'Enforcing Contracts: Why it Matters' <<https://subnational.doingbusiness.org/en/data/exploretopics/enforcing-contracts/why-matters>> (accessed 19.06.2026).

⁵ Проєкт Цивільного кодексу України № 15150 від 09.04.2026, ч. 3–4 ст. 830 <<https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837>> (дата звернення 19.06.2026).

неустойку 'суттєво майже у всіх випадках', не аргументуючи таку дію належним чином, що 'підриває договірну дисципліну та спотворює принципи відповідальності'⁶. Н. Марків у практичному огляді 2021 р. ідентифікував відсутність єдиних критеріїв у судів і зафіксував, що 'розмір зменшення неустойки суддями не обґрунтовується жодного разу'⁷.

В. Васильєв у статті 2022 р. розглянув проблему через призму подвійної природи неустойки (превентивної та компенсаційної функцій) і дійшов висновку, що поширення судової практики зменшення договірної неустойки 'значно знижує її превентивну цінність', оскільки потенційний порушник може небезпідставно розраховувати на задоволення його вимоги судом⁸. Цей висновок, сформульований з позицій доктрини, є симетричним практичному спостереженню Черкашина: обидва фіксують той самий структурний дефект – відсутність законодавчих меж дискреції, наслідком якої є система непередбачуваність.

О. Печений у статті 2025 р. дослідив застосування неустойки у світлі скасування Господарського кодексу України і звернув увагу на багатofункціональність інституту зменшення неустойки: право суду на зменшення є 'проявом принципу пропорційності у цивільному праві', що запобігає перетворенню неустойки на каральну санкцію⁹. Д. Попков, суддя Східного апеляційного господарського суду, порушив питання про межі судової дискреції при зменшенні неустойки з точки зору юридичної визначеності, посилаючись на Доповідь Венеційської комісії "Верховенство права": дискреційні повноваження 'не мають здійснюватися у свавільний спосіб', а 'закон повинен вказати на обсяг будь-якої дискреції'¹⁰. Суддя Верховного Суду Н. Багай систематизувала критерії, що застосовуються під час вирішення питання про зменшення неустойки відповідно до усталеної практики Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду (далі – КГС ВС)¹¹.

Однак порівняльно-правовий вимір реформування ч. 3 ст. 551 / ст. 830 проєкту і питання достатності запропонованих змін з погляду стандартів

⁶ С Черкашин, 'Зменшення розміру неустойки судом: теоретико-практичний аспект' [2019] 4 Право і суспільство 96, 97–98 <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-14>.

⁷ Н Марків, 'Практика застосування Господарським судом міста Києва ч. 3 ст. 551 Цивільного кодексу України для зменшення розміру неустойки' (Profecto, 22.02.2021) <<https://profecto.com.ua/uk/article/практика-застосування-господарським>> (дата звернення 19.06.2026).

⁸ В Васильєв, 'Високий розмір неустойки за порушення умов договору: свобода саморегулювання майнових цивільних відносин чи порушення принципів цивільного права?' [2022] 3 Юридичний вісник 74, 78 <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2022.10>.

⁹ О Печений, 'Проблемні питання застосування неустойки у світлі кардинальних законодавчих змін' (№ 7–8 Вісник НААУ, 2025) <<https://unba.org.ua/publications/10854-zastosuvannya-neustojki-u-svitli-kardinal-nih-zakonodavchih-zmin.html>> (дата звернення 19.06.2026).

¹⁰ Д Попков, 'Дискреція суду у зменшенні стягуваної неустойки: спроби поєднання математики та права' (Supreme Observer, 21 березня 2025) <<https://so.supreme.court.gov.ua/authors/1168/dyskretsiia-sudu-u-zmenshenni-stiahuvanoi-neustoiky-sproby-poiednannia-matematyky-ta-prava>> (дата звернення 19.06.2026).

¹¹ Н Багай, 'Судова практика у господарських спорах щодо відповідальності за порушення зобов'язань' (Верховний Суд) <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Bagaj_29_11_2021_prez.pdf> (дата звернення 19.06.2026).

передбачуваності системно не досліджувалися. Саме ця прогалина є предметом цієї статті.

III. Мета дослідження

Метою статті є обґрунтування того, що ст. 830 проєкту ЦК України не вирішує трьох фундаментальних питань – порядку ініціювання зменшення, допустимості договірної виключення та взаємодії спеціальної норми із залишковою дискрецією за ст. 3 ЦК України – та формулювання конкретних законодавчих пропозицій щодо їх усунення. Досягнення цієї мети забезпечується шляхом аналізу практики Верховного Суду та Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України (далі – МКАС при ТПП України) і порівняльно-правового аналізу норм французького, німецького та транснаціонального права.

IV. Частина 3 ст. 551 чинного ЦК України: відкрита текстура норми та її практичні наслідки

4.1. Законодавча конструкція і її хиб

Частина 3 ст. 551 ЦК України у чинній редакції містить лише одне речення, що надає суду право зменшити розмір неустойки за наявності двох альтернативних підстав: значного перевищення розміру збитків або ‘інших обставин, що мають істотне значення’. Норма породжує щонайменше п’ять питань без відповіді: що є “значним” перевищенням; хто ініціює зменшення – суд ex officio чи лише боржник за заявою; чи може договір виключити це право; яким є мінімальний розмір, до якого неустойку може бути зменшено; яким є взаємозв’язок між ч. 3 ст. 551 і загальними засадами ст. 3 ЦК України. Жодне з цих питань законодавець не вирішив.

4.2. Відповідь судової практики: від прогалини до системи критеріїв

Одним із перших системних узагальнень критеріїв є постанова КГС ВС від 12 лютого 2020 р. У справі № 924/414/19¹² Суд визначив обставини, що підлягають з’ясуванню: ступінь виконання зобов’язань, причини нена належного виконання, незначність прострочення, невідповідність розміру пені наслідкам порушення, нехайне добровільне усунення винною стороною порушення та його наслідків. При цьому відсутність або невисокий розмір збитків визнано самостійною підставою для зменшення.

Ключовим документом є постанова Об’єднаної палати КГС від 16 березня 2021 р. у справі № 922/266/20¹³, яка є найбільш розгорнутим викладом критеріїв зменшення неустойки. Суд ідентифікував як релевантні: причини

¹² Постанова КГС ВС від 12 лютого 2020 р., справа № 924/414/19 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/87682352>> (дата звернення 19.06.2026).

¹³ Постанова ОП КГС ВС від 16 березня 2021 р., справа № 922/266/20 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/95642654>> (дата звернення 19.06.2026).

невиконання та те, чи були вони у сфері контролю боржника; наслідки порушення для кредитора; ступінь диспропорції між неустойкою та фактичними наслідками (центральный критерій); поведінку боржника; відсутність або наявність доведених збитків кредитора. Суд підтвердив відсутність будь-якого мінімального або максимального відсотка зменшення і запровадив вимогу мотивованості рішення, підтверджену постановою ОП КГС від 19 січня 2024 р. у справі № 911/2269/22¹⁴.

Постанова КГС ВС від 17 липня 2024 р. у справі № 909/601/23¹⁵ підтвердила (п. 49) 'відсутність універсального максимального і мінімального розміру неустойки'¹⁶ і що цей розмір 'визначається судом у межах дискреційних повноважень'. Верховний Суд також зазначив, що вирішення цих питань "не належить до повноважень Верховного Суду" – що є процесуальним сигналом про обмеженість касаційного контролю. Водночас Верховний Суд не є абсолютно відстороненим від питань розміру: він послідовно скасовує рішення через недостатню мотивованість вибору конкретного розміру зменшення – що є структурним запобіжником проти довільного застосування норми, хоча й не замінює законодавчої визначеності порогу. Це підтверджує і спостереження С. Черкашина¹⁷ про те, що питання розміру зменшення вирішується виключно судами першої та апеляційної інстанцій як судами факту – касаційний суд перевіряє лише правильність застосування норм права, але не результат дискреційного рішення.

4.3. Практичний спектр: від 92,88 % до нуля

Аналіз практики ВС ілюструє надзвичайно широкий спектр результатів. У справі № 922/4302/20¹⁸ (неустойка 26,7 % від боргу) суд зменшив неустойку на 92,88 % – через 66 % виконання, структурну неможливість контролю за строками, відсутність збитків, соціальні наслідки. У справі № 922/3697/24¹⁹ (неустойка 16,7 % від ціни договору) – зменшення неустойки на 90 % через повне виконання в ході справи, добросовісну поведінку боржника, часткову вину кредитора, ракетне пошкодження виробничих потужностей боржника. Ці результати не є прогнозованими на підставі законодавчого тексту ч. 3 ст. 551²⁰.

¹⁴ Постанова ОП КГС ВС від 19 січня 2024 р., справа № 911/2269/22 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/116445536>> (дата звернення 19.06.2026).

¹⁵ Постанова КГС ВС від 17 липня 2024 р., справа № 909/601/23, п. 49 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/120512693>> (дата звернення 19.06.2026).

¹⁶ Попков (н 10) – про відсутність універсального максимального і мінімального розміру зменшення неустойки.

¹⁷ Черкашин (н 6) 96, 97–98.

¹⁸ Постанова КГС ВС від 25 листопада 2021 р., справа № 922/4302/20 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424062>> (дата звернення 19.06.2026).

¹⁹ Постанова КГС ВС від 8 липня 2025 р., справа № 922/3697/24 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/128965600>> (дата звернення 19.06.2026).

²⁰ Див.: Постанова ОП КГС ВС від 16 серпня 2024 р., справа № 910/14706/22 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/121174270>> (дата звернення 19.06.2026); Постанова КГС ВС від 09 листопада 2023 р., справа № 902/919/22 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/114904151>> (дата звернення 19.06.2026).

Доктрина намагається осмислити межі цієї дискреції. Д. Попков запропонував “систему координат” з опорою на компенсаційну і стимулюючу функції неустойки та спробував визначити орієнтовний максимум зменшення²¹. Сама потреба в такій спробі математизації є свідченням законодавчої прогалини: у системах, де поріг і процедура чітко визначені, подібного не виникає.

4.4. Питання ініціювання: *ex officio* чи за заявою?

Питання ініціювання є законодавчо невирішеним, а судова практика – суперечливою. В одному рішенні 2022 р. – постанові КГС ВС у справі № 903/91/21 – колегія зазначила, що суд може зменшити неустойку “в тому числі й з власної ініціативи”. Проте ця фраза є *obiter dictum*: у справі відповідач фактично подавав клопотання у апеляційній скарзі, а рішення скасовано через порушення норм процесуального права (відсутність мотивування відмови у клопотанні), а не через *ex officio* зменшення. Об’єднана палата (далі – ОП) і Велика Палата (далі – ВП ВС) цю позицію не підтримали – і консолідованої підтримки від ОП КГС або ВП ВС не спостерігається.

Усталена практика ВС полягає в тому, що зменшення є правом суду, яке реалізується за наявності клопотання боржника. Доктринальна дискусія щодо можливості *ex officio* зменшення є свідченням саме тієї законодавчої прогалини, яку ст. 830 проекту не усуває²².

4.5. Практика МКАС: розширення меж розсуду

У низці рішень МКАС при ТПП України 2024–2026 рр.²³ арбітражні трибунали відмовляли в зменшенні неустойки за оборонними контрактами в обставинах, де стандартні аргументи боржника мали б серйозні підстави. Визначальним є розширення поняття “наслідки порушення” до рівня, що включає інтереси поза двосторонніми відносинами: де товари є критично необхідними для відбиття збройної агресії, негативні наслідки непоставки визнаються самоочевидними. Оскільки відповідні рішення не є публічними, наведені висновки використовуються не як доказ усталеної практики, а як ілюстрація арбітражного застосування відкритої текстури ч. 3 ст. 551 ЦК України в умовах воєнного контексту. Це є розширення оціночних категорій ч. 3 ст. 551, яке підтверджує, що норма з відкритою текстурою продовжує розвиватися відповідно до контексту навіть без законодавчих змін.

²¹ Попков (н 10).

²² Печений (н 9); Попков (н 10).

²³ Рішення МКАС при ТПП України, 2024–2026 роки (зберігаються у автора; ідентифікуючі дані сторін не розкриваються). Висновки є попередніми емпіричними спостереженнями, а не усталеною доктриною.

V. Порівняльно-правовий аналіз

5.1. Французька модель: вирішення всіх відкритих питань

Французька ст. 1231-5 Code civil²⁴ є найбільш близьким аналогом ч. 3 ст. 551. Поріг – “manifestement excessive” – вищий: французька практика виходить із необхідності очевидної та істотної диспропорції між погодженою неустойкою та наслідками порушення. Питання ініціювання вирішено прямо через формулу “même d’office” – навіть за власною ініціативою. Норма є двосторонньою (можна і зменшити і збільшити). Характеристика як норми ordre public виключає договірне виключення. Поставлені питання закрито в кожному: ініціювання, виключення, мінімум, поріг – законодавчий вибір зроблено чітко.

5.2. Німецька модель: диференціація для підприємців

Параграф 343 BGB²⁵ встановлює зменшення “непропорційно високої” неустойки за заявою боржника, беручи до уваги “будь-який законний інтерес кредитора, а не лише майновий” – стандарт ширший, ніж “збитки” у ч. 3 ст. 551. Ключовим є § 348 HGB²⁶: неустойка, обіцяна підприємцем у межах підприємницької діяльності, не може бути зменшена за § 343 BGB. Це є явне комерційне виключення. § 138 BGB встановлює абсолютну “стелю” через публічний порядок – навіть там, де § 348 HGB виключає § 343 BGB. Отже, німецька модель вирішує питання договірного виключення через законодавчий вибір, а не через судову дискрецію.

5.3. Транснаціональні стандарти

Принципи УНІДРУА (ст. 7.4.13) і Принципи європейського договірного права (ст. 9:509, Principles of European Contract Law, далі – PECL)²⁷ встановлюють: поріг – “grossly excessive”; обов’язковий характер – “notwithstanding any agreement to the contrary”; зменшення “до розумного розміру” (to a reasonable amount) – що виключає нульовий результат. Транснаціональні принципи прямо вирішили питання договірного виключення та мінімального розміру. Ці рішення відсутні в ч. 3 ст. 551 і не з’являються у ст. 830 проекту.

²⁴ Article 1231-5, Code civil (France) <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGIT-EXT000006070721/LEGISCTA000032009929/?anchor=LEGIARTI000032010131#LEGIARTI000032010131> (accessed 19.06.2026); F Terré, P Simler, Y Lequette, *Droit civil: Les obligations* (12ème éd., Dalloz 2018) 623–624.

²⁵ Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) § 343 BGB <<https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html>> (accessed 19.06.2026).

²⁶ Handelsgesetzbuch (HGB) § 348 HGB <<https://www.gesetze-im-internet.de/hgb/BJNR002190897.html>> (accessed 19.06.2026).

²⁷ UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts (2016) art 7.4.13 <<https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf>> (accessed 19.06.2026); Principles of European Contract Law (2000) art 9:509 <<https://www.trans-lex.org/400200>> (accessed 19.06.2026).

VI. Стаття 830 проекту ЦК України: позитивні зміни

Частина 3 ст. 830 проекту вносить три суттєві новели. По-перше, підвищення порогу: “вочевидь недомірний наслідком невиконання зобов’язання” – слово “вочевидь” підвищує поріг, наближаючи до французького *manifestement excessive* і транснаціонального *grossly excessive*. По-друге, розширення точки відліку від “збитків” до “наслідків невиконання” – включає нефінансові наслідки за зразком § 343 BGB (“будь-який законний інтерес кредитора”). По-третє, кодифікація трьох критеріїв (ступінь виконання, тривалість прострочення, інші обставини) перетворює практику ВС на законодавчу норму.

Четверта новела – ч. 4 ст. 830 – є найбільш оригінальною: уперше в українському законодавстві закріплено право сторін установити мінімальний або максимальний розмір неустойки, а суд може відступити від договірних меж лише за умови “вочевидь несправедливого результату”. Це є першим законодавчим визнанням того, що сторони мають законний інтерес у визначенні параметрів судового розсуду.

VII. Стаття 830 проекту ЦК України: що залишилося невирішеним

7.1. Питання ініціювання

Проект ст. 830(3) мовчить про те, чи може суд діяти *ex officio*. Ані французький, ані німецький, ані транснаціональний підхід не допускає такого мовчання – кожен обирає явну позицію. Доповідь Венеційської Комісії вимагає, що ‘закон повинен вказати на обсяг будь-якої дискреції із достатньою чіткістю’²⁸. Мовчання ст. 830(3) цій вимозі не відповідає.

7.2. Питання договірної виключення

Найбільш серйозна прогалина. Частина 4 ст. 830 дозволяє договірне встановлення меж – що надає непряму підтримку аргументу про диспозитивність. Але між правом обмежити судовий розсуд і правом повністю його виключити існує суттєва відмінність, яку проект не усуває. Жодне українське рішення досі прямо не вирішило питання допустимості повного договірної виключення.

7.3. Залишкова дискреція через ст. 3 ЦК України

Практичне розмежування двох порогів таке. Перший поріг (ч. 3 ст. 830 проекту) є пропорційнісним: суд оцінює об’єктивне співвідношення розміру неустойки і наслідків порушення і питається: чи є санкція надмірно відносно шкоди? Другий поріг (ст. 3) є реляційним: суд оцінює сукупний ефект самого договірної виключення судового контролю і питається: чи є не-

²⁸ Доповідь “Верховенство права”, схвалена Європейською Комісією “За демократію через право” на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.) пп. 41, 45, 52 <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD(2011)003rev2-ukr)> (accessed 19.06.2026).

можливість оскаржити неустойку несправедливою з огляду на обставини укладення або виконання договору? Перший поріг спрацьовує через розмір; другий – через поведінку або обставини. Боржник, який уклав договір на рівних умовах і порушив його без поважної причини, не може посылатися на другий поріг лише тому, що неустойка є великою, – бо саме для цього перший поріг і було договірно виключено. Другий поріг зарезервований для випадків нерівності переговорної сили, введення в оману або настання обставин, що роблять застосування договірного виключення явно несправедливим. Таке розмежування відповідає усталеному в порівняльному праві розмежуванню між перевіркою пропорційності (перший шар) і перевіркою несправедливості (другий шар), відомим у французькому праві як відмінність між *lésion qualifiée* і *clause abusive*, а в англосаксонському – між *penalty rule* і *unconscionability*.

Наведена двошарова структура є не описом сталого прецеденту, а нормативною пропозицією автора, що спирається на чинне право: перший шар (ч. 3 ст. 830) є позитивним правом, другий шар (ст. 3 ЦК України) існує як потенційний корективний механізм, однак його застосування як самостійної підстави зменшення неустойки після відмови за ч. 3 ст. 830 судовою практикою прямо не підтверджено. Пропонуємо розглядати цю конструкцію як модель *de lege ferenda*, яка описує бажаний архітектурний устрій норми, а не її поточний стан. Навіть якщо договірне виключення ч. 3 ст. 830 є допустимим – суд зберігає залишковий розсуд через ст. 3 ЦК України. ВП ВС у справі № 902/417/18²⁹ підтвердила, що договірне положення може бути не застосоване, якщо воно суперечить засадам справедливості та призводить до очевидно несправедливого результату.

Хоча справа № 902/417/18 стосувалася зменшення процентів річних, а не неустойки, її значення для цілей цієї статті є ширшим. Велика Палата підтвердила загальний принцип: ст. 3 ЦК України є самостійним коректором договірної відповідальності, що діє навіть там, де відсутній або виключений інший правовий механізм зменшення. При цьому ВП прямо зазначила, що суд може зменшити “як неустойку, штраф, так і проценти річних” (п. 8.38) – тобто неустойка прямо включена до сфери дії принципів ст. 3 ЦК України. Якщо ст. 3 здатна подолати мовчання закону щодо права суду зменшувати проценти, вона тим більше здатна подолати договірне виключення, що призводить до явно несправедливого результату – бо свобода договору прямо обмежена загальними засадами ст. 3 відповідно до ч. 1 ст. 627 ЦК України. Наведений аргумент є умовиводом від більшого до меншого, а не механічним перенесенням.

Це означає двошарову структуру судового контролю: перший шар – статутна дискреція (ч. 3 ст. 830), яка може бути виключена договором;

²⁹ Постанова ВП ВС від 18 березня 2020 р., справа № 902/417/18, пп. 8.22–8.25 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952210>> (дата звернення 19.06.2026).

другий шар – залишкова дискреція (ст. 3), яка не може бути виключена взагалі, бо обмеження загальних засад виходить за межі свободи договору. Максимально досяжним через договірне регулювання є звуження суддівського розсуду від широкого до залишкового – але не його усунення. Ні ч. 3 ст. 551, ні проектна ст. 830 цю двошарову структуру законодавчо не закріплює.

Німецька модель вирішує аналогічну проблему через § 138 BGB як “стелю”, що діє навіть там, де § 348 HGB виключає § 343 BGB. Французька – через *ordre public*. В Україні аналогічну роль відіграє ст. 3, але без законодавчого орієнтира щодо вищого порогу для її застосування порівняно з порогом ч. 3 ст. 830 – що і є джерелом невизначеності.

VIII. Пропозиції до ст. 830 проекту ЦК України

Пропозиція 1. Доповнити ч. 3 словами “за заявою боржника”, закріпивши модель, що відповідає практиці ВС і виключає суперечки щодо *ex officio* в арбітражних провадженнях: “Суд за заявою боржника може зменшити розмір неустойки...”.

Пропозиція 2. Уточнити критерії виміру у ч. 3: “...вочевидь непомірний наслідком невиконання зобов’язання, включаючи фінансові збитки та інші наслідки, що піддаються оцінці...” – за зразком § 343 BGB.

Пропозиція 3. Доповнити ч. 3 реченням: “При визначенні розміру, до якого неустойка підлягає зменшенню, суд враховує розмір збитків, доведених кредитором, якщо такі встановлені судом, однак зменшена неустойка не обмежується виключно розміром таких збитків.” – відповідно до стандарту УНІДРУА і PECL “до розумного розміру”, який також не дорівнює нулю за відсутності збитків³⁰.

Пропозиція 4. Доповнити новою ч. 5: “Сторони, що є суб’єктами підприємницької діяльності, можуть договором виключити право суду на зменшення неустойки відповідно до частини третьої цієї статті, якщо такий договір є результатом вільних переговорів між ними. Таке виключення має бути прямо виражене в договорі.” – за зразком § 348 HGB.

Пропозиція 5. Доповнити новою ч. 6: “Навіть у разі договірної виключення відповідно до частини п’ятої цієї статті суд може зменшити неустойку або відмовити у її стягненні, якщо її застосування є вочевидь несправедливим і суперечить засадам справедливості та добросовісності (стаття 3 цього Кодексу). Поріг для втручання на підставі цієї частини є вищим, ніж поріг, установлений частиною третьою цієї статті.” Ця пропозиція кодифікує двошарову структуру судового контролю та є найбільш оригінальним внеском цієї статті.

³⁰ UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts (2016) art 7.4.13 (n 27); Principles of European Contract Law (2000) art 9:509 (n 27).

IX. Висновки

Частина 3 ст. 551 чинного ЦК України є нормою з відкритою текстурою, що надає суду широку дискрецію без законодавчо визначених критеріїв, порогу і процедури. Аналіз рішень, правомірність яких підтверджена Верховним Судом, свідчить про діапазон зменшення від 50 % (справа № 909/601/23) до 92,88 % (справа № 922/4302/20) у справах, де боржник посилався на схожі аргументи (фінансові труднощі, часткове виконання). При цьому тенденція до суттєвого зменшення, зафіксована Черкашиним для судів першої інстанції, підтверджується й на рівні касаційного контролю – що є наочним свідченням того, що передбачуваність результату залежить від судового розсуду більше, ніж від законодавчого тексту.

Питання ініціювання зменшення є законодавчо невирішеним. Обмежена доктринальна підтримка *ex officio*³¹, ґрунтується на єдиному *obiter dictum* 2022 р.³², яке не отримало підтримки ОП КГС або ВП ВС. Доповідь Венеційської Комісії вимагає чіткого законодавчого вирішення.

Стаття 830 проєкту ЦК України є кроком у правильному напрямі: підвищення порогу, розширення точки відліку та кодифікація критеріїв – реальні покращення. Водночас три фундаментальні питання – порядок ініціювання, договірне виключення і взаємодія зі ст. 3 ЦК України – залишаються без відповіді.

Порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що всі три питання вирішені в більшості розвинених правопорядків через явні законодавчі вибори. Французький законодавець – через *ordre public i ex officio*. Німецький – через комерційне виключення § 348 HGB і публічно-правову “стелю” § 138 BGB. Транснаціональні принципи – через обов’язковий характер і заборону договірного виключення.

Оригінальним доктринальним внеском цієї статті є концепція двошарового судового контролю над неустойкою: перший шар – статутна дискреція (ч. 3 ст. 830), що може бути виключена договором між підприємцями; другий шар – судова дискреція (ст. 3 ЦК України), що не може бути виключена і є невід’ємною архітектурною характеристикою цивільного права. Максимально досяжним через договірне регулювання є звуження суддівського розсуду від широкого до залишкового, але не його усунення.

Наведені пропозиції до ст. 830 є конкретними та такими, що можуть бути реалізовані в межах другого читання проєкту ЦК України. Їхнє прийняття суттєво підвищить передбачуваність правового регулювання зменшення неустойки та наблизить українське право до стандартів ЄС. Передбачуваність судового захисту договірних зобов’язань є одним із ключових критеріїв ін-

³¹ Печений (н 9); Попков (н 10).

³² Постанова КГС ВС від 21 січня 2022 р., справа № 903/91/21, п. 4 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/102854642>> (дата звернення 19.06.2026). У цій справі відповідач подавав клопотання про зменшення штрафу в апеляційній скарзі. Фраза про *ex officio* є *obiter dictum* не підтримана Об’єднаною палатою чи ВП ВС і не відтворена в жодному наступному рішенні за понад три роки.

Ганна Цірат

вестиційної привабливості юрисдикції за міжнародними інституційними стандартами, а тому усунення виявлених прогалин є не лише доктринальним, а й економічним завданням реформи.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Terré F, Simler P, Lequette Y, *Droit civil: Les obligations* (12ème éd., Dalloz 2018).

Journal articles

2. Raz J, 'The Rule of Law and Its Virtue' [1977] 93 Law Quarterly Review 195, 198–202.
3. Vasyliiev V, Vysokyi rozmir neustoiky za porushennia umov dohovoru: svoboda samorehuliuвання mainovykh tsyvilnykh vidnosyn chy porushennia pryntsyipiv tsyvilnoho prava? [2022] 3 Yurydychnyi visnyk 74, 78 <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2022.10> (in Ukrainian).
4. Cherkashyn S, Zmenshennia rozmiru neustoiky sudom: teoretyko-praktychnyi aspekt [2019] 4 Pravo i suspilstvo 96, 97–98 <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-14> (in Ukrainian).

Websites

5. Bahai N, Sudova praktyka u hospodarskykh sporakh shchodo vidpovidalnosti za porushennia zoboviazan (Verkhovnyi Sud) <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Bagaj_29_11_2021_prez.pdf> (accessed 19.06.2026) (in Ukrainian).
6. Markiv N, Praktyka zastosuvannia Hospodarskym sudom mista Kyieva ch. 3 st. 551 Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy dlia zmenshennia rozmiru neustoiky (Profecto, 22.02.2021) <<https://profecto.com.ua/uk/article/praktyka-zastosuvannia-hospodarskym>> (accessed 19.06.2026) (in Ukrainian).
7. Pechenyi O, Problemni pytannia Zastosuvannia neustoiky u svitli kardynalnykh zakonodavchykh zmin (№ 7–8 Visnyk NAAU, 2025) <<https://unba.org.ua/publications/10854-zastosuvannya-neustojki-u-svitli-kardinal-nih-zakonodavchih-zmin.html>> (accessed 19.06.2026) (in Ukrainian).
8. Popkov D, Dyskretsiia sudu u zmenshenni stiahuvanoi neustoiky: sproby poiednannia matematyky ta prava (Supreme Observer, 21 bereznia 2025) <<https://so.supreme.court.gov.ua/authors/1168/dyskretsiia-sudu-u-zmenshenni-stiahuvanoi-neustoiky-sproby-poiednannia-matematyky-ta-prava>> (accessed 19.06.2026) (in Ukrainian).

Ganna Tsirat

JUDICIAL DISCRETION IN REDUCING CONTRACTUAL PENALTIES: FROM ARTICLE 551(3) OF THE CURRENT CIVIL CODE OF UKRAINE TO ARTICLE 830 OF THE DRAFT – A STEP FORWARD OR A REPRODUCTION OF UNCERTAINTY?

ABSTRACT. Article 551(3) of the current Civil Code of Ukraine is an open-textured provision: it defines no criteria for reduction, sets no threshold for judicial intervention, and leaves unanswered the questions of how a reduction may be initiated, whether the right to judicial reduction may be contractually excluded, and how the special rule interacts with the general principles of Article 3 of the CCU. The gaps left by the legislature have been only partially filled by the Supreme Court's case law.

The article argues that Article 830 of the draft new Civil Code of Ukraine fails to resolve these three fundamental questions, and puts forward concrete legislative proposals to address them.

The study is based on an analysis of Supreme Court practice for 2020–2025 and awards of the International Commercial Arbitration Court at the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry, as well as a comparative analysis of French, German, and transnational law (UNIDROIT Principles, PECL). Article 830 of the draft raises the threshold for judicial intervention and codifies certain criteria, but makes no explicit legislative choices on initiation, contractual exclusion, or the residual discretion available under Article 3 of the CCU. Comparative analysis shows that these questions have been resolved in most developed legal systems.

The author proposes a two-tier model of judicial control over contractual penalties as a *de lege ferenda* model, together with five specific amendments to Article 830 of the draft, the adoption of which would enhance the predictability of the legal framework and align Ukrainian law with EU standards.

KEYWORDS: contractual penalty; reduction of penalty; judicial discretion; legal certainty; civil law reform; freedom of contract; good faith; comparative law.

ДОКТРИНА В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

СПОРИ ПРО ДИФАМАЦІЮ, ПОРУШЕНІ ВІД ІМЕНІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ, ЯКА ЗДІЙСНЮЄ ДЕРЖАВНУ ВЛАДУ, НЕ МОЖУТЬ ВВАЖАТИСЯ ТАКИМИ, ЩО МАЮТЬ ЗАКОННУ МЕТУ ЗАХИСТУ РЕПУТАЦІЇ ІНШИХ ОСІБ*

<...> Відповідно до частини четвертої статті 32 Конституції України кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Згідно зі статтею 34 Конституції України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (стаття 68 Конституції України).

Статтею 201 ЦК України передбачено, що, зокрема, честь, гідність і ділова репутація є особистими немайновими благами, які охороняються цивільним законодавством.

Відповідно до частини першої статті 91 ЦК України юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині.

Згідно з частиною першою статті 94 ЦК України юридична особа має право на недоторканність її ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права, які можуть їй належати. Особисті немайнові права юридичної особи захищаються відповідно до глави 3 цього Кодексу.

Ділову репутацію юридичної особи становить престиж її фірмового (комерційного) найменування та інших належних їй нематеріальних активів серед кола споживачів її товарів та послуг. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб – підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької,

* Витяг з постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 травня 2026 р. у справі № 357/1235/22 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/136946331>> (дата звернення 26.07.2026).

громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин. Припиненням ділової репутації суб'єкта господарювання (підприємця) є поширення у будь-якій формі неправдивих, неточних або неповних відомостей, що дискредитують спосіб ведення чи результати його господарської (підприємницької) діяльності, у зв'язку з чим знижується вартість його нематеріальних активів.

Право на недоторканність своєї ділової репутації відноситься до особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Це право за своєю природою може належати не лише фізичній, але й юридичній особі, оскільки воно може бути використано суб'єктом господарювання як спосіб судового захисту щодо поширення інформації, яка шкодить його діловій репутації.

Під час розгляду справ зазначеної категорії суди повинні мати на увазі, що юридичним складом правопорушення, наявність якого може бути підставою для задоволення позову, є сукупність таких обставин: а) поширення інформації, тобто доведення її до відома хоча б одній особі у будь-який спосіб; б) поширена інформація стосується певної фізичної чи юридичної особи, тобто позивача; в) поширення недостовірної інформації, тобто такої, яка не відповідає дійсності; г) поширення інформації, що порушує особисті немайнові права, тобто або завдає шкоди відповідним особистим немайновим благам, або перешкоджає особі повно і своєчасно здійснювати своє особисте немайнове право.

Так, з метою захисту свого особистого немайнового права, в тому числі права на ділову репутацію, юридична особа може застосовувати як загальні способи захисту (глава 3 ЦК України), так і спеціальні способи захисту особистих немайнових прав, які передбачені у главі 20 ЦК України, зокрема, вимагати спростування поширеної недостовірної інформації.

Абзац третій частини четвертої статті 277 ЦК України потрібно тлумачити в контексті змісту частини першої статті 91 ЦК України та частини першої статті 94 ЦК України. Оскільки юридична особа має універсальну правоздатність, їй належить право на ділову репутацію, то для захисту цього права юридична особа може звернутися до суду з вимогою про спростування недостовірної інформації.

Подібний за змістом правовий висновок викладено у постанові Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 11 грудня 2023 року у справі № 504/4099/16-ц.

Задовольняючи позов, суд першої інстанції, з висновком якого погодився і апеляційний суд, виходив з того, що позовні вимоги є обґрунтованими та доведеними.

Зазначений висновок судів попередніх інстанцій є помилковим з огляду на таке.

Відповідно до статті 263 ЦПК України судові рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права.

Вказівки, що містяться в постанові суду касаційної інстанції, є обов'язковими для суду першої та апеляційної інстанцій під час нового розгляду справи (частина перша статті 417 ЦПК України).

Направляючи справу для продовження розгляду до суду першої інстанції, Верховний Суд у постанові від 01 листопада 2023 року зазначив, що суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову ДУС, оскільки позивач не довів належними та допустимими доказами, що оспорювана інформація порушує немайнові права саме позивача. Крім цього, зазначав, що ДУС звернулося до суду з указаним позовом, в якому просило спростувати поширену інформацію саме щодо ДО "Резиденція 'Синьогора'", яка й до припинення була окремою юридичною особою та не уповноважувала позивача здійснювати її захист у судовому порядку.

Суд апеляційної інстанції залишив рішення місцевого суду без змін, але навів зовсім інші мотиви, а саме, що поширені відповідачем висловлювання не є такими, що містять фактичні дані, а тому не можуть бути визнані недостовірними. Наведені мотиви місцевого суду не досліджував.

Висновки апеляційного суду не повинні бути взаємовиключними, оскільки це не дає можливості суду касаційної інстанції визначити, якого саме висновку дійшов суд щодо того, які правовідносини виникли між сторонами і які норми права підлягають застосуванню.

Під час нового розгляду місцевий суд, з яким погодився і суд апеляційної інстанції, не звернув уваги на обов'язкові вказівки Верховного Суду, викладені у постанові від 01 листопада 2023 року та дійшов помилкових висновків про доведеність позовних вимог.

Так, під припиненням ділової репутації суб'єкта господарювання (підприємця) є поширення у будь-якій формі неправдивих, неточних або неповних відомостей, що дискредитують спосіб ведення чи результати його господарської (підприємницької) діяльності, у зв'язку з чим знижується вартість його нематеріальних активів.

Відповідно до Положення ДУС є спеціальним державним органом з матеріально-технічного, соціально-побутового та іншого забезпечення діяльності Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Ради національної безпеки і оборони України, інших державних органів.

Тобто ДУС є спеціальним державним органом, який є головним розпорядником бюджетних коштів.

Оприлюднена інформація, яка є предметом спору, стосувалася ДО “Резиденція ‘Синьогора’”.

Разом з цим саме по собі фінансування позивачем іншої юридичної особи (установи), покладення певних управлінських функцій щодо цієї особи, не є підставою для висновку, що оспорювана інформація порушує його немайнові права (принижує його ділову репутацію як суб’єкта господарювання).

Крім того, відповідно до частини четвертої статті 10 ЦПК України суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) і протоколи до неї, згоду на обов’язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

У рішенні від 15 березня 2022 року у справі “ТОВ ‘Мемо’ проти Росії” (ООО Мемо v. Russia), заява № 2840/10 Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) пояснив, за яких умов доцільно дуже детально розглядати питання щодо того, чи мало оскаржуване втручання легітимну мету “захисту репутації інших осіб” в разі залучення інтересів державного органу. ЄСПЛ також підкреслив, що межі допустимої критики стосовно органу державної влади є ширшими, аніж щодо приватної особи (громадянина) чи навіть політика.

Розглядаючи вказану справу, ЄСПЛ розмежував два типи державних органів: з одного боку, державні підприємства, безпосередньо залучені до економічної діяльності, та, з іншого боку, органи виконавчої влади, наділені державними повноваженнями. Щодо першого ЄСПЛ підкреслив, що публічні або державні підприємства, залучені до конкурентної діяльності на ринку, покликаються на свою хорошу репутацію для залучення клієнтів із метою отримання прибутку. ЄСПЛ нагадав свої попередні висновки, в яких він визнав наявність легітимного ‘інтересу в захисті комерційного успіху й життєдіяльності компаній в інтересах акціонерів та працівників, а також в інтересах ширшого економічного блага’ (рішення ЄСПЛ у справах Steel and Morris v. the United Kingdom, § 94, та Uj v. Hungary, § 22). Проте ці міркування не є застосовними до органу виконавчої влади з державними повноваженнями, що не залучений як такий до економічної діяльності безпосередньо, а фінансований платниками податків та функціонує для служіння суспільству. З огляду на роль такого органу в демократичному суспільстві його інтереси щодо підтримки хорошої репутації відрізняються від репутаційних інтересів фізичних та юридичних осіб, як приватних, так і державних, які конкурують на ринку. Зокрема, інтереси державного органу невід’ємні від необхідності запобігати зловживанню владою чи корупції на державній службі, піддаючи свою діяльність ретельному контролю, з огляду не лише законодавчої чи судової гілок влади, а й суспільства. Тому захист органу виконавчої влади від критики

медіа міг би суперечити цій меті, оскільки це могло серйозно обмежити свободу медіа. Те, що виконавчі органи влади можуть ініціювати дифамацийне провадження проти представників медіа, поклало б на них надмірний і непропорційний тягар та могло би мати стримувальний ефект (рішення ЄСПЛ у справах Dyuldin and Kislov v. Russia, § 43; Radio Twist a.s. v. Slovakia, § 53).

Зазначені висновки ЄСПЛ суди попередніх інстанцій залишили поза увагою, та не врахували, що з огляду на специфіку державного органу, спори про дифамацию, порушені від імені юридичної особи, яка здійснює державну владу, не можуть вважатися такими, що мають законну мету захисту репутації інших осіб у контексті пункту 2 статті 10 Конвенції, а тому дійшли помилкового висновку про обґрунтованість вимог позову. <...>

Ю Р И Д И Ч Н И Й Ж У Р Н А Л

ПРАВО

УКРАЇНИ

www.pravoua.com.ua

e-mail: editor.pravoua@gmail.com

ІНФОРМАЦІЯ

ДЛЯ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ, АВТОРІВ І ЧИТАЧІВ
ЮРИДИЧНОГО ЖУРНАЛУ “ПРАВО УКРАЇНИ”

ПЕРЕДПЛАТУ

на юридичний журнал “ПРАВО УКРАЇНИ”
(електронна версія)

на 2026 рік можна зробити
через сайт за посиланням:

<https://pravoua.com.ua/uk/pages/subscription>,

або звернувшись до редакції журналу
за адресою:

вул. Загорівська, 17–21,
м. Київ, 04107, Україна
+380(66) 972-39-27
editor.pravoua@gmail.com

ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

“ПРАВО УКРАЇНИ”

7
2026

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 23026–12866ПР від 28.12.2017 р.

Редагування *О. Красенко*
Комп’ютерна верстка *О. Карташової*
Художнє оформлення *С. Мягкова*

Підп. до друку 31.07.2026. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 12,68. Обл.-вид. арк. 11,07. Зам. ____.
Ціна договірна.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
вул. Загорівська, 17–21, м. Київ, 04107, Україна
Телефон: +380(66) 972-39-27 (редакція)

<https://pravoua.com.ua/uk/pages/subscription>

Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в друкованих матеріалах,
несуть автори. Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.

Віддруковано у друкарні ТОВ “Про Формат”
Україна, 02005, Київ, вул. Каховська, буд. 64

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5942 від 11.01.2018 р.